

Дос КӨШІМОВ

Dos Koshimov

Тоқсанбінші жылдардың

ТОҚСАНЫНШЫ ЖЫЛДАРДЫҢ

ҚАРА СӨЗДЕРІ

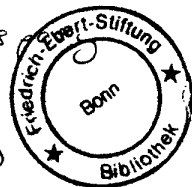
Қара сөздері

A 97 - 07334

Олке баспасы

«ӨЛКЕ» баспасы
АЛМАТЫ — 1996 ж.

Алматы

Д. Көшімов «Токсаныншы жылдардың кара сөздері» мақалалар жинағы, Алматы, «Өлке» баспасы, 1996 ж.

Кітапта саясаткер Д. Көшімов тәуелсіз елімізде жүріп жатқан саяси-экономикалық реформаларға катысты өз көзқарасын әр түрлі тақырыптар аясында баяндайды.

Жинақтағы мақалалардың бәрі кезінде мерзімді баспасөзде жарияланған.

Кітап қалың оқырман қауымға арналады.

ISBN 5-7667-4271-1

© «Өлке»

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН ҚАУЫМ!

Түрлі газет-журналдардың бетінде жарық көрген мақалаларды жинақтап, кітап етіп шығара салу — ең оңай, сонымен қатар ешкімге (әсіресе, саясаткерлерге) ешқандай абырой әкелмейтін жұмыс. Дегенмен кітапты ысыра салмай, бір сәт менің де дағдыма құлақ салып көріңіз.

Осы бір бес-алты жылда қоғамдық өмірде үлкен өзгерістер болып, бұрынғы айтқан сөздерің, іс-қимылдарың, мақсат-мүдделерің шаңға көміліп далада қалып жатса, сөз жоқ, кешегі еңбектеріміздің бүгін ешкімге қажеті жоқ екенін мойындар едім. Өкінішке орай, бәрі бұрынғы қалпында қалды немесе одан да нашарлап, кері кетті. Қоғамымыздың қиюын кетіріп, халықты сор заманға жеткізген жандар шашау шықпастан баяғы билік орнында отыр. Біздердің көтерген мәселелеріміз шешуін таппақ түгіл, қайта тұмшалана түскен сияқты. Демек, сол дертті көрсетіп, одан жазылу жолын іздеуге бағытталған ой-пікірлер де өзінің қасиетін жойған жоқ.

Жинақтың негізгі мақсаты-көпшіліктің көкірегіне ой салып, саяси сауатын ашу. Егер қазақ халқы өзінің өміріне, жеке басына, ұрпақтарының болашағына қатысты ең бір қарапайым мәселелерді түсіне білсе-әділетті қоғамның табалдырығын аттадық деп сене бер. Сонда ғана түрлі саяси күштердің арасында тең бәсеке болады да, төрелігін де халық айтады. Жинақтың ішінде сан қилы кездесулерде

қойылатын талай сұрақтың да жауаптары бар деп білемін. Кейбір мақалалар тек қана белгілі бір мәселені жан-жақты түсіндіру мақсатында жазылғанын да ескерте кеткім келеді.

Жинақтың сынышы да — оқырман қауым, өздеріңіздер. Бұдан 4-5 жыл бұрын жазылған ойларды, саяси-әлеуметтік талдауларды шола отырып, бүгінгі күнмен салыстырып қараңдар. Мүмкін, біздің бейнетіміздің, күресіміздің босқа кетіп жатқанының бір себебі-үніміздің халыққа еркін жетпегені де болар. Екіншіден, саясаткер есебінде Қазақстанның тоқсаныншы жылдардың бас кезіндегі күрделі кезеңінің, кейбір көріністері ең болмаса бір кітапша болып тарихымызда қалуын көздедім-бәріміздің бағамызды келешек қана береді емес пе?

Әр адам өзінің қолынан келгенін ғана істейді. Қолымыздан келмесе, бізді кінәлау да — күнә.

Дос КӨШІМОВ.

I тарау

КӨЗІҢДІ ТАРС ЖҰМҒАНМЕН, БОЛМЫС ЖОҒАЛЫП КЕТПЕЙДІ

Саясатка араласканда жұрттын бөрінен ақылымыз артык немесе бізден асқан саясаткер жоқ деген ой ешқашан келген емес. Әр азамат бұл жолға түрлі себептермен келген шығар. Әрине, бізден де ақылды, білім деңгейі де жоғары, халыққа танымал жандар да жетіп жатыр. Бірақ, өкінішке орай, еліміздің болашақ даму бағытын айқындайтын, халықтың, ұлттың мүддесін қорғайтын іс-қимылдарды олардан көре алмадық. Кейбір ақылдылар саясат туралы пікірлерін дастархан басынан шығармаса, енді біреулері манғаздана отырып ақыл айтудан аса алмайды. Әр адамның алла сызып берген жолы бар, сондықтан оларға ешқандай өкпем жоқ, менің де өз жолым бар — маған да кінә қоймандар!

* * *

Біздің тамаша халқымыздың бар көзін ашып көрген партиясы коммунистік партия болғаннан соң, қоғамдық өмір деген түсінігі «Хрущевтің заманы», «Брежневтің кезеңі» деген тіркестерден аса алмай қалғаннан кейін «Саясат» деген сөздің не екенін әлі күнге дейін білмейтін сияқты. Қоғамдық өмірді жақсарту жолын іздеген жандарды (ашығын айту керек, өздерінің болашақтарын, уақыты мен қаржысын соның жолына берген адамдарды) ағаш аттын басына теріс мінгізу — мәдениеттіліктің, зиялылықтың шыны деп санайтын сияқтымыз. Әңгіме олардың мақсаты мен Сіздердің ойларыңыздың бір жерден шығуында емес, бағыттарыңыз бөлек бола отырып, азаматтық позициясын сыйлауда. Әлде біз өзіміздің осы өмірден баз кешкен кертартпалығымызды жасыру үшін саясатты жамандаймыз ба? Ақ қалқаға қара күйе жағып, соның көлеңкесіне тығылып, құлағымызды бітегеннен не табамыз? «Саясат — атак-данкка, дөрежеге, байлыққа жету үшін жүргізетін, халықтың басын айналдыратын құрал» деп өзімізді өзіміз селдіргенде, аржағынан «мен ондай адам емеспін, маған данк пен дәреженің қажеті жоқ, қызметімді жасап, адал нанымды жеймін» деген ой қылтып бой көрсетіп тұрған жоқ па? Бәрі де тайға таңба басқандай: егер саясат жаман болса, демек соған жоламаған сен жақсы адамсың.

Тоталитарлық жүйе кезінде халықты саясаттан тыс ұстады. Өздерінің жасаған қылмыстары мен тонау саясатына халықтың бақылауын қояды кім қаласын? Мемлекеттің экономикалық даму

жолы да, әлеуметтік жағдайы да, тіл мен мәдениет мәселесі де билік иелерінің ішкі отырысында ғана шешілді. Оның неге алып келгенін айту артық болар. Әлі күнге дейін осы саясат (Мен оны «Саясаттан» қашыру, саясатты құбыжық ету саясаты» деп атаймын — Д.К.) кен көлемде жүргізіліп келеді. Бірақ бұрындары «Партия айтты-халық орындайды» деген ұранмен жүзеге асырылса, бүгіндері «Сендер түк білмейсіңдер, түкке де түсінбейсіңдер» деген сөзге көшті. Тоталитарлық жүйенің негізгі белгісі — бір партияға табыну немесе бір басымын құдайдай көру емес, қызметі жоғары адамды белелі деп түсіндіру, ал белелді адамды ақылды деп сендіру. Колхоз бастығынан райкомның ақылы артық болса, райком басшысынан обком хатшысы әлдеқайда кеменгер, ал одан... Бір қызығы, ертен сол адам отырған орнынан жоғарылап кетсе, ақылы да асып кетеді, ал төмендесе, мұзға тайып жығылып, басын жарып алған жан секілді, ақылы да күрт төмендейді. Бедел мен білгіштік отырған креслоға байланысты болғанда, қарапайым адамдар мемлекеттік саясат туралы аузын аша алмайтыны айдан анық емес пе?

Бірнеше кездесуде ел басшылары біздің сынымыздың дұрыстығын мойындай келе, «Бүгінгі топалан заманда сендердің сынаған лауазым иелерінің орнында өздерің болсаңдар, дәл осындай қателік жіберер едіңдер. Сынау онай ғой. Ал жұмыс істеу-мүлде басқа мәселе. Келіндер, сұраған отырларыңды берейін. Бірақ сендер сөйлеуден басқаны білмейсіңдер» деген сөздерді айтады. Дәл осындай пікірлер «саясатың құрысын» дейтін жандардың да аузынан жиі шығады. Біріншіден, біздің сынымыз жеке адамға емес, мемлекеттік жүйеге қарсы бағытталады, ал жеке орындаушылар тек мысал ғана. Екіншіден, үкімет басына демократиялық сайлау арқылы келмей, Президенттің жалғыз ауыз сөзіне жабысып қана шығатын біз бала емеспіз ғой. Мені танқалдыратын жай: аппаратта жұмыс істемеген, ешқашан комсомолдық, партиялық баспалдақтар арқылы көтерілмеген жандардың қолынан ешқандай мемлекеттік қызмет келмейді деген сенім қайдан пайда болды екен? Чехословакияның президенті Гавел — драматург, пеш жағушы болып та істеген, ал Польшаның президенті Валенса — қарапайым электрик, айта берсек, мысал жетерлік. Менің жақсы танитын әріптестерім, талай жиындарда бірлесе жұмыс істеген жандар бүгіндері Ресейдің, Украина мен Арменияның, Латвия мен Эстонияның министрлері болып отыр... Сондықтан 17 млн. халқы бар елден қолынан істегені келмейтін қызмет иелерін «ауыстыратын жандар шықпайды десендер, сондай» топас халықты басқарып отырған ел басшыларына ғана сын.

Әңгіме билік жөнінде болғаннан соң, саясат десе қабақтарың

түйіп, беттерін тыржитатын жандар үшін тағы бір шындықты ашып айтқым келеді. Алғашқы кезеңдерде «таза боламыз» деп, өзіміз де адасқан секілдіміз. (Әлде пыш-пыш сөзден қорқып кеттік пе?) «Бізге биліктің қажеті жоқ, кресло мен мансап үшін, жоғары дәрежелі қызмет пен байлық үшін жүрген жоқпыз! Қазақ елін коммунистік идеология шармауынан құтқарамыз, демократия орнатып, елдікке жеткіземіз де, әділдік жегеннен кейін, өзіміздің бұрынғы мамандығымызға барамыз» деп «қасқайып» тұрған кездеріміз болды. Уақыт өткен сайын, көзіміз ашыла түсті. Біздердің бастамамызбен, біздердің көмегімізбен белгілі деңгейге көтеріліп едік, үкімет билігін тез арада шапандарын ауыстырып үлгерген бұрынғы жандар алып қойды да (олар кабинеттерінен кеткен де жоқ, не екінші бөлмеге көшті, не есіктің маңдайшасындағы сөзді ғана ауыстырды) біздің халыққа береміз деген арман-мүддеміз далада қалды. Ол-ол ма, «Әне, сендердің демократсымақтарың экономика мен әлеуметтік жағдайды қандай дәрежеге алып келді, бүгінгі қайыршылық та солардың елірген айқайларының нәтижесі» деп күйені бізге жағуда. Демек саяси ұйымның билікке таласудан бас тартуы-үлкен ақымақтық. Қоғамды былай орнатамыз, халыққа мынадай жақсылық әкелеміз деген екенсіңдер, халық соған сеніп, сендерді қолдаған екен, тайсактамай жұмыс істедер! Қызмет алып, креслоға отыру-байлық үшін емес, халықтың құлы болу үшін ғана керек! Бейшара халыққа осы бір қарапайым шындықты түсіндірудің қандай қиын екенін көбіміз білмейміз де. Мүмкін, басшылықтың-хандық күрес емес екенін түсінген уақытта ғана «бастық болғысы келіп, партия құрып жүр» деген бықсық, күңкіл, сасық айлалы сөздерден құтылармыз!

Белгілі бір көзқарасы бар адамдарды мемлекет билігіне жібермеу жөніндегі жұмыстар коммунистік партияның саудасы бітуде тақала басталғанда қылан беріп қалды. Естеріңізде шығар, сот қызметкерлері, Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің адамдары. т.б. қызмет иелері саяси партияға мүше болмауы керек деген ұранның көтерілгені? Бұл-өте қызық жағдай. Егер мен, Қазақстанның социал-демократиялық партиясының төрағасы, Жоғары соттың жауапты қызметкері болсам, сайланып қойылған жұмыстан бас тартуым керек. Бірақ ол – менің социал-демократиялық көзқарастан, мұраттан бас тартқаным болып табылмайды ғой. Ал партияның өмірлік көзқарасынан бас тартқан болсам, екіжүзділікке бара отырып, әділдікті шешетін жерде не бітіремін? Бұл шарт бойынша, мемлекеттік биліктің басшылығына бейсаясатшыл жандар ғана жиналады ғой. Ешбір өркениетті елде мұндай жағдай жоқ шығар. Қоғамның дамуына көздерін жұмып қарайтын, онға да, солға да үн

қоспайтын азаматтарға жауапты орын беріп қоятын ел қалай көгерер екен?

Кейбіреулер сол шарттың пайда болу себебін қоғамдық қажеттілікпен ақтауы мүмкін. Иә, коммунистік партия тек идеологиямен айналысып қоймай, барлық билікті алып, мемлекеттік атқару орындарымен біте қайнасып кеткенде, одан қашатын жер таба алмағандықтан, жоғарыдағыдай адам құқын бұзатын заңсыздыққа бардық делік. Бірақ бүгіндері республикамызда түрлі саяси партиялар бар, олардың бәрі де коммунистердің басшылары сияқты жұмыс істейді деп қателесу-кейін қайда алып барарды екен?

Бұл компартияның торынан қайда қашып құтыларын білмеген жандардың тапқан амалы ма, әлде «мен партияның мүшесі емеспін» деп айттып, қызметте қалу үшін жасалған тәсіл ме (компартияның күні бітіп, кейін сол партияның белсенді басшыларын қызметтен шығарып тастағанда ақталу үшін), ол жағы белгісіз, бірақ бейсаясаттық осылай басталған сияқты.

Азаматтарымыз саясатқа араласпай жатып, «саясаттан шаршалы», демократияны көрмей тұрып, демократияның бізге не беретінін біліп қойған тәрізді. (Осыдан сон халықты бейсаясат деп көрші, Дос Д.К.) Бүгінгі аласапыран заманда бытырай қашып, әркім өз күнін өзі көру саясаты осы болар. Өзі өмір сүріп отырған елдің басқаруына қатысып, занын бақылай алмаса, ол елді иттің құлы итақай билейтінін көрмеген сияқтымыз. Көргендерін де бар шығар. Ендеше өзін де өмір сүретін үйдің қабырғасы жарылып бара жатқанда, тағы бір кілем алып, жастықтың тысын шашпақтап не табасын? Халықтың сайлаған үкіметі халықтың бақылауындағы үкіметке айналғанда ғана өмір өзгереді. Үкімет иесі — үкіметті басқаратын адамдар емес — халық, ал халық екі көзін тартс жұмып, адам танымайтын не танығысы келмейтін дәрежеге жеткенде үкімет пен билік кімнің қолында қалатыны белгілі емес пе?

«Саясаттан қашып» жүрген адамдардың да бәрі бірдей емес. Біреулер түсінігі жетпейтінін біліп, көздерін жұмса, екіншілерінің ақылы жете отырып тартыншақтайды, тағы біреулерде бойкүейздік басым болса, екіншілерінің қанында жасқаншақтық бар. Өзім көрген жандарды саралай отырып, бірнеше топты көрсетуге болатын сияқты:

— Шынында да ештеңемен ісі жоқ, өмірдің ығында жүрген жандар:

Оларға қызылы да, қарасы да, аласы да-бәрібір. Жеген тамағы, киген киімі, жұрт қатарлы тіршілігі ғана-өмір мақсаты болып табылады. Оларға біздің жұмысымыз түсініксіз, қажетсіз де сияқты.

Бір жақсысы, түсінбейтін мәселесін қаралай да бермейді. Негізгі ұраны «көп айтса-болды, жұрт айтса-көнді». Жігерсіз деп айтуға да аузым бармайды, бірақ олардың әрқашан күштінің, билік иесінің сөзін жақтайтыны да белгілі.

— Екінші топтың өмірге деген көзқарасы, түсінік деңгейі жанағы аятып кеткен жандардан бір саты жоғарырақ. Оны мен солын біледі, көзі ашық азаматтардың қатарына жатады. Саясатқа қызықпаса да, сенін айтқан дәлелдеріңді тыңлайды, ой елегінен өткізеді, көзі жеткен жерлерін сол жерде қолдайды. Бірақ ешқандай саяси іске араласпайды, партияға да кірмейді.

— Үшінші топтың ақылы, түсінігі де мол, бірақ бар жан-тәнімен қоғамдық іске араласқан жандарды жақтырмайды. Тек үкіметке ғана сенеді, креслода отырған адамдардың ақылы артық деп ойлайды. Соңғы уақытта бұлардың көпшілігі өздерін либерал сияқты көрсеткісі де келіп жүр, дегенмен одан көрі паразиттік бейнелері басым. Кездесулерде онша көп сурақ та бермейді, сені ұнатпай отырғанын да көрсетпейді, алайда ішінен «өуелі өздерін үлкен бастықтың дәрежесіне жетіп алсандаршы, халықтың алдына содан кейін шығарсыңдар» деп отырады.

— Төртіншілер саясаттың иісі мұрнына бармайтын, бірақ әр жерден естіген өсектеріне, ақпараттың үзінділері мен газеттің жыртындыларына сүйене отырып, бәрине де сын айтып, ақыл беріп, тұжырым жасап өзінше кісімсінген жандар. Бұлардың сөздерінің қорытындысы біреу-ақ «сендердікі де қате, үкіметтікі де қате». Бұл да белсенді көзқарастан қашуынан бір түрі. Әрине, олардың қолына Назарбаевтан көрі қастарында жүрген біз жиі түсеміз, сондықтан сынын да негізгі бөлігі бізге бағытталыды. Тағы бір ерекше белгісі: кейбір сындарына берген түсінігімізді аяғына дейін ешқашан тындамайды. Бұндай — оптимистің терісін жамылған пессимистер, өмірдің өзгергенінен өлердей қорқалды, бірақ өздерінің жанынан ештеңе шықпайтынын білген жағдайларда алақан ұрып, ысқыратын белсенді көрермендер. Бұлардың кейбіреулері шалғайға оралып, жиындар мен жиналыстарда ортаға шыққанды да ұнатады, кейін қарқыны тез-ақ басылып, ешқандай пайда бермейтін жерден тайқып шыға келеді.

Бұлардың көпшілігінің сұрақтары «Сендер не істедіңдер?» болып келеді. (Партия құрылғанынан кейін 2 ай, 2 күннен кейін үкіметті алып, халыққа бақыт әкеледі деп ойлай ма екен? — Д.К.) Екінші сөзі — «Мен аятып едім ғой». Кейде бұлардың халыққа жасаған жаманшылығы біздің қарсыластарымыздан да үлкен сияқты. Соңғы уақытта, желігуден жалыққан болар, бұл топтың өкілдері азайып келе жатыр.

— Тағы бір жандар жоғарыдағыдай аттандап, қиу салып қасында жүрмесе де, топ ішінде күнкілдеп, кекесін мен мысқылды қару етіп, өзінің қорқақтығы мен тайыздығын жасыруға тырысады. «Қолдарынан түк келмейді», «Әйтеуір бәрі үкімет болғысы келеді» деген күнкілдерді естігенде еріксіз жымиямыз. («Бейшара адамға ашулану да-күнә» дейді ғой. Д.К.)

— Тағы бір адамдар шын көңілдерімен біздің жұмысымызды қолдайды. Түсінбегенін түсінуге тырысады. Бірақ күйбен тіршілік белден басып, жағдайлары етектен тарталды. Олардың салықалы ойлары, берген бағалары мен дәлелді сындарынан көп пайда да көреміз. Сайлау уақытында оны мен солын танып, кімге дауыс беретіндерін жақсы білетіндер де-осылар (Мейлі, бізге қарсы дауыс берсе де! — Д.К.) Қарапайым халықтың саясатқа араласуы да саясатты түсіну де, азаматтың міндеті де тек осында тұрғанын жақсылап түсінсек екен!

Саяси күштерді бір-біріне қарсы қою да үлкен қате. Ондай жағдайда таза жарыс болмайды. «Сендер Назарбаевқа қарсысыңдар?» деген сөзді естігенде, — Бір адамға қарсы болып, сол үшін партия құрып, жын ұрып па, — дегім келеді. Президент те, социал-демократтар мен «Азаттар» да бір-ақ нәрсені мансұқ тұтады. Ол — Қазақстанның бүгінгі жағдайы мен болашақ даму жолы. Бүгінгі билік иелерінің қатесін көрсету — оларға қарсы шыққан болып есептелмейді. Егер бүгінгі қаланып жатқан үйіміздің қабырғасы қисайып бара жатса, сөз жоқ, «мына жерін дұрыс емес» деп, жалайырға жар салуға бармыз. Тас қалаушы: «Ойбай-ау, қателесіп кетіптің» деп мойындай салса жақсы ғой, ал егер «бәрі дұрыс, өзім білемін, оттама!» деп жұмысын жалғастыра берсе не істейміз? Әрине төрелігін халық қана айтады. (Себебі сол үйде сендер де тұрасыңдар! — Д.К.) Ал көздерін тарс жұмып, «бөленнен аулақ, менің саясатта жұмысым жоқ» деп жүрген жандар кімнің теріс, кімнің сөзінің он екенін айыра алар ма екен?

ТОҚСАН БІРІНШІ ЖЫЛДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІ

Тамыз төңкерісіндегі зансыз құрылған Төтенше Комитеттің жарлығына сәйкес бұйрық шығарған, мемлекеттік қылмыскердің орындығына отыратын жандардың бірі — қалалық атқару комитетінің төрағасы В.В.Храпунов Қазақ ССР Халық депутаты болып сайланды да, соған қарсы жиын ұйымдастырған осы жолдардың авторына соттан шақырту қағазы келді. Бір мезгілде болған осы екі оқиғаның өзі-ақ республикадағы бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік жағдайдан хабар бере алатын сияқты.

Төмендегі ойларды қандай жанрға жатқызатынымды өзім де білмеймін, бірақ олардың бірі — баз біреулердің айтып жүрген әңгімесі емес, өмірден алынған шындық.

Қоғамның көлеңкелі жайтарын теріп алып, жеріне жеткізе терең талдауды да мақсат етіп қойғаным жоқ — себебі біреу-ақ, әр ойдың жауабынан сұрағы көп...

БІРІНШІ СӨЗ.

Ел басшылары мен қарапайым бастықтар туралы. Зан көп те — жаналық жоқ. Соңғы жылдарда өмірге жүздеген жана зан келді, бірақ бәрі де тақырға сепкен дән сияқты өнімін бере алмады. Себебі неде?

Бесенеден белгілі — егер заңды тудыратын қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық алғы шарттар пісіп-жетілмесе; зан «өлі туған» нәресте болып есептеледі. Бұл жағынан біздің заңгерлерге тағар кінәміз жоқ — өмірдің өз талабынан туған мәселелерді соңғы деми шыққалы тұрған тоталитарлық мемлекет тұрғысынан болсын, күні өткен идеология тұрғысынан болсын, әйтеуір шешуге талаптану байқалады. Ал халықтың тұрмысы күннен-күнге нашарлап, экономика құлдырап, саяси жағдай шиеленісіп барады.

Неліктен?

Бірінші кілтіпан сол заңдарды жүзеге асыратын тетіктерді ұстап отырған, оны қоғам игілігіне айналдыратын, күнделікті тұрмысымызға араластыратын адамдарда сияқты. Жоғарғы Кеңес қандай бір солқылдақ, екі ұшты, кертартпа зан қабылдасын, жана бағыт, демократия нышаны, міндетті түрде, кездеседі. Ал бұл белгілер-жанағы тетіктің иелері — әкімшілік аппараты үшін жеті басты аждаһамен бірдей. Қандай адам өзі отырған бұтағын өзі кеседі? Демократия мен біздің мемлекеттік басқару құрылымы ешқашан бірге өмір сүре алмайды. Сондықтан да жоғарыда айтып өткен жүздеген зан қағаз

жүзінде қала береді. Әкімшілік аппараты неше түрлі айлы шарғымен, бюрократиялық тосқауымен қажетті заңдарды іске қосырмайды.

Президент манындағылардың көпшілігі — бізді осы жағдайға, жокшылық пен бейшаралыққа алып келгендер. Олардың әрқайсысының костюмінің жағасында «Аралды құртқаны үшін», «Желтоқсан жасауылы», «Қазақ тіліне қарсы күресуші», т.б. белгілері бар. Креслоға тек құлқын үшін келіп, өз өмірі мен әлеуметтік тобының жағдайын жақсарту үшін еңбек еткендер бүгін халық үшін тер төгеді дегенге кім сенеді? Мойындауымыз керек, біздің әкімшілік аппараты жанарған жоқ, ол тек ауыстырылды.

Әкімшілік-өміршілік жүйе тек қана сол аппараттың тәрбиесін көргендерге сүйенеді. Әрине, соңғы уақытта басшылық орындарға жана адамдар, жастар келе бастады; бірақ оған қарап та алдануға болмайды — аппараттың өзі кіндігін кесіп, тұсауын үзіп, қолтығынан демеп атқа отырғызыған жандардың жанаша ойлауы қиын-ақ. Тоқырау кезіндегі кабинетіне келген адамдардың аузын аштырмай, балағаттап қуып шығатын тонмойын, дүлей, топас бастықтың орнына зиялы, мәдениетті, ақылды, бірақ өз басының қамын бұрынғылардан кем ойламайтын қулар келе бастады.

Басқару жүйесінің халықтың қаһарынан құтылу үшін бір-екі жанды құрбандыққа беріп, онан әрі топтаса түсетіні тағы бар. Желтоқсан оқиғасынан соң З. Камалиеновтің кеткеніне мәз болсақ, жариялылықтың алғашқы жылдарында Д.А. Қонаевтың көмекшілері мен А. Қасаровты ұстап, біздің аузымызды жапты. Ал шын кінәлілердің 99% не өсіп кетті, немесе өз орнында жүр.

Президенттің бүгінгі серіктерінің біреуі де демократия мен ұлттық тәуелсіздіктің туын көтеріп, күреске шыққан жандар емес. Алдысын аңдып, жел қай жақтан соғады екен деп тын тындап жүрген жандар «тоқырау заманының қорығы» аталған Қазақстанды қайда алып барады екен?

Біздің жүйенің тағы бір жазылмаған заңы — бастық болған адамның өмір бойы солай болып қалу шарттылығы. Басшының қарапайым халық қатарына қосылуы — әкімшілік жүйенің іргесінің сөгілуі сияқты. «Демек, басшы да қателеседі екен ғой» деген ой халықтың басына келмеуі керек. Америка президенті мерзімі біткен соң, радиоға барып комментатор болып қызмет істейді және оған ешкім танданып, талып түспейді. Ал біздің елде орнынан алынған совхоз директорларының трактор айдағанын, ал министрдің тоқарь болғанын естіген емеспіз. Өз орнында жұмысты дұрыстап ұйымдастыра алмаған адам еш қиналмай - ақ екінші орынға көшеді де, сол жұмысын жалғастыра береді... Бастық туғаннан соң, бастық болып дүниеден кету керек.

Жана заман, жанару кезеңіне біз сол басшылардың нұсқауымен бармақшымыз...

Қазақстандық жазушы И.Шеголихин бірде былай деген болатын: «Кезінде менің шығармаларыма ешқандай әдебиетке қатысы жоқ деп баға бергендер бүгін сол шығармаларыңды әкел, тез басамыз деп отыр». Ең қорқыныштысы — екі сөзді де айтқан бір адам. Ол әлі де отыр.

Орта буын басшылар, немесе «орындаушылар» — бүкіл жүйенің өзегі сияқты.

Біздің өкімшілік жүйенің ең «тамаша» жері — жауапкершіліктің жоқтығы. Әрине, олар талай «кілемге шақырылып», түрлі жаза алып жатады. Ал халық алдында не сілеуашылар алдында жауап беру біздің қоғамға мүлдем жат құбылыс. Сондықтан да бізде қылмыс бар да — қылмыскер жоқ. Аралды құрдымға айналдырып, миллиондаған жандарды өлімге байлаған адамдардың біреуін көрдің бе? Желтоқсанда қаншама жазықсыз жандар жазаға тартылды, ал жастарға өтірік айып таққан не бір тергеуші, не бір сот жауап берді ме? Ал біздің республиканың астанасын Төтенше комитеттің /ТЖМК/ сойылын соққандар әлі де басқарып отыр. Біреудің диссертациясын көшіріп доктор атанған адам студенттерге дәріс беруде, қазақ қыздарын итке талатқандар әлі де тәртіп сақтау орнында жұмыс істеп жүр.

Тағы бір індет — басшының өз ісіне ықыласы, жан-тәнімен берілуі өте сирек кездесетін құбылысқа айналған. 1988 жылы республика бойынша алғашқы «Қазақ тілі» қоғамын құрып, облыстардағы жастарды осы жұмысқа жұмылдырғанда не таптық? Сол кезде аузын ашпай отырғандар немесе «қазақ тілін сендер жетістіресіңдер» деп бізге күлгендер бүгін қазақ тілін дамыту жөніндегі комиссияда отыр. Олардың тілге жаны ауырмайды, жел бүгін қай жақтан соққанын сезіп, шамасы келгенше Тіл туралы заңды бөгей тұру үшін ғана жұмыс істемек.

Компартияның басшылары Жоғарғы Кеңес, Министрлер Кеңесі мен түрлі дәрежедегі атқару комитеттеріне барып, жұмысқа тұрды. Енді ғана еңсесін көтеріп келе жатқан жана жүйе тағы да өлсіреп, аппараттық ауруы асқына түсті. Кеше ғана бар күш-жігерін партияның идеологиясы үшін берген жанның ертеніне /партияның кеудесінде әлі де жаны барда/ барлық идеямен қош айтқысып, министрдің креслосына отыруы да тек біздің елде болатын оқиға. Батып бара жатқан кемені капитан ең соңынан тастап кететін адамшылық заны бар емес пе?

... Қысқасы, ескі көзқараспен, ескі күнәмен, ескі тәсілмен жанаша жұмыс істеу мүмкін емес.

ЕКІНШІ СӨЗ. Заң туралы.

Занды мемлекетке өмір сүру үшін жақсы зан шығару жеткіліксіз. Сол заңға бағынатын адамдар мен заңның әр әрлін бақылап отыратын мемлекет жүйесі қажет. Ал біздің бүгінгі жағдайымызға келсек...

Біріншіден, біздің заңды ешкім түсінбейді. Ал заңгерлер сол заңның жүзеге асуын бақылаудан гөрі оны түсіндірумен көбірек айналысады.

Меніңше, заңның түсінікті, анық та айқын болуы — біздің елдің басқару жүйесіне мүлдем тиімсіз. Хан мен қараның, басшы мен қосшының заң алдындағы құқы бірдей екенін халық түсінсе, билеуші топтың жағдайы қалай болады? Мыңдаған заң қызметкерлері мен жүздеген кеңселердің бос қалатыны тағы бар. Түсініксіз, жұмбақ заң қорқынышты да — оған ешкім арқа сүйей алмайды. Және бір тамаша жері — біздің заңның баптарын сағыз сияқты кез келген жаққа тартып, түрліше түсіндіруге де болады. Егер осы түсіндіретін заң аппаратының өкімшілік-партиялық жүйемен біте қайнасып кеткенін есімізге түсірсек — біздің елде ешқандай заң жоқ деп сеніммен айта аламыз.

Екіншіден, бар заңның өзін бізге ешкімнің көрсеткісі келмейді. Баяғы көне грек мифтеріндегі құдайлардың адамдардан отты тығып қойғаны сияқты, қандай заңның бар екені, олардың біздің қандай құқымызды қорғайтынын ешкім білмейді. Қаратер болып өлділік іздеп, талай жерге хат жазып, талай кеңсенің есігін бұзып өтіп, бас өкімге жеткенде өзіннің алтын уақытынын босқа кеткенін бір-ақ білесің — ол жұмысты сенің алғашқы барған жерін шешуі керек екен. Ал сен өткен кеңсенің біреуі де саған оны түсіндіріп жатпайды. Заңның өмірге араласуын ешбір орын бақыламайды, осыдан оның бар екені не жоқ екеніне көңіл аудармау пайда болады.

Үшіншіден, біздің бір заңымызды екінші заң жокқа шығара берелі.

Жақында ғана француз тіліндегі «Монд» журналының тілшісіне «рұқсат етілмеген жиын» деген сөз тіркесін түсіндіре алмай-ақ қойдым. «Жиынға» рұқсат етілу не етілмеу адам құқын бұзу екенін біз жақсы білеміз, бірақ қалалық атқару комитеті Париж бен Хельсинкиге қарағанда жақын ғой.

Төртіншіден, біздің Заң-билеуші топ өкілдерінің-өкімшіл-өміршіл жүйенің, қарапайым халықты басып, қолдан шығармаудың құралы болып отыр. Демократиялық елдердегі заң жеке адамның бостандығын қорғаса, біздің заңдар мемлекетті қорғайды. Байқайсыздар ма, заңымызда азаматтарға берілген құқықтан гөрі тиым салу басым. Қонақ үйдің нұсқауынан бастап, қоғамдық

ұйымдардың заңына дейін «болмайды», «тиым салынады», «рұхсат етілмейді» деген сөздерден аяқ алып жүре алмаймыз. Дүкенде дүкеншінің міндеті, ал поэзда жолсеріктің міндеті жазылып, оны бұзғанда кімге хабарлауды жазып қойса, күнделікті дөрекілік пен мәдениетсіздікке ұрынбас па едік. Адамның бас бостандығы мен еркіндік сезімі ес білгеннен бастап пәлсауа ғана соқтығып, бірте-бірте басыла береді. Жасқаншақтық пен сенімсіздік — жалтақтық тудырады. Шет елде жүргенде өз еліңнің адамын бірден танысын — «біздемені бұлдіріп аламын ба?» деген қорқыныш сезімі біздің жүрегіміздің ең терең қатпарында жатыр.

Біз заңнан қорқамыз, ал басқа елдер заңды арқа тұтады!

Бесіншіден, біздің Заң барлық азаматтарға бірдей емес. Қоғамның өзі қалыптастырған өмір заңы қағаз бетіндегі барлық жандарға бірдей баптарды екіге бөліп қойған. Соххозға келген қойшы мен директор бір кезекке тұрып, бірнеше жылдан соң, бірге үй алады ма?

Соңғы кездерде азаматтардың көзі ашыла бастағанын байқаған билеуші заңды өз пайдасына жарата бастады. Аскаровтың ісін алайық... Ең ұяты — Қайрат Рысқұлбековті дәл Аскаров сияқты ешкім жанталаса қорғаған жоқ. Ал Фарица апамыз қыршын кеткен Қайратқа арнамаған өлең-жырын Аскаровка арнап, оқырмандарды жерге қаратты.

ҮШІНШІ СӨЗ. Құпиялық туралы ашық әңгіме.

Біздің еліміз — құпиялық елі. Оған ешкімнің таласы жоқ шығар. Құпиялық болған соң, оны жүйелеуге де болады.

І. Күнде көріп жүрген, бәріміз де білетін құпиялық. Бұл салаға дүкенге қанша жөшік арақ және оны қашан сатады деген сатушылар құпиясынан бастап, ақша айырбасы қай уақытта болады деген әлеуметтік құпиялар жатады. Жариялықтың келгеніне алты жыл болса да, Алматының автобустары қашан жүріп, қашан демалатынын біле алмай-ақ қойдым. Бір қызығы, оны жүргізушілердің өздері де білмейді... Ал аялдамадағы жазулардың тек американдық шипондарды алдау үшін жазылғаны бізге құпия емес.

Бос шыны қабылдайтын немесе қағаз қалдықтарын өткізетін жерлердің қашан ашылып жұмыс істейтіні тек сауда министрі ғана білетін болар. Екі жыл бойы темекі фабрикасы үздіксіз жұмыс істеп, сығандардың қалтасы кішігірім дүкеннің қоймасына айналғанда, бір де бір дүкенде темекі сатылмауын өскери құпияға қалай жатқызамыз. Ашығын айтсақ, менің жаным бағатын ең үлкен құпия —

сыраhanaға сыранын түсу мерзімі. Бұл мәселе — толық құпия! Талай баггерлер мен құмалақшылар да осыны дәл айтып бере алмай, ұятқа қалды.

2. Әр мекеменің ішіндегі өз құпиясы. Бұл мәселе кім қайда барады, қандай орынға отырады деген құпияның сырын ашудан басталады. Соңғы уақытта дүкенге түсетін заттардың саны құпияға айналған соң, сауда мекемелері әр кәсіпорынға, мекемеге барып жұмыс жасауға көшті. Сол-ақ екен жергілікті комитет пен әкімшілік қызметкерлері «мекеме-сауда құпиясының» иесі болып шыға келді. Қанша зат әкелінді, ол қалай бөлінді, кімдердің қаншадан алғанын білу — Гитлердің бункерінен сейфті алып шығудан да қиын. Кәсіподақ комитетінің тағы бір қызғыштай қоритын құпиясы — пәтер кезегіндегі жандардың тізімі. Кезектен тыс пәтер алуға құқы бар жандардың аты-жөнін еш жерден таба алмаймыз.

Құпияның тағы бір түрі — адамдардың үш ұйықтаса да түсіне кірмейтін жандар мен нұсқаулардың авторларын тасуы. Кезінде Королев пен Курчатовтың есімдері құпия болса, бүгіндері солардың қатарына мыңдаған жандар қосылды. Қызмет иесі үшін бұл бір тамаша тәсіл — «Заңда солай жазылған, ал мен орындаушы ғанамын». «Ал осы ақымақ заңды кім жазды, кім бекітті?» «Құдай біледі». Құпияның иесі құдай болғанда, пенденің аузына құм құйылады. Қысқасы, өмірге келген әр заңның иесін халық білу керек — кімді қарғап, кімдерге алғыс айтатынымызды анықтап алайық.

Байқайсыздар ма, құпия дегеніміз көп жағдайда бізден жасырған жария мәлімет болып шығады. Ешкім оның шекісіне «өте құпия» деп таңба баспайды... сонымен қатар халықтың алдында жайып та салмайды. Жатақханадан студенттердің тек халық сотының шешімімен шығарылатынын білгенде, жағамды ұстадым — бізді комендант та, студенттер кенесі де, керек десеніз, декан мен ректор да шығара беретін. Демек құпиялық — сансыздықты тудырады.

ТӨРТІНШІ СӨЗ. Беделді адамның ақылды болуы шарт емес.

Адам адам болғалы, кез келген ортада ақылды да әділ жандар халықтың сеніміне ие болған, көпшілік соның аузына қараған. Бізде ғана керісінше, — сенім сол адамның жасаған тамаша істерінен тұмайды, отырған орнына ғана байланысты. Оның әділдігі мен азаматтығы бедел әкелмейді — беделді адамның айтқаны әділдік болып есептеледі.

Тоталитарлық жүйенің үлкен ауруларының бірі — «беделге» күле отырып, мазақтап анекдотқа қоса отырып, соның айтқандарын орындау. Кім жоғары тұрса — соның айтқаны да «биік шындық». Совхоздың басшысының сөзінен көрі, аудан басшысының айтқаны алтын, ал мемлекет басшысының қателесуі мүмкін деген күпірлік еш пенденің басына келмеуі керек!

«Басқаша ойлаған» адамдарды қудалау — тоталитарлық қоғамның әлі де жойыла қоймаған бір белгісі. Демократия келді екен деп ауыздарыңды ашып қалмандар, теледидар мен радио, газет беттері «басқаша сөзді» шығармау жолында әлі де қызмет етіп келеді. Басқа көзқарастың пайда болуының өзі мемлекеттік аппарат үшін кешірілмес күнә болып табылады. Қонаевтың уақытында оның қанатты сөздері жоқ кітап жарық көрмегенін бәріміз білеміз, ал қазір Назарбаевтың «терең ойлы сөздеріне» тамсанудамыз. Келесі кезек кімдікі екен?

Осыдан келіп, біздің қоғамымызда нағыз саяси беделге ие қоғам қайраткері бар дегенге сенгін де келмейді. Себебі оның жүйрік ойын салыстырып көретін басқа пікір жоқ. Ал онымен тең жағдайда, ашық айтысып, пікір таластыратын жан болмаса, жалғыз жүгіріп бірінші орын алғаннан кімге пайда, кімге зиян. Қоғамдағы әлеуметтік әділдікке негізделген мүмкіншілік теңдігі ғана кімнің дарын екенін анықтап береді. Ал біздің қоғамда дарын мен беделді оның отырған орны мен қызметі ғана анықтайды. Биліктің деңгейі — беделдің көрсеткіші. Оның сол орынға қалай көтерілгені есепке де алынбайды. /Сондай қызметке көтерілгені дәл сондай дарыны мен қасиеті болғаны деп қалманыздар/. Біздің жүйенің ішкі заңы бойынша жоғары орындар төменгі жаққа қарағанда ақылды да әділ, демек кімді қайда отырғызатынын да бізден жақсы біледі.

...Қоғамды мемлекет алдында қорғап шығатын жандардың көпшілігі «еркін» ойлайтын әлеуметтік топтың өкілдері болып келеді. /ақын-жазушылар, өнер адамдары т.б./. Бірақ оларды да біріктіріп, жүйенің қызметшісі етіп қоятын тамаша құрылым бар. Бұл — түрлі қоғамдық одақтар. Сондықтан болу керек, біздің елімізде тамаша жазушы, ақын, суретшілер бар — бәрі де тамаша дарын иелері, бірақ азамат емес...

Баспасөздің де негізгі қызметі — мемлекет билігіне қызмет ету. Сондықтан болар, ақпарат хабарларында жоғарғы бедел иесін мақтау мен мадақтау, егер оған шамалары келмесе /мақтау да өнер!/, тамсану бар. Демек ең әділ, ең ақылды, ең....., ең.... болу үшін ең биік мансап пен билік керек. Сен әділ болғаннан соң ел басқарып отырған жоқсың, ел басқарып отырған соң ғана әділсің, ең ақылды

болғандықтан бедел иесі болған жоқсың, бедел иесі болғаннан соң.... ақылдысың. Сайлау алдындағы Қазақстандағы жағдай, болашақ президентті «мадақтау» жолындағы қаламгерлер жарысы да соны көрсетті. Кейбір жолдарды оқығанда, өз басым Назарбаевтан да қатты ынғайсыздандым.

Адамдар о дүниеден қайтып келетін болса, құдайға ешкім сенбейтін шығар.

«Азам» газеті, 1991 жыл

ТОҚСАН ЕКІНШІ ЖЫЛДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІ

БЕСІНШІ СӨЗ. *Ұлттық апаттың қауіп қасымызда жүр.*

Мектепте жүргенімізде географиялық картадан елді мекендердің аты жазылған сөздерді жасырын ойнайтынбыз. Көзге көрінер-көрінбес өзен, көл, тау мен қала атауларын шұқшия іздеп, әрең тауып алатынбыз. Кішкене атауларды іздеп үйренетініміз сонша, бадырайып тұрған үлкен сөздерге көңіл бөлмейміз — осыны пайдаланған кейбіреулер бүкіл бетті алып жататын атауларды жасырып, бәрімізді қара терге салатын...

Күнделікті көріп жүрген қауіптің орасан зор екендігі сондай, біз оны қауіп деп түсінбейміз де, себебі апаттың көлемі соншалық, — біздің жанарымызға сыймайды. Ал күнделікті күйбең тіршілікте жанағы қауіптің өмірімізбен біте қайнасып, араласып кеткені соншалықты — оны ұлттық апат емес, табиғаттың жазылмаған заңы ретінде, құдайдың сызып берген жолы ретінде қабылдаймыз.

Бесінші сөзде ұлттық қауіптің бірінші сатысында тұрған жағдайға ғана тоқталмақпын. Ол — мемлекет жүйесіне тікелей қатысты, соның әсерінен пайда болған мәселе.

Тәуелсіз Қазақстанға бұрынғы мемлекеттік жүйе мен одақтық құрылымның қалдырған індеті — коррупция /латын, -мемлекет басшыларының, саяси қайраткерлердің, үкімет және қоғамдық аппараттардың шенеуніктері мен қызметкерлерінің, сайланбалы орындағы басшылардың сатылымпаздығы/. Оның көзге көрінбеуінің де нақты себебі бар — коррупцияның өркендеуі мен дамуына бәріміз де қатысамыз, ол тек біздің ғана қолдауымызбен тіршілік етеді! Демек, негізі — сол қоғамдағы, сол мемлекеттегі барлық саналы азаматтар. Перзентханалдан бастап, дүниеден қайтқан адамды соңғы сапарға аттандырыпқа дейінгі біздің өмір жолымыз алыс-беріспен, сатылу мен сатудан, жағымпаздық пен жарамсақтықтан тұрады. Тағы бір қорқынышты жері — бұдан ұлған жанды көрмедім. «Ұят — адамның ішкі ашуы» болса, сол ашуды басу үшін, демек өзіміздің ұяттымызды жасыру үшін, өз арсыздығымызға өзіміз баға береміз: «Онда тұрған не бар, майламасаң — жүрмейді», «Сыйға-сыңы деген» деп жылмиғанда, тек өзімізді ғана емес, арсыз қоғамымызды да ақтаймыз. Пара мен басшылық жерде отырған жақынның қолдауы — мақсатқа жетудің ең тиімді және бірден-бір жолы екенін бәріміз білеміз. Өзіне сенімді,

бөрінен оқ бойы озық тұрған азаматтар да осы соқпақ арқылы жүріп өтеді — себебі басқа жолды ешкім білмейді. Адамның іскерлігі, ақылы мен тапқырлығы, талабы мен дарыны екінші орынға ығысалды/ демек талап пен дарынның, білімнің қажетсіздігі осылай туалы/. Тек диплом үшін оқу /білім үшін емес/, ғылыми атақ үшін диссертация қорғау, халық қажетіне жарату үшін емес/, т.б. «тамаша максаттар», міне осылай пайда болады.

Коррупцияның шексіз қанат жаюы мен жасырынбай өмір сүруіне тек қана мемлекеттік жүйе, бюрократия кінәлі екен деп қателеспейміз. Барлығына өзіміз кінәліміз. Қарсылық болмаған жерде жеңістің кімнің жағында екені түсінікті шығар. Ең арлы деген жанның өзі өрі кеткенде коррупцияға араласпаймын, қолымды былғаймайын деп, өзін-өзі алдарқатады, бірақ өзінің үнсіз келісімімен сол қоғамдық құбылыстың жандануына жағдай жасап жүргенін жақсы түсінеді. Әрқайсымыз оқуға бала түсіріп немесе істі болып көрген шығармыз, сондағы басымдызды ауыртатын негізгі құрап қанша беруде және қалай беруде... Біреулер бұны пенделшілікке жатқызады, ал бұл біздің екіжүзділігіміз шығар? Ақталудың екінші жолы — «басқалар бізден де көп алып отыр» деген сөз. Бала сияқтымыз, «анау қандай қылады, мен неге бұлай қыла алмаймын» деген оймен арымыздың алдында кімді ақтаймыз?

Салыстырмалы түрде алғанда, сөз жоқ, бұнда да «әділдік» бар. Айына 112 сом алатын /80 жылдары/ университет оқытушысы 60 сомын пәтерге төлесе, қалған 52 соммен 2-3 баласын қалай асырамақ? Оның балаларына нан үшін алғаны мен үйі, саяжайы және машинасы бар профессордың алғанының ортасына теңдік белгісін қоюға қолым барар емес. Бірақ, мойындауымыз керек, бұл да өзімізді ақтаудың бір түрі...

Темір жолдағы билет сататын жаннан бастап министрге дейін бұл ынсапсыз жүйеге кірмейтін әлеуметтік топ жоқ.

Адамдардың екінші бөлігі коррупцияға тікелей қатыспайды, олардың лауазымы мен істеген қызметі оған сай келмейді. Бірақ — бұлар да қарап қалмайды — мемлекеттен ұрлайды. Үнсіз жұмысын істеп жүріп, қоғамдық меншіктен өз керегін /керек емесін де/ ала алады. Бұлар біздің советтік көзқарас бойынша ұры емес — «алып келуші», ал пара алушы — «қылмысты емес — көмектесуші».

Бәріміз қылмыскер болғанда кімнің алдында ақталмақпыз?

Мемлекет пен үкімет бізді тонайды, ал біз мемлекетті де, бір-бірімізді де тонаймыз.

Коррупцияның ашықтан-ашық дамуының бір себебі — онымен күрес жүргізетін заң орындарының іріп-шіріп, сатылымпаз орғанға

айналуы. Ал екінші себеп — осыны болдырмауға арналған мемлекеттік заңдар жүйесі жоқ. Бұл екеуі де бір мезгілде өмір сүрмесе, ешқандай пайда бермейтінін ескерту артық болар.

Коррупцияға қарсы заңдарды, маған салса, табыс туралы декларациядан бастар едім. Бір жылдың ішіндегі табысыңды тексерушілерге көрсетіп, салығыңды төлеп, оның қандай жолдармен келгенін дәлелдеу — алым-берімді біршама қиындатады. Екіншіден, адамның еңбегімен, айласымен, миымен, т.б. келген барлық пайданы /табысты/ бақылайтын мемлекеттік орын керек. Мәселе сенін қанша тапқаныңда емес, қалай тапқаныңды да көзден таса етпеу.

Жақында Алматыдағы Кеңсай зиратынан жер алу үшін біреулерге көп ақша беру керек екенін естідім... Басынан аяғына дейін шіріп кеткен, қарғыс атқыр қандай қоғамда өмір сүріп жатырмыз!

АЛТЫНШЫ СӨЗ. Коммунистік партия туралы

Біздің елімізде ешқашан, ешқандай партия болған жоқ. Коммунистік партия деген жалған атты жамылып, сырт көзге «енбекшілер елін» сол елдің алдыңғы қатарлы саяси күші басқарады екен деп көрсету үшін өзінің халқын да, басқаларды да алдаған билеуші топ қана мемлекет басында болды. Партия деген сөз де соларға қызмет етті. Бөріміз осы бір жаппай сикырдың шырмауында жүріптіз... Әрине, ішінде осы сикырға арбалып қалған бірлі-жарымды адал адамдар да болды, бірақ бұл топтың негізі бірін-бірі тандап, іріктеп, сатып алып, қатарларын көбейтіп жатқан арысз адамдар еді. Олар мемлекетті нығайтуға ұмтылды — себебі мемлекеттік жүйе халықтың жағдайын емес, солардың тіршілігін ойлайтын. Олар ұлы құрылыстар ашты, тың көтерді — онсыз қара халықты алдап ұстап тұруға болмайтын еді.

Міне, осы өмірде жоқ компартия ... «жойылды». Барлық былығы шығып, күнәға белшеден батқаны белгілі бола бастап еді — жаба салды. «Ал, кімге тапқасыздар? Партия жоқ! Мен коммунист емеспін! Біз — таратылғанбыз!».

Бос сөз! Өңгіме коммунистік билеуші партияның жоғалуында емес, қан мен кірден сауыс-сауыс болған бешпентті шешіп тастауда болып отыр. Өңгіме басшылықта отырған билеуші топтың мұрты бұзылмауында. Олар ертең қандай ат алады, қай партияға барады, оны қалай қайта жабады — бөрі біздің шаруамыз емес. Кенірдегімізді жырттып қанша айқауылдасак та ештеңе шықпалды.

Дегенмен, өз басым, жанадан құрылып жатқан Қазақстан

коммунистік партиясын жақтаймын. Әр адам өзінің көзқарасын сақтап қалса, сол үшін күреске өзір болса, алдында қалпағымды шешуге өзірмін. Ал партия тарады, мен қазір коммунист емеспін деген жандарға түсіне алмай-ақ қойдым. Миыма кірмейді! Қалайша кеше партия мүшесі болған адам ертең өзінің өмірлік мақсатынан бас тартып шыға келеді? Кімді алдамақшы? Өзін бе, өзгені ме? Коммунист деген атак партия билетінде емес, жүрегі мен миының ішінде ғой — ол сенің халқыңды бақытқа алып баратын мұратын емес пе? Бір күннің ішінде одан қалай бас тартуға болады. Көзін енді ашылып қалды ма, әлде аяқ астынан болған, бүкіл Қазақстан коммунистерін маскара ұятқа қалдырған съездің шешімін мойындады ба?

Партия деген атты жамылып, халықты осындай қайыршылыққа жеткізген аксүйектер тобының шын бейнесін ашып көрсеткенде, біздерді келемеждеп күлгендерің қайда? Жұмыстан шығарып, тентіреткендерін қайда? Ал бүгін біздің бетімізге тіктеп қараудан ұялмайтындарыңды қалай түсінеміз?

Жел қайдан сокса, соның ығына қисаятын басшылары бар қайран халқымыз қай жерден шығалы екенсіңдер!

Мен коммунистпін, сол үшін бар өмірімді бөйгеге тігіп күресуге өзірмін деген азаматтарға сол партиямен үш жыл бойы күрескен социал-демократтардың атынан алғысымды айтамын.

Елімізде билеуші партия деген топ болды және сол топтың бөрі дерлік өз орнында мықты отыр. Менің алтыншы сөзімді оқыған соң сол жандар нығынан ғана күліп қоятыны анық.

«Азат» газеті, 1992 жыл

ЖЕТІНШІ СӨЗ. Заңбұзарлар елі, кімге өкпелейсің?

Өзіне қажетті заңды сол қоғамның әрбір азаматы берік ұстап, терен түсініп, күнделікті қолданып, қорғап, сақтап, күреспесе, кейіннен зансыздықтан туған «өмір қағидасының» пайда болуына өздері жәрдемдеседі екен. Заңды біле отырып, оның бұзылуына көмектесу, заңды мойындамаушыларға сыбайлас болу — тек біздің қоғамда ғана болатын әлеуметтік ерекшелік.

Маңдайында жасыл жарығы бар таксидің бос екенін бөріміз білеміз. Оның есігін ашып, жайғасып отырып алып қана, «Қай жаққа барамыз» деген сұраулы жүзін сізге бұрған жүргізушіге бағыттыңызды сілтеген қандай жақсы. Қандай жақсы деймін-ау, солай болуы керек те. Бұл — бізге берілген құқ. Ал жүргізушінің міндеті ғана. Бірақ біз, осыны біле отырып, жүргізушіге жалбарына қарап, жарамсақтана

күліп, «Сіз Айнабұлаққа апарып тастамас па екенсіз?» — деп сұраймыз. Жүргізуші де заңды жақсы біледі/міндетін де түсінеді/. Бірақ өмір бойы өзіміз тәрбиелеп, өзіміз үйреткен текеміз аузынан темекісін алмай, «жок» деп жауап береді. Егер дамыған елдің бірінде осындай жағдай болса, жолаушы не талып қалар еді, не жүргізуші ертеніне жұмыссыз қалады.

Бірақ біз ондай әлжуаз емеспіз — «кешірініз» деп есігін жаба саламыз. Таксидің — мемлекеттік екенін, ал жүргізушінің — белгілі міндеті бар екенін, оны бақылайтын орындардың бар екенін ол орындағы жандардың біздің маңдай термен тапқан ақшамыздан жалақы алатынын бәріміз жақсы білеміз, бірақ... Өмір бойы қолында бармақтай билігі бар адамдарға бағынышты болу санамызға сіңіп кеткен бе, үндемейміз. Бишара кешіпке түскеніміз, масқара болып, занымызды таптатқанымыз, қорланып, жер болып қалғанымызда жұмысымыз жок. Машинаның билігі — жүргізушіде емес, халыққа қызмет жасаудың ережелерінде, заңдар мен нұсқауда екенін әлі түсінбеген сияқтымыз.

Қабырғада «бос шыны қабылдауға міндетті» деген жазуы бар дүкенге кіріп: «кешірініз, менің екі шыным бар еді...» деп күмілжіміз. «Қазір жөшік жок!» деген сөздің дүрсе ете қалатынын жақсы біле отырып, жақсы жазуды көре отырып, дүкеншіге мәліе қараймыз. Ол да осыны күтіп тұрады. Жөшіпке мәселесі саған ешқандай да қатысы жок — оны екеуің де білесіңдер, бірақ оған да, саған да өздеріңнің азаматтық қорқақтықтарыңды ақтайтын дәлел керек. Оны орындаушы, халық қызметшісі ретінде қабылдамаймыз, дүкеннің иесі деп түсінеміз. Керек десеңіз, заңды бұзғанына ол ешқандай қысылмайды, саспайды. Себебі, сол заңның объектісі — халықтың өзін мойындамаймыз, сол арқылы оның барлық қасиеті, күші жойылады.

Егер маған салса, бос тұрған такси жакындап, жасыл жарығын көре тұра: «Сіз мені Ақсайға жеткізіп тастамайсыз ба?» деп мүлөймсіген жандарға сол жерде айып салатын заң шығарар едім. Таксидің жүргізушісі: «Бос екенін жасыл жарықтан көріп тұрсыз ғой, менің міндетімді де білесің, бұл қай мағаныңыз? Мені ақымақ еткініз келеді ме?» деп бізді тұмсықтан бір қойып жіберсе — мүмкін, халықтың ақылы сонда кірер ме еді?

Менің ете қызықты, әлеуметтік тәжірибе жасап жүргеніме он жылдан асты. Жас маман болып, жолдамамен институтқа келгеннен бері үй сұрап ешқайда барған емеспін. Заң бойынша кезекке тұрып, құжаттарымыз өткізіп, енді кілт беретін кезде шақырар деп күтіп жүрмін. Жакында үй береді деген сөзді естіген сайын, «жас

мамандарға кезектен тыс беру керектігін ескертіп, талап етсеіші» деп ақыл береді. Мен де таласып, берілмеймін: «Үйді кәсіподақ береді. Барлық кезектегілерің тізімі, құжаттары алдарыңда жатыр. Ректордың басқа жұмысы жок па? Кезектегі жүздеген адам оның алдынан өтіп, жағдайларын айтса, кәсіподақ комитетінің қажеті қанша?» Қысқасы, менімен бірге келгендер де, кейін келгендер де баяғыда үй алып кетті. Менің «экспериментім» әлі жалғасуда.

Кейде мен мынандай ойға кетемін. Егер ешкім ректорға кірмесе, арыз алып немесе депутат салып, жан-жаққа жүгірмесе, жоғарыдан телефон соққызбаса, заңды түрде кезегін күтіп отыратын болса, мемлекеттік сапта жылман, жылпос, қулардың жолдары біршама тарылар ма еді.

Заң бойынша басшыға барып үй сұрау керек, жағдай айту керек деген сөздер жок. Бірақ біз... заңға сенбейміз. Занды бақылайтын орындарға сенбейміз, айналып келгенде, өзімізге-өзіміз сенбейміз. Бірақ ешқандай зансыз-ақ үй алуға болатынына сенеміз. Мемлекеттік заңға сол мемлекеттің барлық азаматы пысықырып та қарамайтын болса, мемлекеттік жүйе кімге керек? Заң кімге керек?

Студенттерді жатақханадан шығаруға тек халық сотының құқы бар екенін өздеріне талай жерде ескерттім. Ол да азаматтық баспана ретінде Конституциядағы құқықтың біріне жатады. Бәрі түсінікті, бастарын ізеп келесің, бірақ нәтижесі жок. Жатақханадан зансыз шығарды деп соттасып жатқан студентті естіген емеспін. Оларды кез-келген қызмет иесі баспанадан қуып шығады, оның ішінде студенттердің кенесі де. Комendant та, декан мен олардың орынбасары да, керек десеңіз ректор да бар. Мүмкін, сол қызмет иелерінің өздері де заңды біле бермейтін болар, бірақ құқыңды қорғау өзіңнің де міндетің ғой.

Зандардың өмірге еңбеуі — азаматтардың жалтақтығы мен бейжайлығын ақтауына да себін тигізеді. Тағы бір қызығы — азаматтар өздерінің істерігі келмейтін жұмыстарын/істеуге тиіс жұмыстарын/үкімет заң арқылы талап еткенін қалайды. Қысқасы, дәрменсіздігін де заңға жабады. Әсіресе бұл жағдай тілге байланысты заңға деген көзқарастан анық байқалады.

1923 жылғы заңнан бастап Қазақстанда екі тіл қатар қолданылады. Қазақша жазуға, сөйлеуге болатынын бәріміз білеміз, бірақ оны іс жүзіне асыра алмаймыз. Сондықтан, «заң керек» деп айқай саламыз. Біреу бізге қазақ тілін қолдануға болмайды деп, тиім салып тұрған сияқты, жан дауысымыз шығады. Ал қазақша жазбайтынымыз, сөйлеспейтіныміздің себебі біреу-ақ — өзіміздің болашағымыздан қорқамыз, баяғыда «ұлтшыл» болып кетерміз деп бұқпантайласақ, бүгін қазақша білмейтін басшыларға қыр көрсеткендей боламыз деп

тарта соғамыз. Бізге берілген құқты мойындағымыз келмей/ әлі де ұятымыз бар екен/, үкіметтен... тағы да заң талап етеміз. Бірақ бұл заңды да қолдануға қорқа соғып отырған түріміз бар. Мүмкін, «қазақша жазбаған қазақтар екі жыл бас бостандығынан айырылады» деген заң керек шығар. Міне, сол уақытта «орысша жазар едім, сотталып кетемін ғой» деп бастығынын алдында ақталуға болады. Бар пәлені заңға аудара салып, қарап отырған қандай жақсы!

Іс-қағаздарын қазақ тіліне көшіру әр адамның міндетіне айналмаса, он жерден заң шығарсаңда, нәтиже шықпайды. Халыққа, ұлтқа өте қажетті, бірақ жеке адамға керегі жоқ заңды қалай атауға болады. Заңды өзіміз бұза отырып, сол заңды қайта шығаруды талап еткенде не табамыз? Өзіміздің дәрменсіздігімізді ақтаймыз ба, әлде үкіметімізді адам құқын бұза отырып жұмыс істеуге мәжбүр етеміз бе?

«Азат» газеті, 1992 жыл

*«Заман сондай еді ғой,» — деп
бәрін заманға аудара саламыз.
Бірақ сол заманды жасайтын
да адамдар екенін түсінгіміз
келмейді.*

II тарау

САН ҚҰБЫЛҒАН САЯСАТ

Әр қоғамдық кезең өзінің артында не бір тамаша сөздер қалдырады. Біздің тынымсыз өмірімізде де соңғы уақытта, осындай оралымдар көбейіп келеді. Солардың бірі — теңіздегі қайық туралы нақыл. «Бәріміз бір кеменің үстіндеміз, осындай қиын-қыстау жағдайда бірлікті сақтайық, жан-жаққа тартып, қайықты шайқалтпалық» деген сөз Президенттен бастап, мінбеге көтерілген әр адамның аузынан естіледі. Бұл ұран тек аралық күштерден ғана емес, оннан да, солдан да естілуде. Нәтижесіз күрестен мезі болған түрлі саяси қозғалыстардың басшылары мен белсенділері туларын орап жатып, «осындай кезеңде қайықты шайқалтпалық деп шештік» деп күбірлесе, консерваторлар мен радикалдарды бір көрпеліні астына жатқызып, оған партиялық аппараттың ескі системасын сыналап кіргізбекші болған жарастырушылар «кемедегінін жаны бір» деп үн қосады. Бүгін тыныштық пен бірқалыптық жағдайды сақтап қалушылар ғана саяси ұпай жинауда. Ал «бірқалыпты» мен «бұрынғының» арасы таяқ тастам жер сияқты... /«Бұрынғы» дегеніміз — тынысы тарыла бастаған қайта құру ма. әлде кешегі тоқырау ма? — сол ғана анықталған жоқ/.

«Қайық туралы» нақылдан жалғасы бар. Ашығын айтайық, сол қайықтың бүгінгі жағдайы мәз емес сияқты. Өмір толқыны ма. әлде қайықты бұрып отырған жолбасшының кателігі ме, әйтеуір қайығымыз қалың балдырдың арасына кіріп, тұйыққа тірелді. ескектерге шөп-шалам оралып, не ары, не бері жүрмей тұр. Қайықтың құйрығында отырған ескекші /бастаушы/ өзінің кінәсін мойындап, орнын басқа біреуге берудің орнына тағы да есе түсіндер деп, ескекті тастар емес. Жайлақ суға шыққан сен, осы тығырыққа сен әкеліп тіредің деп, құйрықтағы ескекті одан алып басқаға беру қаупі тұр ғой. Ал қайық қозғалар емес. Мүмкін, жолбасшы болып отырған ескекшіні де біздің қатарымызға отырғызып, қайықты шайқалтып, көптеп-көмектеп жарып шығармыз. Бағыт сілтеушіге 74 жыл сенгенде қайда жеттік?

Социал-демократтар да «данғаза айқай» мен «батыл» қимылдардан көрі өмірдің реформалық жолмен жанаруын қолдайды. Қазақстандағы ешқандай саяси күш «қайықты аударып», су түбіне кеткісі келмейді деп ойлаймын. Бірақ демократиялық жолмен таза оппозициялық күрестің орнына, біздер /барлық бейресми ұйымдар/

сол демократиялық право үшін күресуге мәжбүр болудамыз. Сондықтан да болу керек, осындай «Демократиялық елде», түрлі ұйымдардың дауыстары қарлыққанша айқай салып, аштық жариялап, пикетке шығу — қарапайым жұртшылыққа оғаш іс болып көрінеді. Осы отқа кейбір баспасөз құралдары да май құйып, өршіте түседі. Тұрақтылық /стабильность/ пен түсіністікке біз ғана қарсы болып шыға келеміз...

Өткен жыл Шындықты халыққа жеткізу жолы үшін күреспен өткен сияқты. Хронологияны ұстасақ, жыл басы Н.Ә.Назарбаев жолдастың қала жастарымен кездесуімен ашылды. 12 бейресми ұйымның қозғауымен болған тамаша кездесу — республика көрермендері үшін Н.Ә.Назарбаевтың бір сағаттық сөзімен аяқталды. Шындықпен күресудің ең оңай жолын тапқан Қазақ телевидениесі жариялылыққа «жана қалам» жасады.

17 ақпанда өткізілген алғашқы митингті халықтар достығының айғағы болды /жиынды Аманжол мен Сергейдің жүргізуі, екі тілде кезек сөйлеу/, сонымен қатар ұлттық тәуелсіздік пен Желтоқсан оқиғасының нүктесін қоюдың ерте екенін көрсетті /«Сен түіесің», деп қайталай берсе, «түйе емеспің!» деп ақталуға тура келеді екен. Осыдан соңғы түрлі жиындар мен кездесулерде бәріміз орыс-қазақ достығы туралы қайталай бергеніміз соншалық, осылардың арасы шікі-ау деймін деген ойларды өзіміз туғыздық/.

Қоғамдық өмірдің дамуы бірқалыпты емес, бірде көтеріліп жоғарыға жетсе, тағы бірде солғын тартып, күрт төмендеп кетеді. Бұның да өз себептері, объективті, субъективті заңдылықтары бар. 1989 жылғы тіл үшін күрес үстінде әлеуметтік белсенділік 1990 жылдың басында сәл сайыр тапты да, көктемде қайта көктейді. Алғашқы пикеттер, алғашқы аштық жариялау, алғашқы партиялар. /Демек біз де «қоғам», «партия», «ұйым», «одақ», «қозғалыс» деген сөздердің мағынасын түсіне бастадық/. Өкінішке орай, үкімет пен партия /коммунистік/ Желтоқсан оқиғасын тым кешегідей деп алды, аштықтың нәтижесінен көрі соның ұйымдастырылуы мен өткізілуі бейресми топтардың барлығы үшін үлкен жеңіс болды. Шындық пен әділеттік үшін аштық жариялауға тура келетін қоғамда өмір сүріп отырғанымыз дәлелденді.

Осы кезеңде саяси үш партия шықты. Партия туралы қалайптасқан көзқарас бір топ адамдардың батыл шешімін мойындағысы келмей, мысқылдай қараса, партияның не екенін жақсы білетін үкімет орындары сағыз сияқты созылмалы заңмен

жолымызды бекітпек болып кара терге түсті. /Калалық ішкі істер басқармасының бастығы генерал Исабаевтың бөлмесінде барлық бейресми ұйымдардың белсенділерімен кездесуде мынадай күлкілі жағдай болды. Біздің партияның көзқарасы туралы баяндап жатқан Е.Глебобтың сөзін бөліп генерал Исабаев: «Кешіріңіз, сіздердің партияларыңыз әлі заңды түрде тіркелген жоқ сияқты» деп «шымышп» еді, Евгений мойнын бұрмастан: «Қазақстанда заңды түрде тіркелмеген тағы бір партия бар, ол — Коммунистік партия» деп, сөзін жалғастырып кете берді. Ал шілденің алғашқы күнінде «Азат» қозғалысы құрылды. «Демократиялық одақтың» да алғы шарттары жасалды. Біріміздің басымызды біріктіретін Үйлестіру орталығы да осы қозғалыс болу керек еді, өкінішке орай, оның алғашқы құжаттарымен танысып, екі күн құрылтайында отырған соң, «Алаш» та, «Социал-Демократтар» да өз жолымен кетті...

Біріміз «балалықтың ауруынан» әлі арыла алмай жүрміз. Өткен жыл санамызды бір саты көтерсе де, толық оята қойған жоқ. Идеялық күрес — асқан шыдамдылықпен және үлкен мәдениеттілікпен жүру керек еді, өкінішке орай, саяси сауатымыздың төмендігі аяқтан тартып, еркін жүргізбеді. Мойындауымыз керек, кейбір сөздер мен кейбір тәсілдер саяси күрестен гөрі базардың айкай-шуына ұқсап кетті. «Алаштың» өмір сүруін, партия болуын толық мойындай отырып, оның да белгілі бір бағыттағы саяси-әлеуметтік күш екеніне де күмән келтірмеймін, бірақ оның күрес тәсілі тек өздеріне ғана емес, жалпы демократиялық қозғалысқа кір келтіретінін ашық айту керек сияқты.

Тағы бір көзге түсетін жай — осы саяси күштердің пайда болып, қоғамдық өмірге араласуы сөт сайын өзгеріп жатқан өмірдің даму заңына дәл келе бермейтіні. «Желтоқсан» ұлттық-демократиялық партиясы өзінің уақытын біршама өткізіп алса, социал-демократтар үшін қоғамдық көзқарас қалыптасып, правоволь мемлекеттің негізі қаланған жоқ, «Алаштар» да бір-екі жылын жіберіп алып, айкай-шудан көрі, ұзаққа созылатын саяси, идеологиялық жұмыстардың қажеттілігін көпшілік түсініп қалған уақытта майданға шығып, ту көтерді. «Азаттың» алғашқы ұйымдастыру кезеңіндегі кішкене ағаттықтары болмаса, республика көлеміндегі ең ірі қозғалыстың болатыны анық, сонымен бірге сол қателіктердің нәтижесі «Единствоны» туғызғанын да ұмытпайық. Шынында да, «Цезарьдың өйелі барлық сезіктен ада болуы керек!» деген сөз рас екен. Бұл жерде «Алаш» пен «Азат» болмаса, «Единство» болмас еді деген ой

тумасын, қоғамның әлеуметтік заңы дәл сондай бір /не бірнеше/ ұйымды алып келетінін бәріміз де білетіміз. Бірақ дәлел мен себепті өзіміздің беруіміз — әлі де саяси жұмыстың тым нәзік іс екенін, әр ісіміз бен сөзіміздің он рет ой елегінен өткізіп, аса сак жасау керек екенін толық түсіне қоймағанымыздың айғағы.

Республикада шолу жасап отырған кезеңде екі күш қалыптасып, ашық та, көзге көрінбей де күреске түсті. Күрес деген сөзден қалпалық, мүмкін, үкімет билігіне тікелей таластын ауылы алыс шығар, бірақ идеялық күрес халықтың пікірі мен санасы үшін тартыс басталып та кетті. Оның алғашқы баспалдағы — ең қарапайым, бірақ ең тиімді тәсілі — бір-бірінің қателігі мен теориясының негізсіз екенін дәлелдеу. Егер бұл тартыс демократиялық елдерде, тең дәрежеде жүргізілсе, теледидар алдындағы, радио мен баспасөз беттеріндегі «шайқаспен» аяқталар, еді, өкінішке орай, бұлардың бірі бір партияның /үкімет пен партияның біте қайнасып кеткені сонша, әлі де айыра алмай жатырмыз/ қолында, сондықтан да екінші жағы адамдарды аланға шақыруға мәжбүр болды.

Демократиялық праволар сакталмаған — мүмкіндік теңдігі болмаған күнде.. екі жақ та жағымсыз кейіпкер бейнесінде көрінеді. Сенбеушілік — жеккөрушілікті тудырады, «Арандатудан сак болмайық!» деп бейресми топтар өз қатарларын нығайта түссе, «Демократия-анархия емес!» үкімет те қара түнекті төңдіре түседі.

Осы жерде астананы біраз шулатқан «Мораторий» жайлы айтып кету қажет сияқты. Біріншіден, демократиялық кепілдігі болып саналатын Адам правосының декларациясындағы негізгі баптың бірі — шеру, митинг, пикет, сөз бен ұждан бостандығын түрлі саяси, қоғамдық, мәдени орталықтардың басшылары жиналып, қолдарын қойып тоқтата алмайды! /Әрине біздің елімізде адамның түсіне кірмейтін жағдайлар болды... Жақында Тәжікстанның парламенті аштық жариялаған адамды жазаға тарту жөнінде заң қабылдады. Мүмкін, барлық амалы таусылып, өзін-өзі өртеген адамды да сотқа тартар/. Екіншіден, мораторийді саудаға салып, бүкіл қоғамның, халықтың иелігіндегі баспасөз бен радио, теледидардың есігін ашу — өте келенсіз көрініс қалдырды. Егер республикадағы жағдай бақылаудан шығып, тасу деңгейіне жетсе, Президент жарлығымен төтенше жағдай жариялануы керек. Менінше, Алматы дәл ондай кезеңге келген жоқ. Үшіншіден, мораторийді тек Алматы қаласына тарату — ұлттық қозғалысқа қарсы шараның бірі деп түсінуге болады. /Орал, Өскемен облыстары митингілерін жалғастыра берсін/.

Төртіншіден, республикалық дәрежедегі ұйымдардың басшыларымен кездесе отырып, сол келісім шартқа Коммунистік партияның басшысы қолын қойған жоқ, қала дәрежесіне түсірді. /Социал-демократтар да бұл міндетті Алматы облыстық С.Д. бөліміне берді/. Бесіншіден, митинг пен шеруді тиым салу арқылы үйрене алмаймыз. Енді ғана бесіктен белі көтеріліп келе жатқан нәрестені бір жыл байлап қойса, өмір бойы мешел болып қалатыны анық қой. Қазанның 14-і күні «Азаттың» ұйымдастырған митингісі бейресми ұйымдардың да жалтақтықтан арылып қалғанын көрсетті.

Тағы бір тоқталып өтетін жағдай — жоғарыдағы күрестің шартты түрде екі бағытқа, екі арнаға түскені. Көпшілігі ұлттық тәуелсіздік қозғалысы, қазақ мемлекетінің дербестігін алғашқы орынға қойса, екіншісі демократиялық жанаруды негізгі мақсат деп түсінеді. Екі бағытты бірдей алып жүру — барлық саяси күштің теориялық негізі болса да, жартылай отар болып, орталыққа толық бағынышты, тілі мен мәдениетін өркендетуді ертеңге қалдыруға болмайтын ұлттық мәселе еріксіз басып кетеді. Социал-демократтар екінші топтың өкілі болса да, отар болып келген елдегі демократиялық қозғалыс ұлт-азаматтық күреспен қатар жүретінін жақсы түсінеміз. /Бірақ жеке Қазақ елі болып, осы система мен аппарат орнында қалса, кішкене ғана СССР болып шығатыны тағы анық/. Өңгіме ұлттық демократиялық қозғалыстың аяғын дер кезінде шынайы праволы мемлекетке айналдыру.

1990 жылы бейресми ұйымдар толық жіктеліп, өз бағыттарын, әлеуметтік орындарын анықтап болған жоқ. Мәдени, тарихи бағыттағы /«Жерұйық», «Ақиқат», т.б./, кооперативтік топтар /«Желмая», «Кайсар», т.б./, әлеуметтік бағыттағы /«Шанырақ», «Алтын бесік», «Тамшы» т.б./ күштер саяси-қоғамдық қозғалысқа қолдарынан келгенше араласты. Өкінішке орай, бұл мәселенің жағымпаз жағы да бар — қоғамдық ұйымдардың 40-қа жуығы мораторий жөніндегі оқиғада таразы басын басқа жаққа бұрып жіберді. Ұлттық орталықтармен қосыла отырып, көптеген ұйымдар өздеріне ешқандай қатысы жоқ мораторий мәселесін қолдай салды да, «қырық кісі-бір жақ, қыныр кісі-бір жақ» болып шыға келді.

1989 жылдың 14 қаңтардағы заңды дер кезінде қабылдап үлгергенмен 1990 жылы үкімет көп жағдайда кеш қалып отырды. Әрине, барлық информация өз қолдарында тұрғанда бұл шабандық көзге көрінбейді. Дегенмен көптеген жандар /бәрі емес/ өз жолын айқындап алып жатқанда, үкімет пен компартияның кешігуі /олар

үшін/ өкінішті-ақ. Бейресми ұйымдардың барлық сөзін жокқа шығарғанша, өзінің табиғи орнын, қызметін алып, барлық саналы ойлар мен жүйелі пікірлерді жүзеге асырмаса, жанағы қимылдардың кері әсер беретінін түсінуіне уақыт жеткен сияқты.

Мемлекеттің қолында елімізді қатерлі өткелден алып шығар күш-бар — бірақ.. уақыт өтіп жатқанын ұмытпайық. Бүгін ойланып, асықпай жүзеге асыруға болатын қимылдар ертең амалдың таусылған уақытында қолданылса, мүлдем басқа нәтиже береді. Қатып қалған система мен бес жылдық бетбұрыста беттеріне жел тимеген аппаратқа бәрі бір сияқты — барлық мемлекет тетіктері өз қолдарында отырғанда тарихтың жана беті ашылғаны олар үшін үлкен оқиға емес.

Мойындауымыз керек, Компартия мен үкімет әлі күшті. Біздің екі айда бір болатын жиындарымызбен бәрің қосқанда «Социалистік Қазақстанның» бір нөміріне жетпейтін газеттеріміз, ашаршылық пен пикеттер оларға қорқынышты емес. Бірақ оларды өздерінің қателіктері мен бүгінгі күннің талабына дер кезінде ой жүгіртіп, қатарларын түзей алмайтыны әлсіретеді. Партияның жоғары эшелоны соңғы жылы біршама жанарды, ал жергілікті партия, үкімет басшылары ол кезеңді жіберіп алды ма, әлде бұрынғы күш пен басқару тәсіліне сенді ме, әйтеуір қаз қалпында қалды. Жанадан келген жастар да сол аппараттың тәрбиесін алған, тұсауын да солар кесіп, алғаш рет қолтығынан демеп атқа мінгізген де солар. Әрине, олар бұрынғы әкімшілік-өміршілік басқару тәсіліне үйреніп қалғандарға қарағанда көздері ашық, көкірегі ояу, өмірдегі өзгерістерді ескере отырып, жана тәсілмен қызмет істейді, бірақ түбегейлі өзгеріске бара алмайды.

Жыл аяғы тағы да «Желтоқсан оқиғасын қалай атап өтеміз?» деген сауалға тірелді. М.Шаханов комиссиясының қорытындысы қалың жұртшылыққа жеткен соң, бұрынғы қорқыту /«арты қырғынға айналды»/, бұрынғы айла-шарғы жүзеге аспайтынын білген қала басшылары осы қайғылы күннен де ұпай алмақ болды. Желтоқсан алаңындағы үлкен жиын мен жартылай шындық жазылған /ен бастысы, сол қозғалыстың қанға бөгіп, қардың үстінде қалғаны ғой/ такта Заманбек ағайдың «енбегіне» айналды.

Өмірдегі ең үлкен қылмыс — көз алдында болып жатқан әділетсіздікке, жалғандыққа қарсы тұрмау деп білемін. Өмірді жақсарту адамның да, бір партияның да қолынан келмейді. Сондықтан біздің бір қасиетті міндетіміз — азаматтық позицияны ояту.

«Азамат» газеті, 1991 жыл

ЕСКЕРТКІШТІҢ ЕРТЕҢІ ТУРАЛЫ

*Шектен тыс жеккөрушілік бізді сол өзіміз
жек көрген жандардан да төмен қоймақ,
Ф.ЛАРОШФУКО.*

Халықтың қаһары мен ашу-ызасында шек жоқ — Бастилияның тас қамаулары да, Кыскы сарайдың болат қақпалары да оған тосқауыл бола алмайды. Бірақ, сол ашумен шектен тыс жеккөрушілік жансыз бейнелерге бағытталса, біз адамдық бейнеден айырыламыз.

Әр жақсылықтың жанында жамандықтың да ере жүретіні белгілі, көптен күткен жариялылық бізге жана аурудың белгісін ала келді. Әрине, бізді дәл осындай шыдамсыз, рақымсыз етіп тәрбиелеген қоғам да кінәлі — енді біз өшімізді сол қоғам жасаушыларан алмақпыз. Өркениетті елдердің қатарына қосылуға ниет қылған халқымыздың ішінен өткеннің белгілерімен бітіспес күрес жүргізетін жандар шықты.

Шынымды айтсам, «Революция серісінің» тас бейнесінің жерде жатқанын, оның үстінен суретке түсірушілерді көргенде ғана Ф.Э. Дзержинскийдің дәрменсіздігін, ал оны құлатқан жандардың ақымақтығы мен надандығын сездім. Мені күні өткен, қажетсіз бейнелерді алып тастауға қарсы екен деп ойлағандар — тек бұл процестер тағылық жолмен жасалғанына қарсымын. Балғамен қиратылған «көсемдердің» бейнесіне қарап халықтың ыза-кегінін жеткен жері осы дегенге сенгім келмейді.

Менің Оларды да кінәләгым келмейді: кейбіреулердің ата-анасы, туған-туысы сол «көсемдердің» жасаған ажал апанына түсіп, жоғалса, енді біреулері өз өмірінің ең тамаша кезеңін лагерьде өткізген. Заманға айып тағуға өз басым қарсымын, оны да жасайтын адамдар, сондықтан да өткендегі қылмысқа жеке адамдардың жауап беруі де заңды.

Мен Оларды түсінгім де келеді: мызғымас мөрмәр тастарға бояу жағып, жансыз жауынның мойнына тікенең сымнан тұзақ салғанда, мүмкін, жаралы жаны сәл де болса жәй тауып, іштей қанағат алатын да болар. Бірақ бұл өмірде сен жалғыз емессің — кеше ғана сол көсемдердің қасында ғалстук тағып, ант бергендер бүгінгі сойқанда көргенде қандай тағылым алмақ?! Тағдырдың желі тағы бір соққанда Біздер орнататын ескерткіштерді солар қиратпайды деп айта аламыз

ба? Әңгіме онда да емес, жанағы жабайылықтар жас жүрекке қандай із қалдырмақшы. Қайырымдылық пен мейірбандылық туралы тәлім айтуға осыдан соң дәтіміз бара ма екен? Біз көбісінің кінәсін де толық білмейміз, ал білген күннің өзінде — жазаны белгілейтін Сіздер мен Біздер емеспіз ғой!

Олардың көзі тірісінде қойылмаған ескерткішті өлгеннен соң өз қолымызбен қойып, бүгін өзіміз қиратпақшымыз. Осы әділеттілік бола қояр ма екен?!

Өлінің бәрі — әруақ. Олардың жансыз бейнелерін қорлау — көрді қазып, өлі дұшпанынның денесін қорлаумен бірдей сияқты. Жеккөрушіліктің де шегі бар шығар, өзіміздің адамгершілік касиетімізді түсіріп, арзан кекшілдікке ұрынбайық!

Соңғы уақытта орнынан алынған ескерткіштерді бір жерге жинап, болашақ үшін сақтау туралы сөздер айтылып жүр. Бұл ойды да қолдағым келмейді. Әлде «өлі» ескерткіштердің қондагерін ұйымдастырамыз ба? Мүмкін, ызалы жандардың жүрек шерін тартқататын жері сол музей болар? Кысқасы, ашуды ақылға жөндіріп, сүйегі қурап кеткен жандармен «бітіспес күрес» жүргізбелік. Олардан біздің саналылығымыз бен адамшылығымыздың артық екені сонда ғана көрінеді.

Р. С. Әрине, халықты қайыршылыққа жеткізген қоғамдық турмыстың басшылары мен орындаушыларының ескерткіштері ескіктін алдында тұрғанда менің ашық хатым ештенені шешпейді. Ермак сияқты отарлаушылардың алып бейнесі Қазақстанның төрінде тұрғанда кімді ұялтпақпыз? Осындай қорлыққа төзіп келген халықты ма?/ Сондықтан бұл мәселені өте тез арада шешуді мемлекет орындары мен жергілікті халық депутаттарынан айрықша сұрағым келеді. Не өнер туындысына жатпайтын, не елге сіңірген еңбегі жоқ «тас құдайларды» өкшеп, көпшілігін заңды түрде алып тастаған дұрыс. Сіздердің бейжайлықтарыңыз, жалтақтықтыңыз халықтың шыдамсыз топтарын заңсыз әрекеттерге итереді де, кейіннен барлық айып баспасөз бен демократиялық күштердің өкілдеріне тағылады. Мүмкін, кейбіреулерге осындай сценарий керек болар?

«Алматы ақшамы» газеті, 1991 жыл.

ЖАҢА ПАРТИЯҒА ЕСКІ ТӘСЛІ ЖАРАСПАЙДЫ

Қолға қалам алуыма «Халық кеңесі» газетінің 9 қараша күнгі 93-нөмірінде жарық көрген Қазақстан Халықтық Конгресі партиясының төн төрағалары Олжас Сүлейменов пен Мұхтар Шахановтың «Қазақ жастарына ашық хатындағы» менің және мен мүше болған бейресми ұйымның атына анық болмаса да жұмбақтай айтылған сынаржақ сын пікірлері түрткі болды. Бүгінде баспасөз құралдарының беттерінде, «Кейбір ұйымның кейбір басшылары», «кей жерлерде» деген, адамның аты-жөні мен оқиганын болған жері жұмбақ түсініктемелер көбейіп кетті. «Ауруда-шаншу, сөзде — қанқу жаман» демекші, өкінішке орай, қағаз бетіне түскен осындай бір қайнауы ішіндегі шала пікірлер аз ғана уақыттың ішінде-ақ өзінің ланын жайып үлгереді. Әрине, бұл күнде баспасөз туралы заңға сәйкес автордың жариялық құқың шектеуге болмас, бірақ та нақты емес мәліметті жарыққа шығарғаны үшін кінәнің бір ұшы редакция қызметкерлеріне де тиетінін ұмытпаған жөн.

Менің оқырман қауымға өтінішім — Мұхтар ағамыздан төмендегі үзіндіде көрсетілген оқиғаның қай жерде, қашан және қай бейресми ұйымның қандай басшысы екенін анықтап алсаныздар екен. Қара күйені барлық бейресми ұйымның басшысына жақпай, тек тиістісіне ғана жағып, кінәсін жеңілдетсін. Бұл, әрине, сіздер үшін, мүмкін, көңіл аударуға тұрмайтын мәселе шығар. Дегенмен де, жеке адам үшін өзі туралы жазылған халаның қаншалықты ауыр болатынын да естен шығармаңыздар. Сөз түсініктірек болуы үшін, ашық хатқа тоқтайлық: «Жуырда бір бейресми ұйымның басшысы 4-5 мың халық қатысқан үлкен жиында «Қазақстанға сырттан келген адамдарға еден жуудан жоғары қызмет бермеу керек» деген пікір айтты. Тыңдап тұрған басқа ұлт өкілдері тіксініп қалды. Егер біреуіміз шығып басу айтпасақ, оң тұтанып кетуі көдік еді». Әңгіме үстіміздегі жылдың 6 қазан күні Есік қаласында өткен жиын туралы болып отыр. 5 қазан күні Еңбекшіқазақ ауданындағы ұлтаралық жағдайға байланысты «Желтоқсан» партиясының өкілі Аманжол Нәлібаев, «Невада — Семей» антиядролық қозғалысынан Бақытжан Әділов, «Адам құқың қорғау» комитетінен Баретта Ерғалиева және осы жолдардың авторы Есік қаласына келді. Ертеніне Мұхтар Шаханов та жетті. Жиында бөріміз де өз ойларымызды мінбеден ашық айттық. Жиын аяқталысымен Мұханның қасына барып, сөлем бердік.

— Бөрің жақсы сөйледіңдер, — деді Мұхан. Сосын іле-шала маған бұрылып: — Бірақ сенің «басқа жактан келгендерге еден жуудан жоғары қызмет бермеу керек» дегенің қателік болды. Бөрі жазып алып тұр, ертен біреулер пайдаланады ғой» — деді.

— Мұхтар аға, сіз менің сөзімді түсінбеген екенсіз, мен олай дегенім жоқ, — дедім де қойдым.

Енді сол жиындағы өз сөзіме келсек, бар болғаны: «Бөріне де өздерін кінәлісіндер. Осы жерде тұрған әрбір адам қазақ тілінде қағаз жазып, қазақша сөйлесе, біздің елімізде мемлекеттік тілді білмейтін ешкім де жұмыс істей алмайтын болады. Ал, егерде басқа жактан келе қалса, сөйлеу мен жазуды қажет етпейтіндер еден жууға ғана баруына тура келеді» дедім. Сөздің шынына келсек, мен бұл пікірді бірнеше жерде айттым және осы ойды адам құқына қарсы келеді деп ойламаймын. Әңгіме «қызмет бермеу» деген сөзде, /бұл адам құқың бұзу деген сөз/ ал, менің пікірім — тілді білмейтін азаматтар біздің елімізде қызмет жасай алмайтын жағдай қалыптастыру керек дегенге саяды. Яғни, республика территориясында қазақ тілін білуді қажеттілікке айналдыру керек. Бұл жерде мен «басқа ұлт өкілдерінің қатты тіксінетіндей» жағдайын көре алмай тұрмын. Әңгіме мынада, сырттан келген қазақ тілін білетін басқа ұлт өкілі министрлікке дейін көтерілуге құқылы шығар, ал қазақша жазып-сыза алмайтын, түсінбейтін мыңдаған орыс тілді басшыларымызға басқа жұмыс тура келер/ Еден жуушының орны бөріне бірдей жетпейді ғой/.

Біріншіден, социал-демократиялық партияның мүшесі ретінде Мұхтар ағаның мен айтты деген сөздерінің өз аузымнан шықпағанын растай аламын. Әрине, жеке ұлттың, таптың мүддесі үшін емес, жалпы адамзат құқың сақтау үшін күресетін, құрамының 90 проценттен астамы орыс тілді ұлт өкілдері болып келетін Социал-демократиялық партиясының бір басшысы жоғарыдағыдай үстірт тұжырым жасады дегенге кім сенеді? Жоғарыдағы менің атыма телінген сөздерден ат-тонымды ала қашып, ақталудан аулақпын. «Айтылған сөз, атылған оқпен тең» десек те, қандай да бір мәселе болсын, оның түпкі мән мағынасына жан-жақты талдау жасап барып баға берілсе дұрыс болар еді. Мен өз басым ұлт мәселесінің кез келген түрінін тек қана демократиялық, бейбіт жолмен шешілуін жақтаймын.

Екіншіден, «тұтанып кетуі көдік оттың басылуы» туралы мәселеге келсек, менің сөзімнен кейін басқа ұлттар тарапынан ешқандай

қарсылық, не «тіксініс» болған жоқ. /Оған сол мезетте менімен бірге тұрған өріптесім куә/. Өз басым мұндай үстірт баға берушілікке күле қарайтын адаммын. Дегенмен де, жана партияның ескі тәсілмен жұмыс жасауы өкінішті-ақ.

«Халық кеңесі» газеті, 1991 жыл

ОПТИМИСТІК ТРАГЕДИЯ

*/Болмаған оқиға/
(саяси Памфлет)*

ШЫНДЫҚ:

Менің әкем коммунистік партияға 1942 жылы, Ұлы Отан соғысының сұрапыл жылдарында өтіпті. Денесінің үш жерін оқ тесіп, үш саусағын және берген. Тұтқынға түсуді де тағдыр жазған екен. Жолы болып қашып та шыққан.

Мен үшін коммунист сөзінің терең мағынасы мен айрықша қасиетін де сол кісі қалыптастырған еді. Оның әңгімелеріндегі коммунистер ертегінің батырлары сияқты ерекше жандар болатын. Әсіресе маған тұтқынға түскен қызыл әскерлердің ішіндегі партия мүшелерінің өз еркімен саптан шығып, ажалдың бетіне тіке қарайтын ер мінезі ұнайтын, төңті қылатын.

ӨТІРІК:

Коммунистердің ерлігі туралы жазылған сансыз тамаша әңгімелер бар. Кино да жеткілікті. Поэмалар мен балладалар да бұл тақырыпты аттап өтпеген. Сондықтан бір топ коммунистің өз идеяларына опасыздық жасағаны туралы жазылған бір оқиғаны оқырман қауым қабак шытпай қабылдай деп ойлаймын. Себебі әңгіменің ішінде өмір жолынан таймаған жағымды кейіпкер бар. Екіншіден, ертегінің аты ертегі...

Әлкисса, баяғыда деп көлгірсімей-ақ қояйын, кеше ғана дүниеде Ақыл мен Пікір Одағы деп аталатын үлкен ел болыпты. Оны коммунистер басқарып, барлық азаматтарды сол рухта тәрбиелетті. Түркі текті ұлттар өздерін тәуелсізбіз деп түсінетін мемлекеттерден құралған бұл Одақтың ыдырау кезеңінде коммунист атағын тек мансап алу үшін ғана пайдаланатын партияның басшылары бас тарта бастапты. Ақыл мен Пікір Одағына кіретін Сақстан республикасының президенті (және сол елдің компартиясының

басшысы) осы бір аласапыран кезеңде шұғыл кеңес шақырып, мәселені төтесінен қойды:

— Мен күні кешеге дейін Компартияның шашасына шаң жұқтырмай қорғап келдім. 6-бапты алып қалу үшін де бар күшімді салдым. Маркстің өзі куә, мүмкін, Ақыл мен Пікір Одағы Компартиясының басшылары кінәлі шығар, бірақ ондағы болып жатқан жағдайларға біздің қатысымыз жоқ деп ойлаймын. Қазір кейбір елдің Компартиясын сол партия басшылары жауып жатыр. Ондай опасыздыққа мен ешқашан бармаймын. Енді не істеу керектігін сендерден сұрайын деп едім.

Нағыз саясаткердің келбетіндегі дөңгелек жүзді Президенттің тұлғасы Молотаудың қарлы биіктерімен астасып айбынды болып көрінеді. Бұл — халық алдында өзінің ақылымен, ешқашан екі сөйлемейтін ер мінезімен үлкен беделге ие болған, республиканың бірінші коммунисті Сұлтанбек Наров еді.

— Коммунист болып тұдық, коммунист болып өлеміз! — делі алжи бастаған басшылардың біреуі шыдай алмай.

— Токтай тұрыңыз, ақсақал, — делі Микайнатар бөлімінің бұрынғы бастығы Жұбаныш Әміров, — идеал үшін жан беретін баяғы коммунистер қазір бар ма екен? Соны ойланыңыздар. Жастарға идеялық тәрбие беріп, коммунистік рухта тәрбиелейтін екі касыңызда отыр, сонан сұрайық.

— Таласты қоя тұрып, партияның ертені қалай болатынын шешіп алайық, — делі Сұлтанбектің он қолы, республикадағы екінші коммунист Олиференко. — Мүмкін астыртын жұмысқа кетуге тура келер.

— Қара аспанды төндірмей қоя тұрындаршы, — деп тыржын ете қалды Төжікәлі Бараков деген хатшының бірі. — Сақстан халқы Компартияға қарсы ешқашан шыққан емес. Әрине, «Социал-демократ», «Азат», «Желтоқсан» сияқты топтардың басшылары басқа елдерде болып жатқан өзгерістерді бізге де әкелмекші. Демократия болсын десендер, оларды да тындау керек. Бірақ басқа елдердегідей Компартияны тарату дегенге, өз басым, қарсымын.

— «Коммунист емесің» деп үш рет айқайласан, атпаймыз деуші еді басмашылардың басшысы. Сол сөзді айтқанша өлгеніміз жақсы деп, қасқайып тұрып алдық... — деп баяғы қарт коммунист ұзақ-сонар әңгімесіне кірісе беріп еді, оны Сұлтанбек бөліп жіберді:

— Жолдастар! Мен көп ойландым, партияны тығырықтан алып шығудың жолдарын іздедім. Басқа елдердегі саяси жағдайларды ой

елегінен өткізе келе, сендердің алдарына үш жолды жайып салғым келіп тұр. Біріншісі — солтүстіктегі Барыс елінің жолымен Компартияны өзіміз таратып, заңнан тыс деп жариялау. Екіншісі — партияның атын өзгертіп, қазір сөнге айналған бір атты қою. Халық деген бала сияқты, жана партия деп сеніп қалуы да ғажап емес. Үшіншісі — ешнәрсені қозғамай, бәрін баяғыша қалдыру.

Мәжіліске арнайы шақырылған Республика прокуроры орнынан тұрып:

— Кешіріңіз, Президент және Бірінші хатшы жолдас, — деп жөткірініп алды да, сөзін жалғастырды, — Сіздерге құлаққағыс болсын, Барыс елі Президентінің Компартияны үкім шығарып таратуы немесе қызметін тоқтатуы — барып тұрған заңсыздық. Ондай заңсыздыққа бару — Сіздің беделіңізге нұқсан келтіреді. Екіншіден, мені атып жіберсеңіз де, ондай үкіміңізді тоталитарлық жүйенің көрінісі деп қарсы шығамын. Біздің парламенттің маусым айында қабылдаған «Қоғамдық бірлестіктер туралы» деген заңы бойынша саяси партияның жабылуының екі ғана жолы бар. Не мемлекеттің Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін іс-қимылдары көрсетіліп заң орындарының шешімімен қызметтерін тоқтатады, немесе өздерінің жиындарында өздері шешім қабылдап жабады. Енді бір мәселе — бірінші жағдайда Компартияның қылмысын ашып, дәлелдеп беру керек және оны халыққа жариялау қажет. Ол уақытта компартия басшылары да жауапқа тартылады.

— Халықтың болашағы үшін күрескеннен басқа бізде қандай қылмыс болсын, — деді Жұбанов отты көздерімен отырғандарды шолып өтіп.

— Ондай болса, партияның атын өзгертеміз деп сөз қозғаудың қандай қажеті бар? — Прокурор иығын қиқан еткізіп отыра кетті.

Үнсіздікті Президент — Бірінші хатшы бұзды:

— Партияны жабу, не тарату туралы сөз қозғаудың өзі күнә? Оны біз шешпейміз, жалпы жиын шешеді, ал оны дайындаудың өзі ең кемі 5-6 айға созылатыны анық. Мен де кеменің капитаны сияктым. Оны да ұмытпаңдар. Батып бара жатқан кемені капитан ең соңынан тастап шығады немесе сонымен бірге суға кетеді.

Мәжіліске қатысушылардың ішіндегі ең жасы, бөлім бастығының орынбасары. К.Жигалюк те өз ойын ортаға салды:

— Партияның атын ауыстырып, құрылымына біршама өзгеріс енгізіп, бірақ партия мүшесі болғандықтан ғана басшылыққа көтерілген кадрларды сақтап қалған дұрыс сияқты. Әңгіме неше түрлі

құйе жағылған коммунист деген атақта емес, сол атак біріктірген біздің елдің басқару жүйесіндегі жандарда ғой. Мен бізбен өмір бойы күресіп жүрген демократтардың да атын алуға әзірмін. Халық деген аңқау ғой...

— Ақыл — жастан деген осы, — деп күрсінді Сақстан коммунистерінің басшысы.

Бұл сөз «сенген қойым сен болсан» деген сияқты ырғақпен айтылғаны бөріне белгілі еді.

— Өз халқымызды алдап, қайда шығамыз? Бір жапырақ қызыл қағазды мансап үшін, атак үшін ұстап жүргенім жоқ, ұятым жібермейді.

Президент жолдастарына тағы бір қырынан көрінді. Батып бара жатқан кеменің басшысы болу оңай емес екен.

— Ал мен басқа мәселені ойлап отырмын, — деді Олиференко, — Солтүстіктен сокқан дауылдың бізді де келіп басатыны сөзсіз. Сондықтан партияның болашағын ойлау керек. Партия қоржыны мен иелігіндегі байлықтарды тез арада қолдан жасалған банктер мен фирмаларға аударып бастаған жөн. Біздің заманымыз әлі-ақ туалы.

Сақстан Президенті, сол елдің Компартиясының басшысы Сұлтанбек одан әрі ештеңе естігісі келмеді. «Осыларды қайдан тапқанмын», — деп күбірледі де, столдың тартпасын жөйлап өзіне тарта бастады. Тартпа түбіндегі пистолеттің бұдыр-бұдыр ұстайтын жері қолына тигенде ғана анасы есіне түсті.

Айқай мен даудың қызғаны сондай, пистолеттің тарс еткен даусын ешкім де естімеді.

«Осындай жандардан шеге жасаса ғой, шіркін!»

«Жас қазақ» газеті, 1992 жыл

ЖАҢА БАҒЫТТАҒЫ КӨШПІҢ ЕСКИ КЕРУЕНБАСЫЛАРЫ

/1991 жылға қоғамдық-саяси шолу/

Өткен жылы Желтоқсан оқиғасына 5 жыл толды, алайда оған кінәлілердің бірде-біреуі нақты жазаға тартылған жоқ.

Ең үлкен жаңалық — Қазақстан Компартиясының бір-ақ сөтте саяси аренадан кетуі. Ал оның Орталық Комитетінің бұрынғы

қызметкерлері кәсіпорындар мен шаруашылықтардағы мамандардың қатарын толықтырған жоқ — енді ғана жанарып келе жатқан үкімет орындарына жайғасты.

Байлар байып, кедейлер қайыршылықтың шегіне жақындады.

Орал оқиғасы арқылы азаттықтар қолдарынан саяси сауатты, нақты іс келетінін көрсетті.

Қазақстан Демократиялық прогресс партиясы саяси жолмен парламенттік тәсіл арқылы күреске араласқанда «тұрмыстық шовинизм» Жоғарғы Советтің талқылайтын мәселесіне айналады.

Ескі аппаратпен жаңа өмір орнату мүмкін емес.

Бәріміз үшін жыл басы да, жыл аяғы да Желтоқсан оқиғасымен байланысты болып келеді. Саяси-қоғамдық өмірдің барометрі сияқты, шындық пен демократияның республика көлеміндегі көрінісі де осы оқиғаның деңгейімен өлшенеді. Былтыр да қанды қылмыстың /саяси қылмыстың/ соңғы нүктесін қоя алмадық — демек демократия жөнінде ауыз толтырып сөйлеудің өзі күнә. Желтоқсан оқиғасының бірде-бір кінәлісі нақты жазаға тартылған жоқ, ал халық санасында бұл қылмыс өзінің біржақты бағасын алып та қойды. Осы бір қайшылық жағдай республикадағы жалпы саяси көріністің айқын үлгісі: бәрін тексеруге, шындықты айтып, халыққа жеткізуге болады, бірақ оған ешкім жауап бермейді!

Тамыз айындағы төңкерістен кейін де дәл осындай жағдаймен кездестік. Алматы қалалық атқару комитетінің төрағасы В.В. Храпунов пен жауапты хатшы Л.И. Артамонова астанаға төтенше жағдай енгізу туралы ТЖМК-ның құжаттарына ұқсас қаулы қабылдаған. Осы оқиғаның шындығына жету үшін депутаттар мен түрлі қоғамдық ұйымдардың өкілдерінен комиссия құрылды. Нәтижесінде жоғарыдағы аты аталған жандардың кінәлары толық дәлелденді де... Үш күннен соң В.В. Храпунов Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаттығына өтті, ал соған қарсы жиын ұйымдастырған Қазақстан Социал-демократиялық партиясы басшыларының үстінен іс қозғалып, соттан қағаз келді.

Сөз жоқ, өткен жылғы ең үлкен жаңалық — Қазақстан коммунистік партиясының бір-ақ сөтте саяси аренадан жоғалуы шығар. Шынымды айтсам, компартия мен олардың басшылары, идеологиясы туралы онбай қателескен сияқтымыз. Идея - күйбен тіршілік пен биліктің үстін жауып, халық көзінен жасыратын қырық тесік жамылғы болып шықты, ол үшін соңғы демдері біткенше күрескен Қазақстан коммунистерін көрмедік, ал батып бара жатқан

кемені бірінші болып... басшылар тастап, қашып шықты. Өкінішке орай, Орталық Комитеттің бұрынғы қызметкерлері кәсіпорындар мен шаруашылықтардағы мамандар қатарын толықтырған жоқ, енді ғана жанарып келе жатқан үкімет орындарына жайғасты. Демократия мен заңдылықты ұстанатын мемлекет құруға бағыт алған көшті өмір бойы сол демократияға қарсы бітіспес күрес жүргізген, өздерінің айтқандарынан басқаны заң деп мойындамайтын жандар бастамақ. «Кадр бәрін шешеді» деген сөз тегін айтылмаған сияқты. Осы уақытқа дейін «астыртын» жұмыс жүргізген Социалистік партияның жарыққа шығып, компартияның есепсіз дүниесіне ие болуға тырысқаны — тек біздің Отанымызда ғана болатын, ақылға да, заңға да сыймайтын жағдай. Қоғамдық ұйымдардың күнкілі мен журналистердің ашы мысқылына назар аудармастан /нағыз компартиялық мінез/, «жаңа» партия өз Жарғысын жариялап, қызу жұмысқа кірісті.

Компартияның шапанын ауыстыруда Президенттің қызметі ерекше болғанын атап кеткен жөн. Саяси партияның жұмысын тоқтату Президенттің құқында емес, бірақ Қазақстан компартиясын толық жойылудан сол партияның басшысы өзі алып қалды. Президенттің тағы бір көмегі — партия меншігін республика меншігіне /халық меншігіне емес/ көшіру болды. Занды мұрагер құрылғанша, оның қолына барлық мүліктер тапсырылғанша, мемлекетіміз қарауылдың ролін атқарып, халық қолына түсірмей, қорып отырды.

...Өкінішке орай, нақты нәтиже беретін шаралардан гөрі, жасанды, даңғаз, қазақтардың көңіл-күйіне ықпал ететін мәдени жұмыстар басым болды. Неше түрлі думандар мен мейрамдар, мүшелтойлар өтті, бірнеше ескерткіш ашылып, ғарышқа қазақ ұшты. Әрине, бұл жағғы да ұмыт қалмағаны дұрыс — болашақ ұрпақ осыларды көре отырып тәрбиеленеді. Бірақ «Көші-қон» заңы әлі қабылданған жоқ. Оралдың орталығында қазақтар сап түзеу жүрсе, мемлекеттік тіліміз тіршіліксіз жатқаны мынау. Өздері де, балалары мен немерелері де қазақша жазу, сөйлеу білмейтін көшбасшылары қазақ тіліндегі жазу машинкасын шығарып, құжаттардың формасын өзгерту ісіне ешқашан кіріспейді — одан да тағы бір «Республика күнін» ұйымдастырған артық.

Қысқасы, тәуелсіздік, ұлт деген ұлы сөздер жалған бағыттын жалауына айналып бара жатқан сияқты. Өткен жыл экономикадағы құлдыраудың басталу жылы. Байлар байып, кедейлер қайыршылықтың шегіне жақындады.

Ішкі саясат пен ұлтаралық мәселені жан-жақты зерттеп, нақты шешудің орнына «халықты дүрліктірмей, тереңге тыға беру» саясаты алғашқы орында тұр. Әрине, бұл тәсіл уақытша нәтиже беруде — Қазақстан ең орнықты республикалардың бірі. Бірақ серіппені қаншалықты төмен басқан, серпілістің де соншалықты күшті болатынын есімізден шығармалық.

Жыл аяғында Минск кездесуінің іс жүзінде Одақты таратуына байланысты, амал жоқтығынан, біздің де басшылар тәуелсіздік жариялады. Әр уақытта көштен қалып жүретін, бірақ оны «саяси көрегендік» немесе «жағдайдың қай жаққа алып баратынын бақылау» деп атайтын аппараттық саясатшылардың алдында үлкен жұмыстар тұр. Өз басым бүгінгі жағдайды өліара деп атағым келеді. ТМД — жана мемлекеттік бірігу түрінен гөрі бұрынғы, Одақтың ыдырау процесін реттеудегі өтпелі кезеңнің бір жүйесі сияқты...

Ал, біздің түрлі қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар қандай күйде?

Біріншіден, әр текті ұйымдар жіктеліп, саяси партиялардың моделі шыға басталды. Республиканың саяси аренасында төрт-бес нақты күштер қалыптасты. Табиғи түрдегі осы бір жіктелудің пайдалы болғанын да айта кету керек.

Екіншіден, билеуші партия мен мемлекет басшыларының /екеуін екі бөлек деп ойламаңыздар! / қоғамдық қозғалыстармен «демократия» деп аталатын ойыны басталды. Бірақ бұл біржақты ойын болатын. Өздеріне қажетті жағдайда, «міне, бізде нағыз демократия» деп айту үшін бірнеше ұйымның өкілдерін шақыртып, кездесу өткізу сәнге де, қажеттілікке де айналды. Теледидар мен радио, газет беттерінде жиі-жиі көрініп, «әйтеуір бар екенімізді» білдірдік.

Осы жерде ерекше айта кететін бір мәселе бар. Былтырғы жылды. өз басым, журналистердің белсенділігінің көтерілген жылы деп ойлаймын. Баспасөздің оянуы, сөз жок, халықтың көзін ашуда үлкен роль атқарады. Журналистік этиканы сақтай отырып /субъективті көзқарасын араластырмай/, өзекті мәселелерді терең талдап, оқиғаларды дер кезінде жарыққа шығарып, қажетті түсініктеме беретін жандардың табылғаны қуантады. Қазақ радиосы мен теледидары /«Алатау» бағдарламасы/, «Алматы ақшамы» мен «Халық кенесі», «Жетісу» газеттері идеология құрсауынан шығып, еркін жұмысқа жауапкершілікпен кіріскен секілді.

Енді әрбір саяси ұйымға жеке тоқталып кетейік.

«АЗАТ» АЗАМАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ. «Азат» басшыларының үлкен бір қателігіне Одақты сақтап қалу бағытындағы жүргізілген референдумды жақтаған көзқарастарын жатқызамын. Оның шын мақсатын түсіне отырып, алғашқыда біржақты қарсы екендерін білдіре келіп, барлық қоғамдық күштердің бас қосқан дөңгелек үстелінде референдумды жақтауларын саяси күрес деуге де, саяси көрегендік деуге де болмайтын сияқты.

«Азат» қозғалысының республикадан сыртқы демократиялық күштермен байланысы да өткен жылы жолға қойылды. Мамыр айында Бішкек қаласында Орта Азия мен Қазақстан демократиялық конгресіне мүше болса, маусым айында Минск қаласында Одақтық демократиялық конгреске кірді.

Енді еңсесін көтеріп келе жатқан қозғалысты қыркүйек айындағы республикалық «Азат» партиясын құру біршама дағдарысқа, түнбестікке әкелді. Онсыз да қозғалыстың тактикасы мен басшыларының іс-қимылдарына дәлелді сын айтып жүрген жастар жағы келешектегі сайлау науқаны үшін асығыс құрылған /құжаттардың кейбір кемшілігі де осында/ партияны және оны ұйымдастырушы С.Ақатаевқа өз өкпелерін жеткізіміз дегенше, қозғалыстың атқару комитетінің басшысы Марат Шорманов, Халық Конгресі партиясын ұйымдастыруға белсене атсалысып, тағы бір жік тудырды. Демократиялық қозғалыс ретінде өз мүшелерінің қандай партияға мүше болу еркіндігі болса да, басшыларының бұл қадамдарын азаттықтардың бір кісідей қолдамағандары анық. Ал Орал оқиғасы арқылы азаттықтар қолларынан саяси сауатты, нақты іс келетінін көрсетіп үлгергеніне біріміз күйміз.

«ЖЕЛТОҚСАН» ПАРТИЯСЫНЫҢ мақсаты — Желтоқсан шындығына жету, Қазақстандағы барлық халықтың шындық пен әділдікке деген сенімін тірілту... Бірақ, сол қылмыстың иелерінің бәрі дерлік бұрынғы қызметтерінде отырған жағдайда /кейбіреулері жоғарылап та кетті/, кінәлілер жазасын алады деп ойламаймын. Мүмкін, Хасен Қожа-Ахметтің президенттік орын үшін таласқа түсуге бел бууы сол нәтижесіз күрестің әсері болар.

Республикалық саяси партия ретінде «Желтоқсанның» мүмкіншілігі, болашағы біршама күңгірт екенін айта кеткім келеді. Бұл менің жеке пікірім, дегенмен келесі жылы не қозғалысқа кіріп, не басқа партиямен одақ жасамаса, нақты бір талаппен алысқа бара алмайтын сияқты.

ҚАЗАҚ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ПАРТИЯСЫ біздің ел

үшін, сөз жок, мезгілінен «ерте туған» ұйым, мемлекеттік басқару жүйесіне демократиялық, парламенттік жолмен ықпал етудің орнына, сол демократиялық құқтар үшін күрес жүргізуге мәжбүр болуда. Соған карамастан, Жоғарғы Советтің заң дайындау комитетінде жұмыс істеп, екі жобасын жасауға қатысып та үлгерді. Сыртқы байланысы да жақсы жолға қойылған. Украина, Беларусь, Москва, Бішкек жерлерінде болып, жалпы демократиялық қозғалыстың жұмыстарына белсене араласуда. Қазақстанның «орыс тілді» жалғыз бейресми ұйымы ретінде Солтүстік облыстарында белсенділігі басым. Қарағанды кеншілерінің ереуілін қолдау /наурыз айы/, референдумға байланысты дөңгелек үстелде «қарсымыз» деп көтерілген жалғыз дауыстың иесі болуы — осы партия стратегиясының нақты екенін көрсетеді.

«ЕДИНСТВО» ҚОЗҒАЛЫСЫ. Бұл қозғалыс негізінде партия құру туралы мәселе біржақты шешілді. Демек, кезінде саяси жұмысқа араласпаймыз деп сөз бергендер... саяси партия құруға кірісті. Соцпартия мен Халықтық Конгресс партиясына қосылмаған белсенді орыс тілді ұлт өкілдерінің бірігуі онша қуанта қоймайды. Қазақстан демократиялық партиясы /ПДПК/ саяси жолмен парламенттік тәсіл арқылы күреске араласқанда «тұрмыстық шовинизм» Жоғарғы Советтің талқылайтын мәселесіне айналатынына күмәнім жок.

«АЛАШ» ПАРТИЯСЫ бұрынғы тәсілмен, бағы бағытпен жұмыс істеуде. Басты мақсат — халықты көшеге шығару. Одан сон не істеу керек, қалай өмір сүру керек?

ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТЫҚ КОНГРЕСС партиясының құрылуы өткен жылдың тағы бір есте қаларлық оқиғасы /Соцпартия дүниеге келмесе де, дәл соған ұқсас бір ұйымның туатынын анық сезгенбіз/. Талантты қос ақынның аты мен атағын кімдер пайдаланбақ? Қолдан партия жасап, творчестволық топтарды, зиялы қауымды біріктіріп /30-жылдары құрып кеткен зиялы қауымға үш қайнаса сорпасы қосылмайтын, қазақ тілі мен мәдениетінің жоғалуына бірден-бір кінәлі — кәсіргі зиялылар туралы сөз болып отыр/, басына халық танитын, сыйлайтын екі азаматты қойсақ, тағы біраз уақыт тыныш өмір сүреміз деген ойдың біреулерге келгені анық. Партия дүниеге келмей жатып-ақ, «Азат» қозғалысына жік салып кетті, бірақ, сонымен бірге, Соцпартияның қатарына кіремін деушілердің бір бөлігін де өздеріне қосатынын ұмытпалық.

Өтпелі кезең үшін демократияның өзгеше әдісі керек. Бұл түрлі қоғамдық ұйымдар мен партиялардың мемлекеттік ұйыммен

келісімге келуі /консенсус/. Өңгіме мемлекеттік саясатты біздің қолдауымызда емес, сол саясатты анықтауда тізе қосып бірге қимылдауымызда. Қысқасы, демократиялық елдердің саяси өміріндегі негізгі роль атқаратын оппозицияның құрылуы және оның тіршілік етуіне үкімет тарапынан жағдайдың жасалуы. /Грузиядағы оппозиция мен президенттің арасындағы текетірістің неге алып келгенін бөріміз көріп отырмыз/.

Өткен жылдың ішінде Президент Н.Назарбаев республика тұрғындары арасында да, Олақ көлемінде де, дүниежүзілік деңгейде де үлкен беделге ие болып, өзі туралы жақсы пікір қалыптастырды. Өкінішке орай, Президент мандағы топтың ішінен зыңне лайық жандарды саусақпен санауға болады. Олардың ішінде біршама жастар да бар, бірақ олардың бөрі аппараттың мектебінен өткен, жөргегіне де солар орап, атқа да солар мінгізген жандар.

Президент билігі саған не берді деген сұраққа өз басым ешнәрсе айта алмаймын. Н.Назарбаевтың ойлары мен мақсатының, қабылдаған заңдарының дұрыстығына таласым жок, бірақ мемлекеттік аппарат пен сол заңды жүзеге асыратын жергілікті басшылар сол ойды жүзеге асыра алмайды немесе асырғысы келмейді. Ескі аппаратпен жана өмір орнату мүмкін емес!

Саяси өмірде беделді тырнақтап жинап... ұстап шашасын... Сол сияқты ТЖМК-ның алғашқы күнінде, бірінші мәлідемесінде Н.Назарбаев қателік жасады деп ойлаймын. Әрине, қалыптасқан имидж бір қателіктен бұзыла қоймайды, дегенмен ел басшысына үлкен жауапкершілік жүктелетін осы заманда А.Ақиев пен біздің Президенттің қимылдары екі түрлі болғанын ешкім жокқа шығармайтын шығар. /Ельцинмен салыстырмай-ақ қояйық/. Бірақ өз басым осы жерде Нұрсұлтан ағамызды жақсы түсінемін — төңкерісшілерге ашықтан-ашық қарсы шығу үшін, біріншіден, қасындағы жолдастарына сену керек, екіншіден, халықтың саяси сауаттылығына да арқа сүйеу керек.

Шын саясат келмей жатып, халқымыз саясаттан жалыққан сияқты. Күйбен тіршілік пен қанымызда қалған жасқаншақтық, жоғарыдағыларды құдайдай көру, айтқанын істеу, кез-келген жағдайда әліптін артын бағу — міне, көпшіліктің бейнесі осындай. Бірдемені өзгертеміз демек түгіл, өзгерту керек деушілерге де олырая қарайтындар басым. Ұлттық патриотизм, тәуелсіздік бағытында көпшіліктің көзі ашылып, көңілі оянып қалды, ал демократия мен заңдылыққа бағынатын мемлекет түрін орнату мақсатын түсінетіндер

тым аз. Заңға арқа сүйеп, сонын нәтижесінде әділеттілікке жетеміз деген ой бірнеше жылдардан сон ғана санамызда орын алар, ал әзірше бәріміз де заңнан қорқамыз, заңнан қашамыз немесе оны орап өткіміз келеді де тұрады.

Халық оянып, он мен солын танымай, қоғамдық жағдай да өзгермейді, сол жағдайды өзгертуге септігін типізетін саяси күштер де нәтижелі жұмыс істей алмайды. Ал халықты оятатын да саяси күштер мен қозғалыстар екенін мойындасак, басы мен аяғы жок тұйық шеңберге тірелеміз.

Бірақ қозғалыс бар жерде өмір де бар екенін ұмытпайық.

«Алматы ақшамы» газеті, 1992 жыл

«НАМ НЕ НУЖНА ЧУЖАЯ ВОЙНА»

События в Таджикистане стали еще ближе к Казахстану после того, как в Алматы прибыл первый /как хочется верить — и последний /цинковый гроб с телом убитого на таджикско-афганской границе казахстанского офицера Михаила Майборода.

Горечь невосполнимой утраты переполнила сердца не только родных и близких принявшего смерть на чужбине солдата. Эту боль как свою восприняли тысячи и тысячи казахстанцев. Среди тех, кто звонил и приходил в эти дни в редакцию, были представители партий и общественных движений. Сегодня — слово Досу Кушымову:

Парадоксальней этой ситуации трудно придумать: казахстанский солдат украинской национальности защищает таджикскую границу и ему дают российский орден. Можно понять, когда границу СНГ защищают СНГовские войска.

В Таджикистане сейчас фактически идет гражданская война. Там каша: переплелись и клановые разногласия и интересы бывшей компарт-номенклатуры, различных партий. Тонкая и очень сложная ситуация с узбекским населением в Таджикистане. И я боюсь, что если тягиваться в эти дела, то огонь, полыхающий на Памире, может распространиться на всю Среднюю Азию. Помимо казахстанского батальона, там и узбекские войска, которые туда ввели где-то минувшей осенью. И не надо забывать, что там примерно 11-тысячная казахская диаспора.

Не дай Аллах, может образоваться такая цепочка: таджики начнут

выгонять узбеков, узбеки поедут к себе на родину и оттуда уже станут вытеснять казахов, кыргызов и остальных. Те придут сюда, в Казахстан.

Тогда и у нас начнется изгнание узбеков — их много живет на юге: например, в Сайраме — 90, в Туркестане — 50 процентов населения узбеки. Возникает очень трудноразрешимый территориальный вопрос.

Так что непонятно: почему именно наше государство направило свой батальон, а скажем, не СНГ — сводные силы несреднеазиатских республик?

Что произошло на 12-й заставе — это страшная вещь. Но часть вины за смерть соотечественника, считаю, лежит на совести нашего правительства. Когда одно государство надумало ввести свои войска на территорию другого государства, то — как это принято в цивилизованном мире — такие вопросы должны решать парламент. У нас же было решение не отправлять в горячие точки казахстанских солдат. Это было, я помню.

Мы, разумеется, не можем диктовать правительству. Однако — и это не только мое личное мнение, но и нашей партии, других общественных движений — ему следует отозвать из Таджикистана наших солдат и граждан, которые там служат. Нам не нужна чужая война. Надо быть реалистами и учитывать, что сейчас у России своя политика, а у Казахстана и других республик Средней Азии, как ни крути, — своя.

Представители российских властей говорят, что в Таджикистане — де наша общая граница, там много русских и их надо защищать. А министр обороны Грачев высказался в том духе, что Ленинск — это, мол, военная база России, там много российских войск. Следуя этой логике, российские войска должны защищать русских, живущих на Брайтон-бич в Нью-Йорке....

Словом, таджикский народ должен сам решать свои междоусобицы. В крайнем случае, с помощью ООН. Пусть лучше этим занимаются финские или датские солдаты в голубых касках. Но не казахи, не кыргызы. Потому что это чревато взрывом в среднеазиатском регионе, последствия которого предсказать невозможно.

«Доживем до понедельника» газеті, 1993 жыл

ДЕМОКРАТИЯ ЖӘНЕ САЯСАТ

Қазақстанның саяси өміріне жана бір қоғамдық күш — «Қазақстанның халық бірлігі» қосылды. Әрине, оның республика халқына, экономикасы мен аты бар да заты жоқ демократиясына қандай өзгеріс алып келетіні, қандай саяси бағытпен жүретіні туралы әңгіме қозғау артық сияқты. Қарашаның бас кезінде барлық дерлік ақпарат көздерінен жарияланған үндеулері — бүгінге дейін талай қайталанған, қажеттілігі дәлелденген мәселелер жиынтығы.

Жаңа құрылымның /оның келешекте саяси партияға айналатынын С.Әбдірахмановтың өзі мәлімдеді — Д.К./ максаты не, ұрандарында не жазылған? Қоғамдық бірлестіктер сапында қандай орынды иемденбек? Басқа саяси күштерден қандай өзгешеліктері бар? Осы мәселелер төңірегінде оқырмандармен ой бөлісіп, субъективті пікірімді білдіргім келеді.

Американы ашқандай болмайын, бірақ әр әлеуметтік топ, әрбір максаты бір қауым өзінің партиясын құруға ниет қылатын кезеге келген сияқты. «Партия көбейіп кетті» дейтіндерді жақсы түсінемін, ешқандай ерекшелігі жоқ/негізгі мәселе бойынша/, алған бағыттары мен қабылдаған бағдарламалары ұқсас саяси күштердің атауы мен жетекшілерінің аты-жөнінде ғана айырмашылық бар. Демек, әр топ өз партиясын құруды жөн көрген сияқты.

Бұл мақсат та таза практикалық жағдайдан туған қимыл екенін естен шығармайық. Келешек сайлаудың бұрынғы жоғарыдан белгіленген бір кандидатқа бір кісідей дауыс берумен шектелмейтіні белгілі. Партиялық тізім бойынша жүргізілетін сайлау жүйесі қандай саяси күш жеңсе де бүгінгі оппозицияны алып келетіні тағы да анық. Астанада өте кен таралатын «Караван» газетінің /30.10.92/ әлеуметтік зерттеуінің нәтижесіне жүгінесек, бірінші орынға социал-демократтар ие болып отыр. Оларға 7,3 процент респонденттер дауыс бермек, ал 31,4 процент адам сайлауға қатыспайтынын көрсетсе, 46,8 процент адам қай партияға дауыс беретінін білмейді.

Билеуші топтың болашағы «Халық конгресі» мен Социалистік партияға байлауы екенін ескерсек, күйікі тіршіліктің қамымен жүріп, уақыттарын біршама өткізіп алғанын көреміз. Коммунистік партия бар уақытта бұрынғы сайлау жүйесіне сүйене отырып, еркін өмір сүріп қалған басшылар тіркелгені, тіркелмегені бар республикадағы саяси күштерді барлай қарап шолып өтті де, терең ойға қалды. Соңғы уақытта жүргізген түрлі зерттеулерге көз салсақ,

Социалистік партия мен «Халық конгресі» сайлаушылар қолдауына ие болады деп айта алмаймыз. Демек, келешек парламент мүшелерінің көпшілігі 1989-90 жылдардан бастап билеуші топқа қарсы күрес жүргізіп келе жатқан социал-демократтар мен азаттықтардан құралуы мүмкін.

Саяси күштерді мозаика есебінде алсақ, менің ойымша, бояудың барлық түрі кездесетін сияқты /Келешекте ірі алпауыттар мен ақшалы, қалталары өз мүдделері үшін бір-екі партия құратынын жолға шығармаймын — Д.К./ Ұлттық тәуелсіздік бағыттағы «Алаш», шовинистік «Единство», «Демпрогресс» партиясы, ұлттық-демократиялық, республикалық «Азат» партиясы, социал-демократиялық КСДП, консерваторлық бағыттағы КСП, керек десеңіз қолдан жасалған интернационалдық «Халық конгресі» де бар. Жүгіру жолында бір де бір соқпақ бос емес...

Келешек парламенттің қандай болатынын алдын ала ескерте отырып, бытыр «Халық конгресі» партиясы дүниеге келді. Қазақстандағы ең үлкен, беделді қозғалыс — «Азатты» бөле отырып жасалған бұл жиыннан соң Олжас пен Мұхтар аттарына бас игендердің көпшілігі жана партияға кірді. Шынын айту керек, бытыр-ақ «Халық конгресінің» ешқандай жана идеологиясы жоқ екенін, тек басқару жүйесі мен Президентке, үкіметке көмек есебінде құрылған «саяси» күш екенін көпшілік анық білді. Олар алғашқы ісімен - Талдықорғандағы жағдайға байланысты жариялаған үндеуі арқылы халықтың қолдауынан айырылды. Құрылтайдағы сөйлеген сөзінде «Мен ауданды басқаруға да жараймын» дей отырып, республика болашағын айқындайтын саяси партияның тең төрағасы болып сайланған Мұхтар Шаханов та жыл өтпей жатып, басшылықтан бас тартты.

Алғашқы құрған парламенттік партияларының аяқ алысын байқаған билеуші топ әлі саяси сауаттары ашыла қоймаған халыққа екінші партияны ұсынуға кірісті. Мен оны ұйымдастырушылардың әрқайсысына жеке мінездеме беруден аулақпын, бірақ оның ішінде дәлелді сын мен ашық әңгіме айтып, шынайы демократия құруға жандарын салып, нақты жұмыс істеп жүргендердің біреуін де кездестірмедім. Әрине, түрлі ұлт өкілдерінің аты-жөндері мен «азаттықтардың» қатарында басқа ұлт өкілдері жоқ деп ойлау үлкен қате болар еді. Әңгіме түрлі ұлт өкілдері мен халық депутаттарының, өндіріс басшылары мен қаламгерлердің бір тізімде тұруына емес, олардың саяси бағыттарында екенін естен шығармайық.

«Қазақстанның халық бірлігі» жариялаған үндеуде өте жақсы мәселелер көтерілген /біздің ол туралы айтып келе жатқанымызға екі жылдан асты — Д.К./ Бірақ екі мәселеге, өз басым, еріксіз көңіл аудардым. Біріншісі — республикада тұратын барлық азаматтардың бірлігі, тыныштығы жайлы бөріміз айта-айта жауыр болған шындық. Мойындауымыз керек, барлығына белгілі нәрсені қайталай берсек, қасиетін кетіріп, арзандатып аламыз-ау деймін. Осы жерде бөрінін ойынан шығатын ұранды көтеруде, одақтың атын қоюда саяси айла жатқан секілді. Ол — көркейген басқа саяси күштер «ондай емес» деген түсінікті ұялату. «...Мықты демократиялық орталық керек, ол орталық бетпе-бет келген /бөрінен бұрын нақты бір этностың мүддесін көздейтін/ ұлттық-патриоттық күштер өзара қактығыса қалса, серпіп тастауға, қоғамды біріктіруге бағытталған қадамдарға дем беруге тиіс» деген үндеу жолдарында да Қазақстандағы саяси күштерді ұлттық белгісіне қарап әдейі жіктеу байқалады. Өз басым, бұл жолдарды халықты алдау бағытындағы арандатушылық деп түсінемін. Шовинистік бағыттағы құрылымдарды «ұлттық-патриоттық /!» деп атаудың өрескел қате екенін айту артық шығар.

Сонғы жылдары өбден жұмаланған, ескі әдіс тағы алдымыздан шықты. Айта кету керек, «Единство» мен «Алаштан» бастап коммунистерге дейін осы ұранды толық қолдайды. Халықтар бірлігі, республикадағы саяси тұрақтылық — бөріміздің туымызға алтын әріппен жазылған ұрандар, осының бөрінін жана бағыт деп көрсету қиын болар.

Үндеуде «өз қатарларына негізінен бір ұлттың өкілдерін топтастырғандықтан қазіргі саяси құрылымдардың ешқайсысына да мұндай маңызды міндеттің үдесінен шыға алмақ емес» деген бір жақты баға бар. Мұның ішінде «Азат» та бар деген сөз. Әрине, «Халық конгресі» партиясының төрағасы Олжас Сүлейменов пен Социалистік партияның төрағасы Әнуар Әлімжанов мұндай дәлелсіз айыпты қалай қабылдайтынын өздері біледі, ал өз басым бұған «жала» және «өтірік» деген баға беремін. «Азаттың» көптеген облыстық, қалалық ұйымдарында орыс, армян, өзбек, еврей, т.б. ұлт өкілдерінің бар екенін білсек бұлай айтпас едік.

Жоғарыдағы айып «Единство» қозғалысы немесе «Демократиялық прогресс» партиясына, «Алашқа» қатысты болар деп ойлаймын. «Ұлттық белгісіне қарай бөліну» деген сөзді алғаш рет Олжас Сүлейменов қолданды, жана одақтың тәсілі де, аты да «Халық конгресіне» сай келетіні — оның негізгі мақсатын да анықтайды ғой деп ойлаймын.

Өздерінің одақтарын /партиясын десек те болатын шығар — Д.К./ аралық күш етіп көрсетудің бірінші астары — Қазақстандағы саяси күштерді жасанды түрде екіге бөлу болса, екінші қулық тым әріде жатыр. Қарапайым жандар партиялардың басты міндеті — ұлттық мүддені қорғау деп қалуы мүмкін. Халықтың құлағына қайта-қайта осы ойды құя берудің мақсаты біреу-ақ — біздің осындай жағдайға өкелген бұрынғы өкімшілік жүйе баяғы тәсілімен істей беруге тиіс. Билеуші топтың осы жайлы жағдайы шын мәніндегі демократия орнағанда келмеске кетеді. Күрес демократиялық, құқықтық мемлекет орнатуға күш салушылар мен бұрынғы, ескі кадрлардың, шаруашылық, өкімшілік басшыларының арасында болып жатыр. Үкімет қолында бар барлық күшпен осы күреске ұлттық, ұлтаралық түр бермекші. Үндеу авторларының да жан дауыстары шығып, ұлтаралық мәселені бадырайтып көрсетулері сондықтан.

Тағы айтамын, жана саяси бірлестіктердің алғашқы хаты бөріміздің ойымыздағы мәселелерді қайталайды. Бірақ олардың ешқайсысын Оралдағы оқиға кезінде қазақтар мен автоматтарын кесе-көлденен ұстаған ОМОН-дардың арасынан көргенім жоқ. Ұзынағаш оқиғасына, Есік қаласындағы қазақтар мен түріктер арасындағы өртті сөндіруге де олардың бармағаны белгілі.

Кейде маған «Жана партия құрушылар қоғамдағы қалыптасқан саяси күштердің біреуіне, өзінің көзқарасымен үндесетін ұйымға неге кірмейді?» деген ой келеді. Егер С.Әбдірахманов бастаған азаматтар аралық күш болғысы келсе, ұлтаралық социал-демократиялық партия бар емес пе? Бірақ олар бізге ешқашан келмейді. Себебі біз ұлтаралық, бірақ үкіметке оппозицияда тұрған партиямыз. Демек, олар ешкімді сынамайтын, республикадағы күштерді екіге бөлмейтін, қазіргі билікті қолдайтын партия құрамыз деп мәлімдеулері керек еді.

«Халық кеңесі» газеті, 1994 жыл.

КӨЗІМІЗ АШЫЛАТЫН КЕЗЕҢГЕ ЖЕТКЕН ЖОҚПЫЗ БА?

*Өркениетті өмір жолына қадам
басқан ұлт еркіндік туын көтере
отырып, қараңғылық пен надандықта
қалғысы келсе, онда оның еш уақытта
орындамайтын арманға ұмтылғаны.*
Томас ДЖЕФФЕРСОН.

Соңғы уақытта «өміріміз саясаттанып барады» немесе «осы саясаттан-ақ шаршадық», «саясатты қойып, жұмыс істейік», «саясат бізге нан болмайды» деген сөздерді жиі естіп жүрміз. Осымен қатар «не көп — партия деген көп», «партия деген қаптап кетті» деген күнкілдер де құлаққа шалынады. Теледидардан «Саясаттан басқанын бәрі» деген айдармен жана хабар да ашылды, ал халықты өзіне қаратқысы келген жана басылымдар мен жеке азаматтар «біз жұртты мезі қылған саясатқа жоламаймыз» деп уәде беруге көшті.

Шынында да саясаттанып кеттік пе деп, қоғамдық өмірімізді барлай қарадым да, ешқандай саясаттың үшқынын таба алмадым. Бәрі бәз баяғы калпында /тек өміріміз ғана нашарлап кеткен — Д.К. / Президентіміз Қазақстанның беделін көтеру үшін тер төгіп, парламент заң шығарумен айналысуда. Қала тұрғындары картоп егіп, сыра бағасының өсуін бақылауда, ал ауылдық жердегілер малдарын ақшаға айналдырып, ақшаны қолдан жасалған араққа айырбастауда ...

Азаматтар-ау, қайдағы саясаттан шаршадық? Маған сенбесеңіздер, апталық теледидардың бағдарламасын тексеріп көріңіздерші, өркениетті елдерде саясатқа 14-15 процент уақыт беріледі, ал бізде 2-3 процент те жоқ. Біздің халықтың саяси партия туралы қалыптасқан көзқарасы дүниежүзілік ұғымға сай келмейді. «Демократия», «оппозиция» деген сөздерді саяси партиялар әр түрлі түсінеді... Егер демократиялық мемлекет орнату жолына түсе отырып, оған түрлі мағына берсек, келешегіміздің қайда апаратынын айту қиын. Адам құқының негізгі белгілері болып табылатын «жиын», «шеру» деген сөздер қазір жұбыжықтың атаулары сияқты сипат береді. Әлеуметтік зерттеу жүргізетін БРИФ-тің мәліметі бойынша «Панорама» газеті №13/ соңғы сайлауға қатысқан азаматтардың 47 проценті өздерінің кімге дауыс бергенін білмейді

екен! Ал саяси өмірдің орталығы саналатын Алматы қаласының тұрғындарының 68 проценті Президенттің қандай партияның мүшесі екендігін білмейтінін қайда қоямыз? Жауап бергендердің / респонденттер / 7,6 проценті Н.Назарбаевты социал-демократиялық партияның мүшесіне жатқызып қойғанын / «Караван» газетінің әлеуметтік зерттеуі. 30 қазан 1992 ж. / қалай түсінеміз?

Бұл мәліметтер, өрине, АҚШ-тың «Гэллуп» институтының зерттеулері сияқты жоғары дәрежедегі ғылыми өдістемелерді қолдану арқылы алынды деген тұжырымнан аулақпыз. Бірақ күнделікті өмірдің өзінде осыған ұқсаған /немесе одан да сорақы — Д.К. / жауаптарды жиі естіміз. Естіміз, де амалсыздан қолымызды жайып, мүлгіп тұрған Қазақстанда саясаттың үшқыны да жоқ екенін еріксіз мойындаймыз.

Бірақ демократиялық мемлекет құрамыз деп бел буған бұқпаныңғы тоталитарлық елде саяси күрес тоқтаусыз жүріп жатқанын ешқашан есімізден шығармайық. Бұл — ескі мен жананың күресі, әкімшілік-өміршілдік жүйенің басқару әдісі мен нарық экономикасының күресі, ұлттаралық мәселені шешу жолындағы пікірлердің күресі т.б. Қысқасы, мақсатқа жетудің жолындағы жүргізілген, түрлі әдіс-тәсілі бар, стратегиясы мен тактикасы белгіленген жұмыстың бәрі саясатқа жатады. Сонымен қатар, түрлі қоғамдық ұйымдардың мемлекет саясатына деген /сыртқы, ішкі саясат, бюджет т.б. / өз көзқарастары, түрлі пікірлері бар.

Дегенмен осы жағдайлардың бәрін қарапайым сайлаушылар, республика азаматтары түсінбесе, бағалай білмесе, — біздің саясат дегеніміз, шынында да бос сөзге, баланың ойыншығына айналмай ма?!

Кенес өкіметі орнаған күннен бастап халықты мемлекеттің ішкі, сыртқы саясатынан бөліп тастау жұмысы жүргізілді. «Барлық мәселені ең табанды, ең ақылды партия шешеді, не ұлы көсеміміз — ұлылардың ұлысы біледі». Көрсөкыр халық — жетекке көнгіш. Оны бақытқа апара ма өлде орға жыға ма, оны барлап, бағдарлайтын жандар жыл сайын азайып, жоғала бергенін тарихтан жақсы білеміз.

Демократия кезеңінде мемлекетті халықтың өзі сайлаған өкілдері басқарады дейміз. Оған бақылау жасайтын да халықтың өзі болмақ. Кез келген оймен, кез келген елбасының пендешілікке бару мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз, біліктің адамды да өзгертетін қасиеті бар екенін біріміз де білеміз. «Тек халық өкілдеріне сеніп, солардың қолына барлық билікті беріп қойсаңыз — кез келген үкімет

бұзылады, азалай. Үкімет пен биліктің ең сенімді сақтаушысы жалғыз ғана халық болып табылады. Демек, сол халыққа біздің билігіміздің бақылаушыларына сенімді болуымыз үшін олардың санасын, білім деңгейін белгілі бір деңгейге дейін көтеруіміз керек... Үкіметке барлығы да өсер ете білуі қажет. Халықты құрайтын әр азамат билікті жүргізуге араласқан уақытта ғана үкімет азғындап кету қаупінен құтылады» дейді Американың белгілі демократы Т.Джефферсон.

Біздің бүгінгі міндетіміз — халықтың көзін ең қарапайым мәселелерге ашу, саясаттың әліппесін үйрету. Саясатты бүге-шігесіне дейін шағыл, сол бағытта арнайы жұмыс істейтін мамандар мен кәсіпқой саясаткерлер бар. Ал азаматтардың міндеті солардың сөздеріне түсіну, істеріне баға бере білу. Бұл мемлекет басшыларына да керек — қарапайым халықты көз көрмеген қара күш, зымыян тәсіл арқылы арандатуға болады ғой. Кез келген партияның максатын дұрыс түсіне білгендер өз көзқарасына сай келгеннің қатарына қосылары даусыз. Оның барлығына жол ашатын күш — демократия. Бірақ, «демократия» деген сөздің өзін әр саяси күш өзіне түсінсе, бізге саясатты кім үйретеді?» деген заңды сұрақ туатын сияқты.

1989-90 жылдары Кеңес Одағының әлі өмір сүріп отырған уақытындағы теледидардағы хабарларды бүгінгі күнмен салыстыруға болмайтын сияқты. Теледидар басшыларының қатал бақылауынан өтсе дағы өзіміздің ойымыз бен көзқарасымызды айту мүмкіндігі сол жылдары біршама бар еді. «Ақиқат» пікірталас клубы 13-14 рет эфирге шығып, халықпен тікелей араласып, керек десеңіз 4-5 мөрте өз пікірімізді сол күйінде жеткізуге де рұқсат алған едік /тікелей эфир арқылы/. 90-91 жылдары теледидардың алдында Компартия мен Социал-Демократиялық партия, «Азат» пен «Единство» қозғалыстарының қатар отырып, халықтың алдында таланттары мен дәлелдемелерін келтіргенінің де куәсі болдық. Ал еркіндік туы тігіліп, енді ғана демократияға қолымыз жетті дегенде, ақпарат құралдарының есігі жабыла бастаған сияқты. Ресей телеканалында оппозициялық саяси күштерге арналған арнайы хабар көгілдір экранға шыққаннан бері, менің ойымша, үкімет ұтпаса, ұтылмады. «Халықтың мұқтажын қорғап жүрміз» дейтін жандардың саяси деңгейлері, сөз саптастары, ойлары сол халықтың көз алдына шықты. Бұрынғы ертегінің батырындай аңызға айналатын жандардың қандай екені белгілі болды.

Өкінішке орай, Қазақстан теледидарлары демократиядан гөрі үкіметтің саясатын жүзеге асыруға көбірек көңіл бөліп келеді. Ашық

айту керек, олардың ең үлкен қорқынышы — көгілдір экраннан үкіметке қарсы сөз айтылып қала ма деген сезік болуы керек. Иә, міндетті түрде айтылады. /Егер үкіметтің саясатын біз қате деп тапсақ — Д.К. /Онда тұрған не бар? Бұл — біздің пікіріміз ғой және оның дұрыстығын дәлелдеу, халықтың көзін жеткізу де бізге жүктелетін жұмыс. Сынын қашып, басқа пікір айтқан жандарды КСРО заманында жындыхана мен абақтыға жатқызғанын да білеміз.

Өзін шынайы демократтың дегендерге ең алдымен жеке басының мәдениеті керек. Демократияны желеу етіп аузымыздан ақ көбігіміз бүркырап, көзіміз шатынап, «анау да оңбаған, мынау да жексұрын» деп отырсақ, халықтың өзі-ақ бізден безіп кетпей ме?

Айта кету керек, Алматыда өткен 20 шақты үлкен жиынның /бөріне дерлік рұқсат берілмеген/біреуінде де не қактығыз не жұртты бұзықтыққа бастайтын, ұлтаралық кикілжің туындарындай оқиға болған жоқ. Ал ондағы айтылған сөздердің мазмұнына келсек, әр адамның құдайдың өзі берген сөйлеу құқында біздің шаруамыз жоқ. Егер ол мемлекетті қарулы күрес жолымен басып алуға немесе басқа ұлтты қорлайтын үнде тастаса — зан алдында жауап береді.

Теледидарлар қызметкерлері Қазақстандағы 5-6 саяси күштердің жетекшілерін: Жасарал мен Хасенді, Сәбетқазы мен Олжасты, Әнуар Әлімжанов пен Қуаныш Сұлтановты, осы жолдардың авторын жақсы біледі деп ойлаймын. Егер бізді әлдекімдер «айқайшылардың» қатарына қосып, өзіміздің максатымызды айтуға бөгет болса, саясат туралы сабақ жан-жақты жүреді деп айта алмаймыз.

Саясатты кім үйретеді? Әлде бұрынғы Компартияның тарихынан сабақ беріп, тек сол мамандықты толық меңгерген доценттер мен профессорлар бүгінгі саясаттанудан дәріс оқи алады деп ойлайсыздар ма? СОКП тарихы мен саясаттану (политология) мүлде екі бөлек дүние емес пе? Қазақ тілі маманының химиядан сабақ беруіне болмайды ғой. Меніңше, жоғары оқу орындарында жана дәрістің жана мамандары дайындалмайынша, Қазақстандағы саяси сабақтың негізгі ауыртпалығы — кәсіпқой саясаткерлер мен саяси партияның өкілдеріне, қоғамдық-әлеуметтік тақырыпқа маманданған журналистер мен үкімет адамдарына түсетін секілді.

Осыдан бір жарым жыл бұрын Қазақстанның теле және радио компаниясының басшылығына, Президент пен Жоғарғы Кеңеске 25 ұйымның атынан шартты түрде «Оппозиция» деп аталатын хабардың ұйымдастырылуын сұрап өтініш бердік.

Бұл хабарды өз басым былай көремін: Аптасына екі сағаттан /

уақытын, мерзімін теледидар басшылары шешеді/ үш-төрт бағытты қамтитын хабарды «Оппозицияның» өзі дайындауы керек.

Біріншіден, халықтың саяси сауаттылығын ашу, көзқаракты сайлаушылар дайындау, саяси терминдерге, ақпарат хабарында көп кездесетін сөздерге түсінік беру /көпшілігі әлі күнге дейін партия, козғалыс, одақ, ұйым, коалиция, т.б. сөздерге түсінбейді. Әр сөздің өзіне сай ұғымы бар ғой /. Қазақстандағы сайлау жүйесі мен басқа мемлекеттердегі сайлау жүйесінің түрлері, әр түрлі мемлекет құрылысы, үкімет пен Парламенттің арасындағы билік бөлінісі, заңдарға түсінік беру т.б. міндеті де осыған жатады.

Екіншіден, көрші елдерде болып жатқан өзгерістер мен саясат жаңалықтарын дер кезінде талдап, қорытынды шығару міндеті. Әр уақытта үкімет пен оппозицияның көзқарасы үйлесе бермейтінін ұмытпалық, дегенмен өз еліміздің тыныштығын бәріміз бірге ойлау үшін басқалардың жіберген қателіктерін қайталамауымыз керек. Бұрынғы Одақтың барлық республикаларындағы экономикалық, саяси, ұлтаралық, әлеуметтік жағдайлардың себептері мен салдары бір-біріне өте ұқсас екенін ескерсек, бұл оқиғаларды тандаудың тек бір жақты берілуі ешқашан жақсылыққа алып бармайды. Үшіншіден, оппозицияда тұрған партиялар мен қозғалыстарды, олардың мақсат-мүдделерін, көзқарастарын таныстыру. Оппозиция деген атауға ерекше екпін түсіріп отырмын. Хабардың негізгі мақсаты да «екінші жақтың» пікірін білдіру ғой. Демократия мен плюрализмнің бар екенін көрсету үшін үкіметке бағытталған бір-екі ауыз «майда» сынды айта келіп, «дегенмен ел басшысы мен үкіметтің істеген жумыстары орасан...» дейтін хабарлар — кешегі дүние. Көрсермендер белгілі бір уақытта шығатын, үкіметтің саясатымен келіспейтін көзқарастың айтылатынын, оның дәлелдемелерін күтіп отыруы керек. Сол арқылы олар салыстыра білуді, бағалауды және ең бастысы, өзінің басымен ой қорыта білуді үйренеді. Сондықтан да нақты оппозицияның аудиториясы болатындай жағдай жасаған дұрыс. Оппозиция өкілдері мен үкімет мүшелері қатар отырып, пікір таластыра қандай тамаша! «Таластан ғана шындық туады» деген сөз бекер айтылмаған секілді.

Төртінші, көппартиялық сайлау жақындаған сайын жеке партиялармен және олардың бағдарламаларымен таныстыру қажеттігі туады. Әр түрлі партияның кандидаттары қатар отырып, журналистердің сұрақтарына жауап бергенде ғана кімнің кім екені анық көрінеді емес пе?

... Мен тым алға кетіп қалған сияқтымын. Осы мақсаттардың орындалуы үшін де көзіміз ашық, көкірегіміз ояу болуы керек қой.

Жоғарыдағы пікірлерден саясат пен демократияны тек біз білеміз деген жалған ой тұмауы керек. Менің ойым — бәріміздің білгенімізді ортаға сала отырып, болашақ еліміздің азаматтарының сауатты болуын жүзеге асыру. Егер осы бір қасиетті міндет қолымыздан келмесе, бізге серт, ал үкімет тарапынан жағдай жасалмай, қараңғылық пен нанандықта қала берсек, кімге серт?

«Алматы ақшамы» газеті, 1993 жыл.

КАНДАЙ САЯСАТТАН ШАРШАДЫҚ?

Сонғы уақытта «өміріміз саясаттанып барады» немесе «осы саясаттан-ақ шаршадық», «саясатты қойып, жұмысымызды дұрыстап істейік», «саясат сізге нан болмайды» деген сөздерді жиі естіп жүрміз. Баспасөз бетінде де саясаттың ауыр жүгі тұралатып, айғына оралғы болып жүрген еңбекшілердің хаттарын көреміз. Теледидардан «Саясаттан басқаның бәрі» деген арнайы хабар да ашылды, ал халықты өзіне қаратқысы келген жаңа басылымдар «біз жұртты мезі қылған саясатқа жоламаймыз» деп уәде беруге көшті. Байқап отырсам /мүмкін, біреулеріңіз еріксіз езу тартатын боларсыздар/ осындай пікірлердің өзі нағыз саясат сияқты. Халықтың көкірегі ашылып, көңілі оянбас үшін, алдын-ала үрейін ұшырып, саясатты түкке тұрмайтын бос сөзге айналдырып көрсету — ақпарат хабарларынан бастап, қолында билігі бар барлық мемлекеттік қызметтегі азаматтардың міндеті секілді. Жоғарыдағы пікірлердің өзі қарама-қарсы мағына туғызатын, саяси сауаттылықтан жиірдену бағытында қолданылатыны да анық көрініп тұр. «Жұмысты жақсылап істеу» үшін «саясат деген пәлден кашу керек» болса, «саясат — жұмысқа кедергі» деген тұжырымның шығатыны сөзсіз. Бәрі бұрынғыша қалып, үкімет пен партия сыннан тыс болып, қойышлар «әлеуметтік қорғау», «азаматтық құқ» дегенді естімей, сәбилер «осындай бақытты өмір үшін — партияға үлкен рахмет!» деп т.б. жүре берсе, қандай тамаша болар еді!

Шынында да саясаттанып кеттік пе деп, қоғамдық өмірімізді барлай қарадым да, ешқандай саясаттың ұшқынын таба алмадым. Бәрі бәз баяғы қалпында /тек өміріміз ғана нашарлап кеткен/. Президент

Казакстанның беделі үшін Әзірбайжан мен Арменияны бітістірмек болып, өте қасиетті де кәдірлі жұмыс істеуде. Парламент кейде әкімшілік-әміршілдік жүйенің бағытындағы/бірден жүзеге асып, өмірге енетін/, кейде демократия бағытындағы /сол күйі қалатын немесе басқа қаулылар арқылы жокқа шығарылатын/ жүздеген заң шығаруда. Қала тұрғындары қартып өсіріп, сыра бағасының өсуін бақылауда, ауылдық жердегілер малдарын ақшаға айналдырып, араққа су қосылған, қосылмағанын анықтаудың жолын үйренуде.

Азаматтар-ау, қайдағы саясаттан шаршадық? Біздің елде саяси өмірдің алғы шарттары да жасалған жоқ па. Мүмкін, сіздер біздің партияның айына бір рет шығатын газеті мен киоскілерге түсетін «Азаттың» қоспарағын, «Ар» студиясының кейбір хабарлары /оны да Шерхан жауып тасталды — ред./ мен Жасаралдың екі-үш мақаласын саясат деп ойлайтын боласыздар.

Менінше, саясат туралы түсінікті соңғы бір-екі жыл ішінде баспасөздің арқасында қалыптастырған сияқтымыз. Және де «саясаттың сикы осы» деген мағынаны оқырмандар мен көрермендерге ұсына отырып, сол көзқарасқа тірек боларлық, дәлел ретінде көрсететін фактілерді беруге кірістік. Қазір бүкіл дүние жүзінде демократиялық күрес тәсілі болып саналатын жүйені, тосқауыл /пикет/, аштық жариялау, т.б. біздің халық үшін әзірейлдей болуы да содан болар.

Баспасөз, ақпарат хабарларының дені халықтың саяси сауаттылығын ашу бағытында жұмыс істеуден гөрі, енді жана ғана, басын көтеріп келе жатқан қоғамдық күштердің үкіметке оппозициялық көзқарасынан сескеніп, «саясат», «демократия» деген сөздердің беделін түсіруге, мағынасын бұзуға күш салуда. Тағы бір өкінішті мәселе — саяси күштерді оқырмандарға таныстыратын жандардың көпшілігі өзінің жазып, түсіріп отырған мәселесін терең менгермеген... Егер дәлел керек болса, газет пен теледидардың өзі-ақ жетіп жатыр.

Бытлар тіркелген Республикалық партияны жыл бойы «Азат» партиясы деп көрсетсе, Азаматтық «Азат» қозғалысы төрағасының бірінші орынбасары бірнеше жерде партияның орынбасары» болып көрсетілген. Бірде теледидардан «Единство» партиясы деген сөзді естіп, жағамды ұстадым. Егер мамандар /газеттің қоғамдық-саяси бөлімінің менгерушілері, редакторлар мен журналистер / республикадағы төрт-бес саяси ұйымдардың атаулары мен жетекшілерін осылайша шатастырса — халықтан қандай түсінік талап

етпекпіз? Республика Президентімен болған ынғайсыз жағдай да осының заңды нәтижесі сияқты: ТМД орталық басшыларының редакторларымен кездесу үстінде /1992 жылғы күрүйек/, республикада көптеген партиялар жұмыс істейді дей келіп, Нұрсұлтан ағамыз соның ішіндегі негізгі саяси партия деп төртеуін атады: «Халық конгресі, социалистік партия, республикалық партия және демократиялық партия». Соңғы партия атауы Қазақстанда мүлдем жоқ екенін есімізге алсақ /Президент социал-демократиялық партияны атағысы келген болар — Д.К. /саясаттың ауылы өлі алыс екенін еріксіз мойындаймыз.

Сөзіміз дәлелді болу үшін, әлеуметтік зерттеулерге жүгінеік. «БРИФ» мәліметі бойынша /«Панорама» газеті №13/ соңғы сайлауға қатысқан азаматтардың 47 проценті өздерінің кімге дауыс бергенін білмейді екен! Ал саяси өмірдің орталығы саналатын Алматы қаласы тұрғындарының 68 проценті Президенттің ешқандай партияның мүшесі емес екенін білмейтінін қайда қоямыз? Жауап бергендердің 7,6 проценті Н.Назарбаевты социал-демократиялық партияның мүшесіне жатқызыпты.

Бұл мәліметтер, әрине, Америкадағы Гэллуп институтының зерттеулері сияқты жоғары дәрежеде, жан-жақты қамтылған ғылыми әдістердің қолданылуы арқылы алынды деген тұжырымнан аулақпыз. Бірақ күнделікті тіршіліктің өзінде ұқсас жауаптарды жиі кездестіреміз.

Дегенмен, өзінің сөзін өзі жокқа шығарды деп ойлап қалмаңыздар. Саясат, саяси күрес қоғам өмірінде тоқтаусыз жүріп жатыр. Мақсатқа жетуің жолында жүргізілген, түрлі әдіс-тәсілдері бар, стратегиясы мен тактикасы белгіленген жұмыстың барлығы да саясатқа жатады. /Мемлекеттік саясаттан бөлек, ішкі саясат туралы айтқанымызда — Д.К./мақаланың бас жағында айтып кеткендей, «Халық саясаттан шаршады» деген сөздердің қайталануы беруді де — нағыз саяси тәсіл. Неліктен «саясат» сөзіне осындай жағымсыз өң бере қолданамыз? Себебі біреу-ақ — бүгінгі күні оппозициялық күштерге қарсы қолданып жатқан саяси айла-тәсілді бүркемелеу үшін ғана. Әрине, жағымпаз тәсіл деп мемлекеттің бізге бағытталған саясатын жокқа шығарудан аулақпын, өңгіме тек теңсіздікке жатыр: Олар қолдарында бар ақпарат, баспасөзді пайдалана отырып, жалпы «майдан» болып жұмыс істейді, ал біздің пікіріміз көп жағдайда халыққа жетпейді, теледидардан айтылмайды, газеттерде басылмайды.

Менің пікірім — бүгінгі саяси күрестің тек бір жағынан ғана

көзқарасы, сондықтан, демократиялық баспасөз боламыз деп жүрген журналист және редактор жолдастарым өздеріне айтылған сынды аяғына дейін тындар деген үміттемін. Себебі, бүгінгі саясаттын жүргізушісі де, оны көрсетуші де, оған талдау беріп, халыққа түсіндіретін де осы журналист ағайындар.

Енді асқан ептілікпен жүргізіліп жатқан саяси жұмыстың бағыттарына тоқталайық:

І. ЖАУ ТАУЫП БЕРУ САЯСАТЫ. Қазақстан амалсыздан тәуелсіздігін жариялаған соң-ақ газет беттерінде «Колбинді соттау керек» деп шартты ат тағылған оқырман хаттары мен мақалалар жарық көре бастады. Кезекте үш сағат тұрып үйге келген соң, бізді осы заманға алып келген Горбачевті қарғап демімізді аламыз да, Колбинді соттап, Солженищынды бірі б... ұйқыға кетіп бара жатып сайқымазақ Жириновскийге «жылы сөзімізді» арнаймыз. Одан қала берсек, сүйегі курап кеткен Сталин мен Голощекин бар. Қысқасы, қазаққа жау жетерлік. Байқаусыз ба, Голощекинмен бірге Қазақстанда репрессия жүргізген жүздеген қазақ азаматтары /!/ бар, бірақ біз оларға тимейміз, себебі, ондайда Колбинмен бірге Желтоқсан оқиғасына белсене араласқан жүздеген тергеушілер мен соттар, прокурорлар мен милиция басшылары, т.б. аттары аталады ғой. Ал олар бүгін де сол орындарында отырғанын... кейбіреулерінің қызметі өскенін ескерсек, жауды Ресей мен басқа жақтан іздеген дұрыс сияқты. «Айт, жауың өне!» деген сөздер — республикадағы кінәлілерді қорғау саясатының негізгі тәсілі.

Менінше, халықты дүрілдетіп, газет бетіне мақалалар бере отырып, біздің республика Колбин қайтыс болғанға дейін оған ресми айып таға алмайды. Колбиннен қандай мәліметтер беріп, айыпталу орындығына кімдермен қатар отыратынын кім айтып бере алады? Орындықтың ұзындығы жетпей, тағы да қосуға тура келеді ме екен... Мүмкін, /егер сондай сот болса қалса/ соттан соң мемлекет басшылығындағы көптеген орынын босап қалмасына кім кепіл?

Сонау Америкадағы қашқын жазушының мақаласына соншама қағаз шығын қылғанымызға өкінеміз. Бірнеше маманның көлемді, жан-жақты мақаласы мен бір-екі фельетоннан аспайтын мәселені әлі күнге дейін езудеміз. Әрине, оқырман құлағына негізгі жаудың кім екенін әрқашан қайталай беру керек.

Тағы бір қызығы, мақала авторлары Л.З.Соломин не «Единствоның» басшылары туралы /немесе әйтеуір жағымсыз кейіпкер болса/«келімсек» деген сөзді қолданады да. Сергей

Терешенко немесе Сафонов, Бельгер туралы ондай анықтаушыты қоспайды. «Келімсек» деген сөз адамның жақсы, не жаманына қосылатын сын есім емес, басқа жақтан келгендігін білдіретін сөз емес пе?

Қысқасы, күн сайын басқа ұлт өкілдері мен республиканың сыртынан бүгінгі қайыршылық өмірімізге кінәлі жандарды іздеу ке көбейіп келеді.

НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕДЕН ХАЛЫҚТЫҢ НАЗАРЫН БАСҚА ЖАҚҚА АУДАРУ САЯСАТЫ. Бұл саясат та жоғарыдағы тәсілдің заңды жалғасы. Оған мысал ретінде кезінде бүкіл халықтық талқылауға түскен Конституцияның жобасын алсақ та жеткілікті. Барлық Конституцияның негізгі мәселесі — Мемлекеттік басқару жүйесі мен ондағы демократияның орны, азаматтардың құқтарының кепілдігі емес пе, бірақ біздегі талқылау, әсіресе, қазақ газеттерінде, мемлекеттік тіл мен мемлекеттің қалай аталуы төңірегінде иіріліп қалды. Тіл мәселесінің жағаттілігін жоққа шығармаймын, дегенмен болашақ мемлекет құрылысының орны бөлек емес пе? Бірін-бірі қайталаған, «ызалы оқырман хаттарын» үзбей жариялай келгенде /бұл жерде редакцияның кінәсі мүлдем жоқ, егер оқырманның көпшілігі көргеннен жазбайтын жандар болса, қайтесін!/. Негізгі заңның ең басты баптары өзінен-өзі екінші орынға кетеді ғой. Шовинистер мен ұлтжанды оқырмандарды таластыра отырып, билеуші топ өз билігін әрі қарай сақтап қалатын жүйені зандандырмақшы. Бұл жерде халықты кінәлауға да болмайды, парламент жүйесі мен сайлау түрлерін, өкілдік пен азаматтық құқыты әлі білмейтін жандар ол туралы қандай ой айтпақ?

Соңғы уақытта көбейіп кеткен түрлі мерекелер мен тойлар да көпшіліктің ойын басқа жаққа бұрып, ұлттық бағытта жұмыс істеліп жатыр деген пікір туғызу үшін жасалуда. Алматыда жыл сайын «Тіл мерекесі» өтеді, қалалық, аудандық апталықтар жүргізіледі, бірақ «Медео» деген сөздер әлі де сол күйі тұр. Ондай тойдың халыққа, тілімізге нақты пайдасы қандай?

Әрине, тойға дайындық, оның қандай өткені туралы репортаж, ондағы сөйлеген сөздер мен суреттер газет бетіне біршама азық болады, оқырмандар өмірдің тоқтап қалмағанына куә болады. Бірақ екі күн болса да құйбеген тіршілік ұмыт болып, өмірдегі қиыншылықтар мен әділетсіздіктер өзінен-өзі жоғалып кеткендей әсер береді.

3. АЙТПАҒАН СӨЗІНДІ АЙТТЫ ДЕП ТҮСІНДІРУ САЯСАТЫ.

Бұл бүгінгі таңда өте кең көлемде қолданылып жүрген саясаттың бірі. Мемлекет басшылары не журналистер өздерінің ойларын бере отырып, қарсы жак олай ойламайды деген пікір қалыптастырады. Оның тамаша үлгісі — демократия сөзіне көзқарас білдіргенде анық көрінеді.

Билеуші топтың өкілі әрқашан: «Демократия дегеніміз — өркімнің ойына келгенін істей беру емес, демократия — тәртіпті мойындау» дегеннен жалықпайды. Бір қызығы, ешқандай саяси күш бұл анықтамаға қарсы шыққан жоқ. «Демократия — заңды және сол заңның негізіндегі тәртіпті мойындау» деп бәріміз де бір ауыздан қосыламыз. Бірақ біздің үніміз оқырмандарға толық жетпегеннен сон ба, әлде алғашқы анықтаманы айтқан адамның басшы болғанынан сон ба, әйтеуір бізді демократияны — басбұзарлық деп түсінетін сияқты көрініс береді... Мүмкін айырмашылығымыз мынада болар: біз халықтың ойынан шығатын, әділ, дүние жүзі мойындаған, адам құқы бұзылмайтын заңды талап етеміз, ал үкімет өздері қабылдаған және өздері шығарған заңды ұстағысы келеді. Сөз жоқ, біз ол заңды мойындаймыз/қашан жана заң қабылдағанша өмір сүріп тұрған заңды мойындау керек/, бірақ оны сынауға, теріс жерін көрсетуге толық құқымыз бар және оны өзгертуге күш салатынымызды да жасырмаймыз. Біздің осы позициямыз, әрине, билеуші топқа жақпайды.

Аты шулы «Алаштан» бастап, ең тәртіпті біздің партияға дейін ешқандай қоғамдық күш демократияны — анархия деп түсінген емес!

Саясаттың пасық әдісі — жауына күйе жағу, ал оның ең бір «мәдениетті» жолы — «олар былай деп түсінеді» ал шындығы былай болу керек» деген арандатушылық түсіндірме. Сол уақытта қарапайым халық: «Е, үкіметтікі дұрыс, аналардікі теріс екен» деп бастарын шайқайды.

Бұның өзі бір жағынан күлкілі де жағдай. Біз «Демократия — заңды мойындау» десек, қарсы жақта: «Жоқ, Демократия — заңды мойындау!» дейді.

Мойындауымыз керек, іс-қимылдарымыз үстінде заңды бір-ақ жерден бұзуға тура келді — рұқсат етілмеген жиын өткізу жағдайында /әлі де екі жерде ісім сотта жатыр/. Бірақ адам құқын бұзатын, оған қарсы қабылданған бұл заңның әр әрпіне бас иетін болсақ, саяси күреске шығып қажеті жоқ!

4. БІР-БІРІНЕ ҚАРСЫ ЕКІ САЯСИ КҮШ ЖАСАУ САЯСАТЫ.

90-жылғы алғашқы жиынан бастап-ақ, «орыс-қазақ достығы» деген сөздер қажетті, қажетсіз айтыла бастады. «Мен маймыл емеспін» деп қайталай бергеннің өзі біраздан соң, «осы мен шынында да маймыл емеспін бе?» деген ойға алып келеді екен. Бірте-бірте «шынында да осы біз доспыз ба, қайта-қайта бір-бірімізді сендіруімізге қарағанда, бір пәле бар ғой» деген күмәнді ой көңілдің түкпірінен орын тебеді.

«Азат» құрылған күннен бастап-ақ, орыс тілді ұлт өкілдеріне қоғамдық өмірге қандай күштің келгенін көрсететін билеуші топтың сөздері мен мақалалары айтыла, жазыла бастады. Халықтың арасына жік салып, екіге бөлу саясаты осылай басталады.

Үкіметті отставкаға үшін жасалған акцияға баға бере келе Президентіміз оны Лос-Анджелестегі нәсілді негіздегі қақтығыспен теңестіретін бір-ақ ауыз сөз тастап еді.. ойлана алатын адамдар үшін сол жеткілікті болады.

Алматыда өткен әр жиында орыс-қазақ кезек сөз алып жүргені де билеуші топқа ұнамағаны белгілі. Әрбір акциядан соң үкімет мүшелері ешқандай шындыққа жатпайтын «ұлттық қақтығысты болғызбаймыз, бәріміз бір халықпыз» деген ұран тастауды ұмытпады. Ара жігіміз бірте-бірте ашыла түсті. Кейбір саяси күштердің жетекшілері де бұл саясаттың қолбаласына айналғанына жасырудың қажеті жоқ.

С.Әбдірахманов бастаған бір топ азаматтың жақында жарияланған үндеуінде де осы саясаттың қулығы білініп тұр. Барлық қоғамдық күштер белгісіне қарай бөлінген деген тұжырымды айта отырып, Қазақстанның Социал-демократиялық партиясын да, Халық конгресі мен Социалистік партияны да көргісі келмей отырған сияқты. Егер «Азаттың» өзін анық білетін екі ұйымында басқа ұлт өкілдерінің бар екенін/Ақмолада «Азаттың» үйлестіру кеңесінің бір мүшесі Андрей Степаненко, ал Қызылорда облысының Ленинск қаласындағы белсенді мүшелері—орыс ұлтының өкілдері/ айтатын болсақ, жоғарыдағы тұжырымның нағыз арандатушылық екені сөзсіз. Президент арқа сүйейтін саяси партияны қолдан жасамақ болған жандар Халық конгресінен ешнәрсе шықпайтынын сезген соң, жана құрылым жасауға кірісті. Бірақ ұрандардың бәрі таратылып алынған, саяси өмірде бос орын болмай шықты. Демек, барлық қоғамдық күштерге кең жаға отырып, оларды ұлттық белгісіне қарай қолдан ажырата отырып /бір ұпай!/, «нағыз интернационал бізбіз» деп даңғыра қағу /тағы бір ұпай/.

Жаңа партиянан /егер сол жандар бүгін қоғамдық өмірде бар күштердің бағдарламасымен немесе күрес тәсілімен келіспеген жағдайда/ пайда болуы заңды құбылыс. Бірақ екі халықтың арасынан от жағып, саяси күштерді екіге бөле отырып өмірге келу, сыпайылап айтқанда, мәдениеттілікке жатпайды.

Кейде мен қазіргі партиялардың бағдарламаларын ешкім оқымайды деген ойға каламын. Коммунистік партия сияқты, жазғаны мен істеген жұмысы екі түрлі саяси күшке еті үйренген жандар құжаттарға көз тоқтатып жатпайды. Осыны бізге қарсы күштер өз пайдасына тамаша қолдана біледі. «Алаштан» бастап Социалистік партияға дейін ешқандай саяси партия «ұлттық ерекшелену», басқа ұлттарды қуып шығу туралы мәселе қойған емес!

Егер халықтың көзі ұлттық текетірістің жоқ екеніне жетсе, міндетті түрде екінші сұрақ туады:

Онда бұлар не үшін құрылған?

Осы жерде ғана біздің негізгі қарсыласымыз — қаймағы бұзылмаған бұрынғы ел басшыларының іс-қимылы, экономиканың құлдырауы, халықтың әл-ауқатының төмендеуі, шексіз коррупция, т.б. ашық көзге көрінеді. Бұл — демократиялық күштер мен бұрынғы, бізді осы өмірге алып келген номенклатураның арасында болып жатқан үкімет билігі үшін күрес. Міне, саяси күштерді ұлттық белгісіне қарап бөлінеді /алғаш Олжас Сүлейменовтың аузынан шықты/ деген ұран осы шындықты жасыру үшін қолданылады.

Айта берсек, саясаттың «сабақтары» өте көп. Оны тани білу үшін де саяси сауаттылық керек. Бірақ тағы бір көңілде жүрген мәселені айтып өткім келеді.

Әңгіме — журналистік этика жайлы. Журналистің негізгі міндеті, менін ойымша, фактіні нақтылап тұжырымдап беру және субъективті пікірін білдіру, ой салу сияқты. Ал біздің азаматтарымыздың өзіне /жоғарғы жаққа/ ұнамайтын жандар туралы жазғанда мәдениет пен әлептілікті ұмытып кететін жерлері бар. Оқи отырып, өзің ұяласың. Дөрекі мазак мағынасындағы тіркестерді жазып отырып, өзінің тапқыштығына, сөз таптауына риза болатындары да бар шығар, бірақ бұл қарақ ойын сияқты.

Әр газеттен теріп, өуре болмас үшін, өзімнің атыма бағытталған мақаладан мысал келтірсем де жеткілікті болар. Және оны жазған журналистің өзімнің шөкіртім екенін айта кетіп, тіл мәдениетін дұрыс үйретпегенім үшін оқырмандардан кешірім сұраймын. Бұл мақала /«Иесі алдаған ертегі», «Өркен» №33, 1992 ж/ менің «Жас казак»

газетінде жарияланған «Оптимистік трагедия» деген памфлетіме реплика есебінде жарық көрді.

Коркак есебінде көрсету үшін «кейіпкерлерді аты-жөнін бүркемелемей ашық жазуға бекер жүрексінген» деген сөздер /ертегі түрінде берілген сон нақты аты-жөнін жазу дұрыс болмас деп таптым/ қолданса, жымысқы, жалтақ есебінде көрсету мақсатында «Көшімөтер бетін әрі қылсын, бірдене бола қалса, көпшіліктің қалтасында қалтарыс қалғысы келеді, әдетте» деген тұжырым бар.

Енді бір жерде менің мақаламды «шатпақ» деуі, «іріген ауыздан шіріген сөз шығалды» деген жолдар менің ашуымды келтірген де жоқ. Керісінше, аяшушылық сезімі пайда болды. Қатты ашыған шөкіртім тағы бір жерде «Қара басына берсін дейміз» деп қарғыс /!/ та айтыпты. Бұл сөздер мақала авторының көзқарасына қарсы дәлелді сын, жауапқа онша келмейтін сияқты...

Ұрысқақ өйелдердің лексикасын саяси тақырыпқа қалам сілтеп жүрген журналистер қалай үйренген?!

Менің сөзім ретінде тырнақшаға алынып берілген жолдар ол мақаламда жоқ, бірақ мақсатқа жету үшін кез келген айла жарайды ғой. Екінші көңіл аударатын мәселе — қорқыту, пәле іздеу.

«... Сонда бұл «ертектен» тағы да нені аңғармаз? Республика коммунистерінің бұрынғы басшысы ретінде жазаның ауыр түрін Президенттің өзі қалап алуын еске салу шарасы ма, жоқ әлде»... деп оқырманды селт еткізіп, көңілге күдік ұялатады.

Тағы бір жерде /Көшімов, оның «өтірік ертегісін» басқан редакция, газеттің құрылтайшылары /газет құрылтайшылары әр мақаланы тексеруден өткізіп, рұқсат беріп отыра ма? — Д.К./ мұнымен не білдіргісі келді екен?.. Жоқ, әлде көздегені басқа ма?» деп кекетеді. «Ойнақтаған бота от басар» деген рәкетшілердің ескертуі сияқты жолдардан сон шынымен қатты қорқыныш бойымды билеп алды. Саясат пен тұрпайылық, пікір таласы мен мәдениетсіздік ешқашан қатар өмір сүре алмайды.

P.S. Қоғамда өмір сүрген соң, одан ешкім тыс бола алмайды. Көзінді байлап алғанымен, сені қоршаған орта шынымен жоғалып кетпейді ғой. Бізміз саялаушы, сайланушымыз — демек, саяси өмірді білу — азаматтық міндетіміз. Қандай саясаттан шаршадық! Әлде өзіміздің бейсаясаттығымызды ақтау үшін айтылған сөз бе екен?!

Әр азамат өзінің ой қорытып, ақ пен қараны айыра білетін уақыт туады — нағыз саясат, таза саясат сол кезеңде басталмақ!

«Азам» газеті, 1993 жыл

МАҚТАУМЕН МАЗАСЫН АЛМАЙЫҚ

Президент Нұрсұлтан Назарбаев туралы жарық көрген ой-пікірлер, көзқарастар жеткілікті-ақ. Қиыс басқан қадамын аңдып отырып, түрлі аңыз бен шындықты араластыра келіп «Президенттің күлкісіне сенбейтіндер» деген шығармасы үшін Көрішәл Асанов ағамыз біреулерге «шындықты айтқаны үшін жанкешті» болды д. билік ұстаушы топ бұрынғы әдеттеріне басып, сотқа беріп, түрмеге тасты. Жасарал Қуанышөлінін жүйелі сынынан кейін «Азат» газетінің сол мақала жарық көрген нөмірін іздегендер көбейіп кеткенін де білеміз. Бұларды шартты түрде қарап «қарсы жоқ» деп алсақ, президенттің Елбасы қызметіндегі тамаша еңбектерін, кеменгерлігі мен данышпандығын көрсетуге бағытталған / К.Сұлтанов, К.Олжай/шығармалар да кітап сөрелерінен орын алды. Қысқасы, /Қазақстан үшін бұл да жана кубылыс /президенттің қызметіне баға беруде кемдік жоқ. Әрине, Назарбаевтың саяси өмірі аяқталғаннан кейін неше түрлі өтірік-шыны аралас туындылардың қаптапайтыны белгілі. Олардың көпшілігінің авторы бүгін өзінің қасында бірге қызмет етіп, қаламын ұштап, ертенің күтіп жүрген үзгенгілес жолдастары болып шығатыны да бәрімізге мәлім.

Демек, Нұрсұлтан ағамыз туралы біржақты пікір айту мүмкін емес. Әсіресе оның саясаткер ретіндегі тұлғасын шығару, қателіктері мен жетістіктерін талдау — ешкімге жасы ат әпермейтін жұмыс. Бүгінге дейін біз оның қате басқан қадамдарын, жүзеге асыра алмаған жұмыстарына сын айттық, қолынан келген істеріне қуандық, ойымыздан шыққан жерлерде рахмет те айттық. Бірақ осының бәрі де Елбасының қызметіне сай, сол шеңберде берілген баға сияқты. Ал қарапайым саясаткер, өзіміздің әріптесіміз ретінде көз тоқтатып қарауға мүмкіндігіміз болды ма?

«Әр корольді оның айналасындағы адамдар жасап шығарады» деген қанатты сөз бар. Бұл — бұлтартпас шындық. Н.Назарбаевтың маңайындағылар оның ой-пікірін қалыптастырып қана қоймайды, менінше, өте нәзік әдістермен Президенттің саясатын да бағыттап отырады. Нұрсұлтан да саясаткер ретінде, сөз жоқ, тек ғана бұрынғы партиялық номенклатураға арқа сүйейді. Олар оның тірегі ғана емес, — оның өзі де сол әлеуметтік ортаның өкілі. Ал саясаткер үшін белгілі бір әлеуметтік топтың қолдауын алып, соларды өзіне негіз ету — ең қажетті мәселе. Мейлі ол бүкіл халық сайлаған жан болсын, арқа сүйейтін тірек оған да аяудан қажет. Екіншіден, бүгінгі өтпейді

дәуірде/ қайда өтетінімізді де біле алмай тұрған жағдайда — Д.К./ бұрынғы басқару орындарында жұмыс істеп келгендерге, әкімшілік орнында жұмыс істеген жандарға сүйенбесе, ештеңе шықпайды. Бірақ Президент сол топқа арқа сүйей отырып, сол жерден туған бірнеше саяси партиялардың біреуіне де ресми түрде кірмей, көрегендік жасаған сияқты. Қолдан жасалған, жасанды партиялардың ертенгі күні қандай боларын кім білген? Сырттан «Иә» деп, алыстан бас шұлап, әліптің артын бағу нағыз саясаткердің ісі емес пе?

Назарбаевтың жұмысының өзегі — халықтың, көпшіліктің бүгінгі саяси деңгейіне сай жұмыс жүргізе білу. Бұл жұмысты дер кезінде, нақты жағдайда пайдалана отырып жүзеге асыру үлкен шеберлікті талап етеді. Қарапайым қауымның аузында жүрген сөздер Президенттің үкімдерінде көрініп тұрса, басқа не керек? Міне, Н.Назарбаев осыны пайдалана білетінін бірнеше рет көрсетті. Бұзақылық көбейді ме — темірдей тәртіп орнату керек. Халықтың тыныштығы мен әділдік үшін жүрескенде шен мен атаққа қарамау керек. Сен қозғалған сияқты...

Әрине, бұл — Қазақстан көлемінде жүзеге асатын саяси ойын. Бірақ соны ұйымдастыру, жүргізу де шебер саясаткердің ғана қолынан келмек.

Саясатта, әсіресе мемлекет басында отырған саясаткерлердің қаруының ішінде «халықтың көңілін басқа жаққа аудару» деген тамаша бір тәсіл бар. Президент сол тәсілді де бірнеше рет тиімді пайдаланып, халық түгіл оппозициядағы қарсыластарын да жалған жолға түсіріп жіберді. «Астананы Ақмолаға ауыстыру» немесе «Евразиялық одақ» деген айқайдың соңынан далақтап шапқандардың көптігі соншалық, экономикалық дағдарыс пен қайыршылыққа жеткен халықтың жағдайы шанның астында көрінбей қалды.

Н.Назарбаевтың бұрынғы одақ басшыларының арасында ерекше беделді бар екені бәрімізге мәлім. Ол түгіл өркеніетті, демократиялық иштелдіктер үшін де біздің Президент — жана типті саясаткер. Бұл, сөз жоқ, Нұрсұлтан ағамыздың жеке басының қасиеті. Кім киісі, жүріс- тұрысы, сөйлеу мәнері, теледидар алдында, аудиторияда өзін ұстауында мин жоқ деп айтуға болады. Мойындауымыз керек, адамдарды өзіне тартатын, сендіретін үлкен қасиеті бар. Өңгіме қылып отырған тақырыбын жете менгергені көрініп тұрады. Жалпы сөзге салынбай, нақты деректер келтіре отырып сөйлейді. Үлкен кемістігі деп бір ғана мәселені айтар едім: ақыл айта сөйлеу, сенің айтып отырған жайлардыңды басқалар білмейді, дұрыс түсінбейді деп

ойлау — ешқашан ұпай әпермейді. Нұрсұлтан ағаның сөзге беріліп кеткен уақытында осы кемшілігі жиі көрінеді.

Саясаткердің үлкен қасиеті — екі түрлі көзқарастың текетіреске түскен уақытында жол табуы болып саналады. Былай барса өгіз өліп, былай бұрылса арба сынатын уақытта сыналап жол тауып, екеуін де аман алып шығу — үлкен шеберлікті талап етеді. Ашығын айту керек, Президенттің міндеті «орыс тілді ұлт өкілдерінің өреклеуіне ешқандай жол бермей отырып, өлім аузындағы қазақ тілі мен мәдениетін тірілтіп, өмірге қайта алып келу» болатын. Соңғы уақытқа дейін бұл міндет біршама орындалып келді.

Екіншіке орай, Назарбаев — саясаткерлердің ең негізгі тәсілі - өзекті мәселені белгілі бір кезеңде түрлі айламен түмшалап, ушықтырмай, басып тастауы болып табылады, бірақ бүгінгі күні бәрін кейінге қалдыру - келешекте қандай нәтиже беретіні белгілі емес пе? Дер кезінде нақты бір шешімін таппаған мәселелер ертең-ақ барлық саяси күштердің құралына айналатыны анық. Демек, ұлтаралық саясаттағы Президенттің бүгінгі ұтысы — уақытша жеңіс.

Халық басына тауқымет орнаған қазіргі кезеңде мемлекет басындағы жанның ұстанған саяси бағытына сынның көбейетіні сөзсіз. Президенттің сөзін, пікірін тыңдаған халық сол сөзге сай істі күтеді. Үмітін де үзілетін уақыты келген сияқты. Халықтың сенімін жоғалту — саясаткер үшін соңғы бекет.

«Ауыл» газеті. 1995 жыл

ТЫҒЫРЫҚҚА ТІРЕГЕН ТӨРТ ТОСҚАУЫЛ

Қазақстандағы демократияның пайда болуы, асқан қиыншылықпен қалыптаса бастауы және қазіргі жай-күйі туралы жан-жақты талдау жасау — бүгінгі күннің емес, келешектің міндеті шығар. Бірақ қазіргі әлі ара шакқа жетіп, түйікқа тірелген жағдайда соңғы бес жыл бойы аузымыздан түсіптейтін Демократия деген сөздің мәні қандай деп сұрақ қоюға болар!

Қазақстанда демократияның иісі де жоқ деп айта алмаймын. Иісі бар да — өзі жоқ. Демократия орнайтындай қоғамдық алғы шарттардың көпшілігі біздің елімізде толық бар. Көптеген елге аты танымал Президентіміз де Қазақстанды құқықтық елдердің қатарына қосуға бар жанын салып жүрген сияқты. Демократияға сөз жүзінде

парламент те ешқандай қарсылық жасаған жоқ. Саяси партиялардың да «біссімелісі» осыдан басталады. Бірақ ол жеті қабат жер астына түсіп кеткендей жым-жылас! Ұлы Қытай қорғаны сияқты мызғымай тұрған тоталитарлық жүйе қанырап, жігі ажырай түсті, оның келмеске кететіні де бөрімізге белгілі болды /өкінішке орай, билік иелері бізден бұрынырақ көрді/, дегенмен жанағы қақыраған қамалдың жігінен көз салып, санылауынан басқа ештеңе бітірген жоқпыз.

Менінше, Қазақстанда демократия орнауына төмендегідей төрт мәселе тосқауыл тұрған сияқты:

1. Жана бағытқа бет алған керуенді бастаушылар әлі де ескі жол басшылар. Біздің елімізді бүгінгі жағдайға жеткізген билік иелері әлі де сол орындарында отыр. Басқару жүйесінде, кадрларда ешқандай өзгеріс болған жоқ. Қысқасы, бұрынғы тоталитарлық жүйенің жетекшілері мен атқарушылары /компарт-номенклатура/ жана қоғамды, барлық жағынан да бұрынғы жүйеге қарама-қарсы орнату жұмысын жүргізе алмайды және жүргізісі де келмейді.

— Демократияның негізгі белгілерінің бірі — көп партиялық жүйе болса, 1991 жылғы тамыз айынан кейін, Қазақстан компартиясы қолдан таратылды да, сол партияның «сенімді сарбаздары» түрлі партия мен қозғалыстар жасап шыға келді /О.Сүлейменов, К.Сұлтанов, т.б./

— Экономика, білім, сот, тағы басқа жүйелерді демократияландыру қазіргі кезеңде мүмкін емес, себебі басқару орнында отырған жандардың бөрі дерлік компартияның идеологиясын таратушылар мен өкімшілік-өміршілік жүйенің орындаушылары.

— Биліктің үш саласы Қазақстанда әлі де көпке дейін бір-бірінен тәуелсіз жұмыс істей алмайды. Олардың бөрі бір бұтақтан тараған, бір жаңұядан шыққан. Аң атқарушы биліктің рөлін шектейтін, бақылайтын ештеңе жасалған жоқ.

Әлі күнге дейін, аппаратта қызмет етпеген жандар жауапты жерде жұмыс атқара алмайды деген пікір санамызға сіңіп қалған. Польшаның Президенті Лех Валенса — қарапайым электрик екенін, Чехияның Президенті Вацлав Гавельдің — драматург /пеш жағушы болып та жұмыс істеген/ болғанын қайталап жату артық болар, дегенмен, республикада демократия үшін күрескен азаматтардың әлі біреуі де мемлекеттік басқару орнына келмесе, демократияның жүзеге асырылуы мүмкін болар ма екен?

Кейбіреулер «коррупция жайлаған елде демократия болуы мүмкін

емес» деген пікірді алға тартады. Коррупция — кез келген үкіметтің табиғи ауруы. Оның емін де демократиядан табамыз. Жариялылық пен жауаптылық, халықты бақылау мен жан-жақты сайлау жүйесі, тәуелсіз ақпарат құралдары ғана мемлекеттік жүйенің барлық саласын жаулап алған коррупциямен күреске түсе алады. Білік нелері де осыны толық түсінеді. демек демократиялық институттарды жасап, дамыту дегеніміз, олар үшін өздері отырған ағаштың бұтағын өздері кескенмен бірдей.

2. «Өркеніетті өмір жолына қадам басқан ұлт еркіндік туын көтере отырып, қараңғылық пен нағандықта қалғысы келмесе, онда оның еш уақытта орындалмайтын арманға ұмтылғаны», — деп Т.Джефферсон айтқандай, бірінші тосқауылдың салдары екіншіге де тиді. Еш қашан саясат, мемлекеттік басқару жүйесі, адам құқы дегенді естімеген, білмеген халықтың көзін ашу, көкірегін ояту жұмысы — ескі идеология қызметкерлеріне берілді. Соның нәтижесінде Қазақстан тұрғындары саясаттың не екенін түсінбей жатып «саясаттан шаршады», демократияны көрмен жатып — «демократиян құрысын» дейтін күнге жетті, үкімет басына демократтар келмей жатып-ақ, «демократтарын бізді қайыршылыққа жеткізді» деген қорығынды жасайтын болды. Қысқасы, қараңғы халыққа демократия негіздерін үйрету жұмысы жүргізілмеді.

Бір қызығы, 1989, 1990-шы жылдары кәзіргіден көш ілгері болған сияқтымыз. Таяқ жеп, сөз естіп жүрсең те, «Ақиқат» клубы бір жылдан астам уақыт өмір сүріп, 13-14 хабарды жарыққа шығарды. Ал 1990 жылы республикалық теледидарда Қазақстан Компартиясы мен Социал-Демократиялық партия, «Азат» пен «Единство» пікір таластырып, саяси сайысқа түсті. Бірақ халықтың санасы ашыла бастағанын тез аңғарған билік иелері ондай «еркіндікті» енді жібермейтін болды. Мойындауымыз керек, орыс тілді баспасөз құралдарынан гөрі, қазақ тіліндегі тәуелсіз ақпарат құралдары жоқтың қасы.

Халыққа оң мен солын танытып, жол көрсететін зиялы қауым өзінің қасиетті міндетін атқара алмады. Жел қайдан соқса, сол жаққа қарай жапырылатын, жасқаншақ, тұрақсыз жандардың өздері жол таба алмай анырап қалған сияқты. Талантты, бірақ нағыз азаматтық намысы жоқ жандар өмір бойы қызмет етіп келген идеологиясының көленкесінде жеке көзқарас, ұлт болашағы дегенді ұмытқандары анық.

Өкінішке орай, қарапайым халық өз араларынан шыққан, көзі

ашық демократтардан гөрі атағы шыққан өнер иелеріне, зиялы қауымға сенеді, солардың аузына қарайды. Жариялылық бәріміздің жүрегімізде жүрген ойларды айтуға, жазуға мүмкіндік береді. Келесі қадам — сол мәселелерді мемлекет деңгейінде қою, шешімін талап ету, бақылау — міне, бұл шын мәніндегі демократияның міндеті.

3. Демократия жолындағы үшінші кедергі — өте әлсіз, әлі саяси күш болып қалыптаса алмай жүрген демократиялық күштер. Бұларды оппозиция деуден де қорқамын. Білікке таласу мақсатында пайда болған бұрынғы партноменклатуралық жеке топтар да бүгінгі үкіметке оппозицияда тұр. Бірақ бұдан «баррикаданың» бір жағында Назарбаев, Сұлтановтар, екінші жағында Әбділдин, Сүлейменов, Алдамжаровтар болады екен деген ой келмесін/.

1990, 1991-ші жылдары туған қоғамдық күштер түрлі себептермен не өзара біріге де, тіпті құрылымдарын дер кезінде өзгерте де алмады. Саяси мәдениеттің төмендігі, жетекшілердің арасындағы түсінбеушілік, кейбір мәселе төңірегіндегі келіспеушілік, немесе жағдайды барлай отырып, стратегия мен тактиканы өзгерте алмау — саяси-қоғамдық ұйымдардың өсу процесіне үлкен бөгет болды. Республиканың экономикасы құлдырап, тұрмыс-тауқыметі барған сайын көленкелене берді, көпшіліктің қабағына кірбін түсті.

Ешқандай ақылға сыймайтын «Қоғамдық ұйымдар туралы» заң және саяси партиялар мен қозғалыстардың қаржы базасы болмауы көп кешікпей-ақ, бәрімізді де клубтық дәрежеге түсірген сияқты. Бірақ бұл жағдайда Қазақстандағы қоғамдық күштердің мақсат-мүддесінің, бағытының дұрыс еместігінен осындай дәреже алып келді деген ой туғызбауы керек. Олар көтерген, талмай күрес жүргізген барлық дерлік өзекті мәселелердің дұрыстығын өмірдің өзі дәлелдеп отыр /қазақ тілінің жағдайы, егемендік мәселесі, демократия орнату, компартия мен оның идеологиясын жабу, әкімшілік-өміршілік жүйені ауыстыру, нарықтық экономика, т.б./ Керек десеніз, Үкіметті отставкаға жіберуді талап еткен бейбіт жиыннан /1992 ж. 17-24. VI/ кейін 2 жыл өткеннен соң, сол үкімет еш өзгеріссіз кетуге мәжбүр болды. Бірақ, әрине, екі жыл бойы одан әрі бүлдіріп барып кетті... Біздің әлсіздігіміз — мақсатымыздың қателігіне мысал бола алмайды.

4. Демократия орнату жолында қызмет істейміз деп бел бұған қоғамдық күштер іс жүзінде екіге жарылып, ұлтаралық мәселенің төңірегінде тіресіп отыр. Әрбір келелі мәселе, республиканың болашағына қатысы бар жағдайлар — осы екі түрлі көзқарастың

тұрғысынан қаралатын ауруға жеттік. Демократия қоғам орнатқаннан кейін ғана ұлтаралық, ұлттық мәселелер нақты шешімін табады деп ешкімді сендіре алмайсың.

Осыны тамаша түсінген билік иелері «үрит сок!» деп қойып, өздеріне керекті жұмыстарын жүргізе беруде. Бір-біріміздің жағамыздан қолымызды ала алмай тұрып, оларға қалай бөгет болмақпыз?

Конституцияны талқылау және қабылдау кезеңінде осы әдіс тамаша қолданылады. Конституцияның негізгі мәселесі — мемлекеттің жүйесі /басқару, сайлау, бақылау/ мен адам құқының сақталуы екенін біле отырып, барлық дерлік қоғамдық күштер мен жеке қайраткерлер 8-баптың айналасында ғана, одан айналақтап шыға алмады.

Өкінішке орай, тек демократиялық күштер ғана емес, республика тұрғындары да екіге жарылып отыр. Демократияның аяғындағы ең үлкен тұсау, мүмкін, осы болар?

«Ақиқат» журналы. 1995 жыл

ОДАҚ МӘНГІЛІК ПЕ ЕДІ?

/КСРО-ның ыдырау алдындағы өткізілген референдум кезінде «Жалын» журналының саясаткерлерге берген сауалдарына жауап/

1. Отар елдері демократия жолындағы қозғалыс, міндетті түрде ұлт-азаттық қозғалысынан басталады, ұлттық тәуелсіздік үшін күрес пен адам құқы үшін күрес бір тудың астында топтасалды. /Индияның даму жолын есімізге түсірсек те жетеді/. Жартылай ел болып отырған Қазақстандағы жағдай да осы сипатта. Әңгіме егемендік алуда емес, қандай егемендік керек екенінде сияқты. Менің үлкен қаупім — осы қозғалыстың нәтижесінде толық тәуелсіздігін алған, орталықтың бұғауынан босаған, бірақ бүгінгі басқару жүйесі мен партиялық-мемлекеттік үстемдік сақталған /кішкене ғана ССРО?/ мемлекетке ие болмас па екенбіз? Біздің негізгі дұшпанымыз — империялық биліктің негізі, сүйеніші болып отырған өкімшілік-өміршілік жүйе мен халықтың көзін байлап келген алдамшы идеология. Осыларды сактай отырып, егемендік ел болу дегеніміз — бос сөз.

ССРО Жоғарғы Советі осы уақытқа дейін 300-ден астам заң шығарды, бірақ ешқайсысы біздің өмірімізге толық енген жоқ. Өздеріне қажеті жоқ, биліктерін тежеп, қолдарын байлайтын заңды сол аппараттың өздері жүзеге асырады дегенге кім сенеді?

Декларацияны былай қойғанда, Тіл туралы заңымыздың өзі бізге әлі ештеңе берген жоқ... Сондықтан да бұлардың бәрі — халықтың өрепкіген көнілін басу үшін жасалған «ізгі ниет». Көзге көрініп отырған бір ғана жаңалық — республикалар арасындағы келісім шарттар, бірақ Орталық өз сөзін әлі айтқан жоқ. Вильностегі жағдай мен телемұнараның қасында күні бүгінге дейін тұрған танктер де республика егемендігінің белгісі емес шығар.

Егемендіктің бір пайдасы жариялылықтың толығында туған осы заңдарды талқылай отырып, кейбір баптары үшін күресу үстінде көзіміз ашылып, онымыз бен солымызды тани бастадық. Әсіресе жастардың азаматтық позициясы қалыптасып әлеуметтік белсенділігі көтерілді.

2. Біріншіден, әрбір сөздің мағынасын сақтауға күш салайық. Казір «жанарған федерация», «жана Одақ», «толық егемендік», т.б. деген мағынасыз терминдер, жалған атаулар пайда бола бастады. «Егемендік» сөзінің түсіндірмесінде «толық» деген сөз бар емес пе? Әлде бүгінге дейін болып келген егемендіктің жалған екенін мойындау ма екен? Мүмкін «толық емес егемендік» те бар шығар.

Бұрын да, бүгін де біздің елімізде федерация да, ерікті республикалардың Одағы да болған емес. Өз халқымызды да, шет елдерді де алдау үшін жасалған мемлекеттік белгілер /ту, герб, гимн/ болмаса, іс жүзінде бір орталыққа бағындырылған республикалар экономикалық та, идеологиялық жағынан да Орталық деп аталатын империяға тәуелді болып қалды.

Конфедерация туралы алғаш ой айтқандардың бірі (1989 ж. апрель) А.Д. Сахаров болды.

Өкінішке орай, бұл жоба әлі өз бағасын алған жоқ. Өз басым бүгінгі саяси-әлеуметтік жағдайдың бағытына көз жүргізіп өтіп, шын мәніндегі конфедерацияның құрылатынына сенгім келмейді.

Ақпан айында Харьковте еліміздің барлық дерлік демократиялық күштері жиналып Демократиялық конгресс құрылды. Конгресс еліміздің ертеніне байланысты мүлдем басқа жүйені ұсынды. Бұл — бұрынғы Европа елдерінде дайындалып жатқан «Жалпы үй» сияқты ерікті мемлекеттер Ұнтымақтастығы. Егеменді елдің өз әскери күштері, шет елдерде өкілділігі және ең бастысы,

Біріккен Ұлттар Ұйымдарында түпкілікті орны болмайынша, декларация — заңға айнамайды. Өзімізді-өзіміз мың жерден егеменді дегенмен, басқа мемлекеттер мойындамайынша, ештеңе шықпайды. Барлық жұмысты осыған бағыттау қажет.

3. Соңғы уақытта Одақты сақтап қалуға тырысушылар республикалар арасындағы экономикалық байланысты алдымызға тарталды. Империялық көзқарасқа негізделген социалистік жоспарлау саясатынан туған бұл «бірлік» жасанды, экономикалық заңдарға негізделмегенін анық көрсетті. Әр республика Одақ деген бүтіннің бір-бір бөлшегіне айналды да, еңбек бөлінісі мен товардың құнының арасында үлкен диспропорция пайда болды. Дайын өнімнің бағасы көтеріліп, шикізат беретін республиканың жағдайы төмендеді.

Әрине, Қазақстан үшін Балтық елдеріне өнім тасығаннан көрі көрші республикалармен тығыз экономикалық байланыс жасаған дұрыс. Бірақ бүгінгі жағдайда бұл интеграцияның саяси-әлеуметтік жағынан беретін пайдасы үлкен сияқты.

Интеграция тек қажеттіліктен туады. Сондықтан «түркі тілді халықтармен», немесе «мұсылман республикалармен» байланысты жоспарлауға болмайды. Бұл — нарық экономикасының алтын заңы. Мүмкін, егеменді Қазақ елі көрші Өзбек елімен 5 проц., ал Қытай Халық Республикасымен 95 проц. байланысқа түсер. Қазіргі экономикалық байланысымыз амалсыздан, басқа жолдың жоқ екенінен туып отыр.

Дүниежүзілік аренаға шыға алмайтын өнімді бірімізге-біріміз өткізбестен, қалай күн көреміз. Ал осындай жағдайда, мүмкін, парадокс болып көрінер, шикізат өндіретін, ресурсы /жұмыс күші де, қазба байлығы да/ көп елдердің мүмкіндігі жоғарылайды. Дайын өнім өтпей қалатын жерде шикізат өз құнын жоймайды.

«Жалын» журналы, 1991 жыл

САЯСИ КӨШТІ КІМДЕР БАСТАЙДЫ?

*«Жұлдыз» журналының ұйымдастырған
дөңгелек столындағы алқалы кеңес
сұрауларына жауап*

1. Қазақстандық партиялардың әрқайсысының пайда болу жолдары әр түрлі, бірақ оларды дүниеге келтірген жағдай біреу — біздің жалған идеологияға арқа сүйеген тоталитарлық жүйеміз. Жариялылықтың алғашқы толқынында көзіміз біршама ашылып, жан-жағымызға қарадық та, өзіміз өмір сүріп отырған ең кедей, ең әділетсіз, коррупция жайлаған антидемократиялық ел екенін көрдік. Империялық езгі мен феодалдық ел билеу тәртібі, ең артта қалған экономиканы басқару жүйесі тек әкімшіл-өміршіл партиялық аппарат үшін ғана жайлы өмір тұрғызып беріпті. Қысқасы, осы жағдайларға көздері жеткен азаматтар халықтың өмірін жақсартудың жолдарын іздеп, түрлі саяси партиялар құра бастады. Әрине, бұл ұзаққа созылатын процесс, бізде партияның қаржы қоры да жоқ: халықтың компартияға үйреніп қалған көзқарасы да белгілі, ең бастысы қоғамдық бірлестіктер туралы шықпай жатып күні өткен антидемократиялық заңдар да аяққа оралғы болуда. Әлі күнге дейін билікті қолда ұстап тұрған «номенклатураның партиясы» жана саяси күштердің қоғам өміріне араласуына қарсы түрлі кедергілер қоюда. Бірақ халық оянып келеді, / оларды ояту да біздің жұмысымыз/ сондықтан Қазақстанда бірнеше саяси партиялардың дербес өмір сүретін күндері де алыс емес.

2. Біріншіден, бұл сұраққа жауап беру үшін бір мәселені жақсылап түсініп алайық. Экономикалық тығырықтан шығатын жолды ұсыну үшін біздің қолымызда бюджетке байланысты, т.б. барлық мәлімет болу керек. Онсыз ешқандай жоба жасауға болмайды. Ал Қазақстандағы экономикалық жағдайға терең, нақты талдау әлі жасалған жоқ.

Әрине, нақты жоспарды жоғарыдағы объективті себептермен жасай алмасақ та, негізгі жолдарды көрсетуге болады.

— Меншіктің барлық түрі шын мәнісінде қатар өмір сүруге жағдай жасалынуы керек. Приватизация /жекешелендіру/ толық өткізілмей жатып, нарықтық экономикаға көшудің өзі үлкен қателік.

Салықтың бүгінгі жағдайы адам шошырлық. Оны реттеп алмаса, ешкім де кәсіпорын салып, зәт өндіріп, халық мұқтажын қамтамасыз

ете алмайды. Антимонополиялык занлар кабылдап, кіші кәсіпорындарды дамыту жолын іздеуіміз керек.

Инвестицияны казір мемлекет алуа. Ол да пәлендей пайда беріп жаткан жок. Жанадан өндіріс орындарын алушылар шетел капиталын, карызын тікелей пайдалану керек те, үкімет кепіл берушінің ролінде калуу дұрыс....

Жекешелендірудегі ең басты мәселе — этноэкономикалык мәселені шешу. Себебі, жекешелендірудің объектісі — өндіріс орындары мен тұрғын үйлер, мекемелер, қысқасы, — базис бола алатын қалалық жерлер. Ол жерде тұратын азаматтардың көпшілігі — славян тілді ұлттардың өкілі. Елдің негізгі байлығы ертен солардың қолына көшсе, ауылдық жерде тұратын жандардың күні не болады деген қауіп көп айтылып жүр. Алматыдағы ірі кәсіпорындардың жекешеленуі бұл мәселенің тамыры терең де екенін көрсетіп берді. Өкінішке орай, ауылдық жерлердегі жекешелендіру процесі өте баяу, бұрынғы әкімшілік негізінде жүргізілуде. Қысқасы, екі түрлі әлеуметтік топ пайда болса және әр топтың өкілі белгілі бір ұлттың адамдарынан құралса, экономикалық мәселенің саяси, әлеуметтік мәселеге айналып кететінінде сөз жок. Бұл жерде республиканың «Азаматтық туралы» заңында да кемшіліктің бар екені көрініп қалды.

Экономиканы басқарып отырған жандардың бір бөлігі — бұрынғы әкімшілік-әміршілдік өкілдері. Олардың бәрі өз орындарын мамандық иелеріне беруі керек. Басқару жүйесінің өзін демократияландыру уақыт күтпейтін мәселе. /Шетел тілдер институтының ректоры — тарих пәнінің маманы болса, мен жұмыс істейтін педагогика университетінің компартияның тарихын зерттеушісі басқарады/.

Әлеуметтік қорғау қоры нарықтық экономикаға көшу кезеңінде мемлекеттің қолына берілуі керек. Бұрынғы кәсіподақ жүйесі /басшыларымен бірге/ тартылып тәуелсіз кәсіподақтар құрылуы қажет.

Осы мәселелерді шешу кезеңінде үкімет орындарында оппозициялық партиялармен, қоғамдық бірлестіктермен біріге отырып жұмыс істеуге тура келеді.

Әрине, бұл айтып өткендер — жалпы мәселелер. Біздің партия осы заңдарды дайындау ісіне араласуға да әзір.

Тағы бір ауыз сөз. Жекешелендіру мәселесімен экономикадағы жаңа бағыттардың нәтижесі ғалыққа жария болмаса, бұрынғыдай үн-түңсіз, кабинетте шешудің дәуірі өткенін есте сақтайық.

3. «Халықтың арасында не жұмыс істеп жүрсіндер» деген сұраққа

бір жақты жауап беру оңай емес. Сонда да негізгі жұмыс бағытын бір-екі ауыз сөзбен айтып кетейін.

Біріншіден, үгіт пен насихат арқылы, өзіміздің түрлі мәселеге көзқарасымды білдіру арқылы қоғамдық пікірді қалыптастыруға әсер етеміз. Екі облыстың орталығында үзбей шығып тұратын газеттеріміз /Павлодардағы «Перелом» апталығы, Алматыдағы ай сайынғы «С-Демократ»/ теледидар мен радио, республикалық басқа да ақпарат құралдары арқылы қалың бұқараның арасына социал-демократиялық көзқарасты таратуға тырысамыз.

Екіншіден, Жоғарғы Кеңеске салыстырмалы заңдар жобасын дайындаймыз немесе сол жобаларды талқылауға қатысамыз.

Үшіншіден, Президенттің, Жоғарғы Кеңестің, республика үкіметінің қабылдаған шешімдеріне байланысты өзіміздің ұсыныстарымыз бен бағамымыз береміз. Қажет деп тапсақ, сол шешімдердің халыққа не алып келетінін ашуға тырысамыз және соған байланысты демократиялық күрес жолдарының барлық формаларын пайдалана отырып /жиын, пикет, аштық жариялау т.б./ қарсы да шығамыз.

Ал «қандай жетекшілік қызметтеріңізбен көріндініздер» деген сұраққа партияның екі жылдық тарихы жауап береді.

Саяси партиялардың қоғамдық, әлеуметтік, саяси, экономикалық даму жолын болжай білуі, принципті мәселелерге келгенде нақты шешім қабылдай білуі — оның қандай деңгейде тұрғанының өлшемі ғой.

Меншіктің барлық түрі қатар өмір сүрсін деген ұранды біз алғаш рет көтергенбіз. Оның сөзсіз қажеттілігін бүгін өмірдің өзі-ақ дәлелдеп отыр. Республиканың толық тәуелсіздігін талап етіп, керек десеніз, «референдум» деп аталатын саяси спектакльге қарсы шықтық. Ол да біздің болжамымыздың дұрыс екенін көрсетті. Жылдың басында бағаның өсуіне байланысты қабылдаған мәлімдемеміз бүгін де күшін жойған жоқ деп білемін. Жекешелендіру, нарықтық экономиканың нақты жоспары, бағдарламасы жоқ, біз казір де көзімізді жұмып, Ресейдің соңынан еріп келеміз.

Осының бәрі /айтымай қалғандары тағы бар/ — партияның қоғамдық өмірге таллау жасай алатынының дәлелі.

4. Өкінішке орай, Жоғарғы Кеңестің депутаттарының 95, 6 проценті коммунистерден тұрады. /Қазір компартия жоқ деп ешкім айта алмайтын шығар, себебі — партия дегеніміз бір жапырақ билеттен тұрмайды, адамның идеялық көзқарасынан, оның өмірлік кредосынан тұрады. Бір күннің ішінде компартия жабылды дегенге, коммунист

өзінің өмірлік тәрбиесін, көзқарасын өзгертпейді. Бұл — қарапайым шындық. Коммунистік идеяның қателігі мен қатерін түсінген жандар тамызға дейін-ақ шешімдерін шығарған. Сондықтан, Президентімізден бастап, халық қалаулыларына дейін «коммунистік рухтың салтанаты» үшін күресетін жандар деп есептеймін. Олардың ең үлкен «қызметі» қол көтеру болып келгені аян. Соңғы уақытта ғана 20-30 адам қабылданатын түрлі заңдарға пікір айта бастады.

Әрине, біздің партия депутаттармен бірнеше кездесу өткізіп, кейбір заңдардың төңірегінде пікір де алыстық. Бірақ бұл — тым мұқымсыз жұмыс деп ойлаймын.

Бұрынғы сайлау жүйесімен парламентке өткен депутаттардың бүгінгі күрделі саяси жұмысты атқара алмайтыны да айқын. Өзіміздің ұсыныстарымызбен заң жобаларын депутаттар арқылы да Жоғарғы Кеңеске ұсындық. Бірақ «баяғы жартас — бір жартас».

5. Қазақстанның Социал-Демократиялық партиясының республикадағы басқа қоғамдық саяси бірлестіктерден өзіндік бірнеше ерекшеліктері бар. Бұлар халықтың әлеуметтік жағдайына баса көңіл аудару, экономиканы меншіктің барлық түрін пайдалана отырып қайта құру, демократиялық институттардың жүйесін жасау, т.б. осы сияқты мемлекеттік мәселелер. Тағы бір ерекшелігіміз — қандай жағдайда болсын, принципті негізгі бағытымыздан бұрылмай жұмыс істеу. Асанбаевпен болған кездесу үстінде /1991 жыл 5 наурыз/ республиканың толық тәуелсіздігін қолдап, Қазақстанның барлық дерлік қоғамдық ұйымдарының ішінде, біз ғана референдумға қарсы дауыс бердік. Одақтың ыдырауы табиғи заңдылық екені жарты жылдың ішінде-ақ дәлелденді. Біздің Жоғарғы Кеңес референдум сұрағын қанша түрлендірсе де, жауаптың қайда апаратыны белгілі еді, сондықтан, өз басым сол кезде Сәбетқазы Ақатайдың референдумды құптағанын түсіне алмадық.

КСДП жұмысының бір қиындығы — екі бұрынғы саяси күштің арасында тұрғаны. Негізгі қарсыласымыз — бұрынғы Компартиялық аппарат, шапаның ауыстырып киіп, ешқандай өзгеріссіз сол биліктің басында отыр. Керек десеніз, жана ғана басын көтеріп келе жатқан бизнес салалары мен финанс тегігі де солардың қолында. Олар кеше «Интернационалды» шарқаса, бүгін «Менің Қазақстанымды» айтуға өзін, әйтеуір, оларға басқару жүйесі мен мансаптары жоғарыласса болғаны, майлы дастарханның бір шетіне тізе бүгіп отыра берсе болғаны.

Екінші жатқан, оны бүгін де көріп отырмыз, ұлттық-демократиялық бағыттағы саяси күштер «Неге біздің ұранымызға

үн қоспайсындар» деп қабақтарын шытады. Ескі әдет бойынша «Мені қолдамағанның бөрі — маған қарсы» деп ой түйеді. Не бізге қосыл, не жауым бол деген ой — үшінші жолды жоққа шығарады. Саясаттағы ең үлкен қателік — осы деп білемін.

Осы сөзді айтып жүрген Сәбекен, Жасарал да осы уақытқа дейін социал-демократтардан жамандық көрдім деп айта алмайды. /Сәбекен біздің партияның барлық жиналысына да, жиналынына да қатысып, сөз сөйлеп жүр/. Олардың бізге қоятын негізгі кінәсі-ұлттық мәселені алғашқы орынға қоймағанымыз.

Біздің құжатпен танысқандар оның негізсіз екенін айта алады. Бірақ мәселе басқала.

Әділетсіздікке белшемізден батып тұрған қоғамда біз бірінші орынға жеке адамның құқы мен демократияны қоймақпыз. Әріптестерімізді адам құқы мен азаматтардың құқын айыра алмайды деп айта алмаймын, бірақ осы мәселеде көп түсінбеушілік бар екенін де жасырмаймын. Адам құқы — бөрімізге бірдей, оны жаратқан төңір мен өмірдің өзі берді, сондықтан біреуден-біреудің ұлтына қарай жоғары, не төмен тұруы — әділетсіздік.

Ұлттық патриотизмнің толқынында қазіргі жағдайда адамзат құқының Декларациясы мен БҰҰ заңдарына қайшы мәселелер көтерілу қаупі бар. Қазақ ұлтына жасанды жеңілдік беру, не артықшылық жасаудың орнына, дүниежүзілік заңдарға сүйене отырып, солардың негізінде ғана ұлттық жаңғыру мәселесінің өз шешімін тапқаны дұрыс. Жасаралдың айтуынша «адамның қай жерде өмір сүру бостандығы» болса, бізге тағы да басқа ұлт өкілдері қаптап кетпек. Біріншіден, егер барлық қазақ өз тілінде сөйлеп, ана тілінде жұмыс жүргізсе /бұл да адамның құқы ғой/, қазақша бір ауыз сөз білмейтін келімсектер бес күн де тұрмайды. Өзіміздің тілді қажеттілікке айналдыра алмаймыз да/қазақша білмейтін бастығымыздан қорқамыз ба? /қазақтарға ерекше зан керек, құрып бара жатырмыз дейміз. Басқа ұлт өкілі жұмыс істей алмайтын, егер біздің тіліміз бен тарихымызды, мәдениетімізді мойындамаса, өмір сүре алмайтын жағдай жасау — өзімізге байланысты. Сол кезде қазақ тілінде бір сөз білмейтін москвалық профессорларды институттарға кім алып келер екен? Десек те, өңіміе заңда емес, соны жүзеге асыратын жолдарда. «Қазақтарды астанаға кезексіз тіркеу» деген сөз шығып жүр. Шынында осындай қаулымен өзекті мәселе шешіле қояр ма екен, ойланып көрейікші. Коррупцияланған жүйенің басындағылар «кім қалай асатса — солай тіркей беретіні» өтірік емес.

Соңғы жылдарда Алматыға тіркелген басқа ұлт өкілдерінің саны көбеймесе, азайған жоқ шығар.

Үшіншіден, қазақ ұлтына артықшылық берілетін болса, оны сол ұлтты құртқан жандар пайдаланады. Ұлтымыздың әлеуметтік жағынан ақсүйектер мен қарабандар болып бөлінгенін ұмытып кетпейік. Қазақтарға берген еркіндікті қолында билігі барлар ғана пайдаланады, бюрократтар мен номенклатура ғана жетісіп қалады. Олардың көпшілігінде қазір екі үйден/баласы мен өзіне/болса, енді немерелеріне де жай дағдылайды. Қазақша аузын аша алмаса да, ұлтымыздың тілі мен дінін өлтірсе де, өзімізді желтоқсан кезінде ітке талатса да, өйтеуір, олардың көзі қысық, беті жалпақ қой! Ал жетім бұрышта жүргендерге сондай заң бірдеме береді деп ойламаймын.

Жанағы айтқан 70 ауданда жүздеген орыс, көріс, т.б. ұлт өкілдері тұрады. Сондықтан, «қазақтар», «қазақ ұлты» деп, халықтың құлағына жақсы тиетін сөздерді қайталай бермейік. Мүмкін, біздің, басты кемшілігіміз де осында шығар — біз «әлеуметтік топ» деген термин қолдансақ, сіздер «қазақ» деген сөзді қолданыңдар дейсіз.

Кеңде социал-демократтар бәріне бірдей қарайды екен деген теріс ұғымды естіміз. Кате пікір. Социализмнің «теңдігін» бәріміз де көрдік қой, сондықтан біз «мүмкіндік теңдігі» үшін ғана жұмыс істейміз.

«Мүмкіндік теңдігі» дегенінің әлеуметтік әділетсіздікке тікелей қатысы бар. Мысалы, мен министрдің бізден он есе көп ақша алғанына қарсы емеспін, бірақ сол ақшаны бізбен бірге тұрып алсын, менің өтелім сияқты оның да жолдасы бес сағат кезекте тұрып, «бүгін маған сүт жетпей қалды» деп келсін. Ауырып қалсақ, екеуіміз бір бөлмеде жатайық, бірдей күтім көрейік. Мүмкіндік теңдігі — осы ғана.

6-бабасым Қазақстанның келешегіне сенемін. Қазақ халқы ұлттық жаңғыру мен демократияны бірге алып жүргенде ғана көсегесі көгермек. Бүгінгі өтпелі кезең — өліара уақытта, қарапайым халық оны мен солын тани алмай тұрған уақытта, бұрынғы билеуші топ үкімет басында тұра бермек. Бірақ олардың билігінің болашағы болмайды. Экономикалық өрлеу саяси аренаға жана адамдарды алып келеді, олар бізден білікті, ақылды, іскер, көзі қарақты болатынына шүбәм жоқ. Ал біздің міндетіміз — сенді қозғау, халықтың санасын ояту. Бұл жұмысты тек біздің партия атқаралы деп қалманыздар — бүгінгі саяси күштердің бәрінің де міндетті — халық болашағы.

Ешқандай заңның керегі жоқ. Әр қазақ ана тілінде жазып, сөйлесе (бұл — адамның табиғи құқығы), бір жылдың ішінде-ақ қазақ тілі жүз жылға тең секіріс жасайды.

Балаларын орысша оқытып, немерелерін ағылшын тіліне бере отырып, «қазақ тілін қадірлеңдер!» деп жар салатын зиялылардан қашыңдар.

Біздің ұлтымызды құртатын аурудың аты — екіжүзділік!

III тарау

ҰЛТТЫҚ САНАҒА САҚ БОЛАЙЫҚ

АҚИҚАТТЫҢ АСТАРЫ

Тамыз айындағы «Ақиқат» хабары, сірә жастардың пікірталас телеклубының соңғы мәжілісі болар... Әрине, жана мүшелер шақырылып, формасы өзгеріп, тағы да жалғасын табуы мүмкін, бірақ біз, клубтың қазіргі мүшелері, хабардың осы түрінде бұдан былай теледидарға шығуына келісе алмаймыз.

«Әлеуметтік белсенділіктен» басталып, «Экология», «Ана тілі», «Әлеуметтік әділетсіздік», Таным көкжиегімен» қалыптасқан, «Комсомол мен партия», «Бізге қандай партия керекпен» жалғасын тауып, «Тарихтағы ақталдақтар» мен «Мемлекеттік тілден» таяқ жеген біздің хабарымыз «занды мақсатына» жетті-ау дейміз. Тікелей эфирге ешқашан шыға алмайтынымызды ашық айтқаннан соң-ақ, нағыз «жариялылықтың» келгенін түсіндік.

Менінше, бұл хабарды ашып, бізге біршама еркіндік беруі, біріншіден, жана заманның талабына сай келуге тырысу болса, екіншіден, өздерін демократтар етіп көрсету үшін жасалған кішкене айла сияқты. Сондықтан болар «Ақиқаттың» 5-6 хабарынан соң, теледидар басшылары біздің аузымызға жармасты. Шындық керек, «олай айттындар, бұлай айтпаңдар» деген ашық бұйрық болған жоқ, бірақ «осылардың пікірлері кейбір жастарға ой салып, көңілдерін оятар» деген қорқыныш пен «тағы бірдемені айтып қойып жоғарыдан /Орталық Комитет/ таяқ жеп жүрмейсіз бе?» деген жасқаншақтық «Ақиқатта» айтылған көптеген ойларды халыққа жеткізбей, монтаж бөлмесінде қалдырды. Бастапқыда батыл ойлары мен ашық әңгімелері үшін көрермендер көңілінен шыққан хабар-бірте-бірте бос әңгіме мен нәтижесіз таласқа айналды. Бұл жағдайға шамамыз келгенше біз де қарсылықпен көрдік — тікелей эфир уақытында ғана айтылған ойдың халыққа жететінін байқаған басшылар оны да тоқтатты.

Осыдан бір жыл бұрын біздің Ф.Шалахметовтің /Республикалық теле және радио комитетінің сол кездегі төрағасы/ қабылдауына шақырылды. Әңгіме үстінде желтоқсан оқиғасы туралы арнайы хабар түсіруге рұқсат алдық. Ф.Шалахметов жолдас біздің ойымызды қолдап, сол жерден Мирошник жолдасқа /Республика М.К.К. -нің төрағасы/ телефон соғып, ондағы түсірілген киноматериалдарды пайдалануға да келісім алып берді. Қараша, желтоқсан айларында 6 сағаттық хабар пленкаға жазылды. Бірақ «нәресте өлі туды» — монтажда да жетпей, Сағат Әшімбаев /Ф.Шалахметовтің орынбасары, қазір мемлекеттік теле және радио комитетінің төрағасы/ отырған орындықтарын астынан орын алды. «Желтоқсан» комитетінің талабы

мен біздің сұрағымыздың бәріне «асықпандар, шығарамыз эфирге» деген жауаптар алынды. Бұл жұмбақтың себебін біз көпке дейін түсіне алмадық.

«Түркістан» газеті тартылып, желтоқсан оқиғасы туралы біршама фактілер /дәлелденбеген/ жарыққа шыққан соң ғана С.Әшімбаевтің хабарды неге жібермей тұрғанын түсіне бастадық. Біздің хабарымызда /осы оқиғаны тексеру үшін құрылған комиссия мүшелерімен бірге түсірілген/ нақты фактілер, дәлелденген материалдар, бұлтартпайтын дәлелдер жеткілікті болатын, бірақ халықты толқытып, қанға итермелейтін ештеңе жоқ еді. Кейбір адамдар үшін ақиқаттан көрі «Түркістан» газетіндегі материалдардың «оларды жалған деп айта алмаймын, бірақ шындық деуге де дәлеліміз жоқ» жарияланғаны дұрыс көрінген сияқты...

Қазақ телевизиясындағы осындай «жариялылыққа» одан әрі қызмет етіп, халықты жартылай шындықпен алдауға қатысқанымыз келмейді.

Орталық телевидениеден келіп, түсіріп әкеткен жарты сағаттық хабардың, ішінде бес минут эфирге жіберілген сөзіміздің не туралы айтылғанын өзіміз де түсіне алмадық. Керек жерін ойып алып, басқасын кесіп тастағанда, мүлдем басқа пікірді айтқан сияқты әсер қалдырады.

«Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел», — дейді ұлы Абай.

Қайран ағамыз, сөзді түзеп жіберетін техника заманында өмір сүрмегенін қандай жақсы!

Біз де періште емеспіз. Әрине, біздің біздей ак көйлек киіп, қара галстук тақпағанымыз көз үйренген қалыпқа сыймайтын сынай қалдырады, бірақ ұлттық санамыздың көтерілуі, жастардың әлеуметтік белсенділігі оянуы үшін қолымыздан келгенін істеуге тырыстық. Егер сендерге сол ойымыз, сөзіміз жетпесе, жалғыз бізді кінәлі деп ойламаңдар. Біздің айтпағымыз осы ғана.

Тікелей эфирде Мұхтар Шахановтың аузына қақпақ болып отырған С.Әшімбаевтың осы комитетке басшы болуы да заңды құбылыс.

Әрине, біздің бас тартуымыздан хабар тоқталмайды, басқа адамдар келеді, бірақ Қазақ телевизиясы да жанаңып, шын мәніндегі жариялылық келмесе, баяғы жартас бір жартас болып тұра береді.

«Көкейкесті» — *Мнение* газеті, 1990 жыл.

ҚАЗАҚТАРҒА ҚАЗАҚ ТІЛІ КЕРЕК ПЕ?

Бұл сауалға әрқайсымыз ойланбастан «Әрине, керек!» деп жауап береміз. Нақты іске асыру механизмі жоқ, жақсылығы мен жамандығы аралас Тіл туралы занымы өзін, шынын айтқанда, ана тілін ұмыта бастаған өзіміздің ұлт үшін қабылдадық. Сөйтіп те... басқаларды оқытуға кірістік. Бұл да дұрыс. Қазақстанда тұратын барлық ұлт өкілдері қазақ тілін білуі керек. Дегенмен, қазақтың тең жарымы өз тілінен айрылған мәңгілік деп айтқай сала отырып, соларға көңіл бөледі ұмытқанымызға не жорық?

Кез келген әлеуметтік әділетсіздіктің негізі — тенсіздікте жатады. Тілдердің қолдану ауқымы мен әлеуметтік рөліндегі түрлі тенсіздіктерді тәптіштеп теріп жатпай-ақ қойып, өзін құмыс істеп жүрген жоғары оқу орындарындағы оқыту процесіне тоқталсам да жеткілікті. Орыс бөлімдерінің барлығы дерлік «Қазақ тілінің практикалық курсы» оқып, үйреніп жатыр... Жоғары оқу орындарында тіл және әдебиет кафедралары да құрылды. Бұлардың бәрі игі істер екенінде дау жоқ; барлық оқулық тапшылығы мен бағы академиялық бағыттың басымдылығы есің еңбектің берекетін алуда. Бұл — терең зерттеп, жан-жақты талдайтын күрделі мәселе. Көш жүре түзеледі деп, осыған да риза болайық.

Енді жанағы айтқан тенсіздікке келейік.

Орыс бөлімдерінде оқытқан студенттер қазақ тілімен қоса алты семестр бойы орыс тілін де оқып-үйренуде. Ал қазақ бөлімдерінің студенттері «тіл-әдебиет, тарих, бастауыш оқытудың әдістемесі мен педагогикасынан басқа факультеттер/ қазақ тілінің бетін ашпай-ақ кетіп жатыр. Бұның екі себебі болуы мүмкін. Бірінші — қазақ бөлімінде оқытқан жандар ана тілінің қыр-сырын толық меңгерген, сондықтан қазақ тілі пәнінің қажеті жоқ; екіншіден, орыс тілінің қажеттілігі жоғары, біздің болашағымызға пайдалы.../

Екеуі де өте жансақ, қауіпті пікір.

Менің ойым ақсиома болса да, бір-екі сөзбен дәлелдеп көрейін.

1. Тіл мәдениетінің, оның ішінде сөйлеу мәдениетінің жоғалып кеткені бәрімізге мәлім. Енді оқуды бітіріп келіп, шәкірттерге шала сауатты сөйлеумен, жұтан сөз байлығымен күрделі сабақты түсіндіріп тұрған жас маманды көз алдыңызға елестетіп көріңіздерші. Өз ойын ана тілінде нақты жеткізе алмайтын студенттеріміз осыған күйе. Біреулері «так» дегенді бір сөйлемде төрт рет қайталаса, екінші бірі аузын ашқан сайын «жанағы», «жанағы» деп құтығатын ұстаздар қандай тіл мәдениетін дамытпақ?

2. Мүмкін кейбіреулер күмән келтірер, бірақ «өтініш», «сенімхат»,

т.б. іс қағаздарын толтыра алмайтын, үйлеріне сауатты хат жаза алмайтын студенттер де жетерлік. Ауылшаруашылық жұмысында жүргенде сенбі, жексенбі күндері үйлеріне барып келуге рұқсат сұрағандарға қазақ тілінде өтініш жазындар деп едім, екі жүз адамның біреуі де сауатты сөйлем құрастырып бере алмады! Іс қағаздарын қазақ тілінде жазуды өз басым ең қажетті бағыт деп санаймын. Ал біздің студенттер: «Доверенности» қазақша қалай жазылады? — деп жүргенде, қазақ тілінің қажеттілігі туралы сөз қозғау артық болар.

Қазақ тілі пән ретінде жүретін тіл-әдебиет, тарих, бастауыш оқытудың әдістемесі мен педагогикасы факультеттерінде де сауаттылық деңгейі төмен екенін мойындауымыз керек. Хат жазу, диктант, шығарма, іс-қағаздарын жазу сияқты жұмыс түрлері тек мектептің үйреніс жататындай жолағымыз келмейді. Ал жылына бір-екі рет сауаттылықты тексеру мақсатында диктант жұмысын жүргізгенде жағамызды ұстап, бір-бірімізге қараймыз. Теорияны меңгеру мен оны іс жүзінде қолдану — екі түрлі мәселе екен. Тыныс белгісін беске білетін, стилистика мен синтаксисін сұрақтарына көзін жұмып жауап беретін студенттердің қабарландауы жаз алмай қиналғанына күй болғаны бар. Бұларды көрсеткендегі айтқым келіп тұрған мәселе «Қазақ тілінің практикалық курсы» пәнінің бағытына да жаңалық кіргізу қажеттігі. Әсіресе биология, география, экология, математика, физика, сурет және графика факультеттеріндегі қазақ тілінің мақсаты мен міндеті біршама өзгеше болуы қажет. Біздері барлық «Қазақ тілі практикалық курсы» не күрделендірілген, не оңайлатылған курс екені белгілі. Мүмкін бұл пәнді «Тіл мәдениеті» деп атаған дұрыс болар, мұндағы негізгі мақсат сауатты жазу мен қазақ тілінде жүйелі ойлай білуді, өз ойын анық жеткізе алуды қалыптастыру деп ойлаймын.

Басқарма

Жоғарыдағы аталған мамандық иелеріне қазақ тілін үйретудің тағы бір жағы бар. Бүгінгі ұлттық рухымыздың көтеріліп, мәдениетіміздің жаңғыру кезеңінде тілмен қатар әдебиетіміз бен салт-санамызды ұлттық тәрбиені ашып көрсетіп, тағылым беру де осы пәнге тікелей қатысты. /Келешекте жоғары оқу орындарындағы қазақ бөлімдерінде «Ұлттық психология», «Қазақ әдебиеті», Ұлттық педагогика» т.б. пәндердің жүретініне сенім мол/. Қазақ тілінің әлеуметтік өмірдегі ролі мен қоғамдағы орнын да жастардың есіне әрқашан салып отыратын да осы сабақ болмақ.

Қысқасы, орыстар өз тілінде, қазақ тілін де үйреніп жатыр. Ал қазақтар өз тілін «тамаша меңгергеннен кейін» бе, өйтеуір тек орыс тілін оқуда. Қазақ тілі іс жүзінде екінші сортты тілге айналғанына будан артық дәлел керек емес шығар.

«Единство» қозғалысының тең төрағаларының бірі Ю.С.Старцевпен тіл мәселесі туралы жиі айтысамын. Бірде жоғарыдағы мәселені төтесінен қойдым: «Юрий Сергеевич, сіздердің құжаттарыңызда тілдердің теңдігі үшін күресеміз деген жолдар бар. Қазақстанда бір тілді кемсіту оны екінші орынға қою фактісі бар. Сондықтан сізден көмек сұрауға тура келеді». Бір шикіліктің бар екенін сезіп, әріптесім ойланып қалды да, амал жоқ: «Егер ондай нақты дерек болса, біз қолдауға дайынбыз» — деуіне тура келді.

— Біздің оқу орындарында орыстардың екі тілді де меңгеруге құқы бар, жағдай жасалған; ал қазақтар өз тілін өздері үйрене алмайды. Бұл, сөз жоқ, дұрыс емес. Мүмкін орыстар «Қазақ тілін кемсітуге жол бермейміз!» деген ұран көтеріп, шыққанда ғана жоғары жақтағылар ойланар, — деп ағымнан жарылдым.

Шынында да, «Единство» қозғалысының көмегімен қазақтардың қазақ тілін үйренуге қолы жетіп қалар.

«Ана тілі», 1992

КЕНЖЕЛЕП ҚАЛҒАН УАҚЫТ

1988 жылдың қараша айында институттың 224-дәрісханасында «Ана тілі» деп аталатын алғашқы қоғам аштық. Сондағы жұмыс жоспарымызды қарап отырсам, дәл бүгінгі өзекті мәселелер қаймағы бұзылмай әлі тұр екен. «Маңдайшадағы жазбалар», «Қазақ тіліндегі жазудағы қателіктер», «Қала транспортындағы хабарлау мәселесі», «Құжат толтыру мекемелеріндегі қызметкерлерді аттестациялау...», т.б. Осы сияқты нақты жұмыстар «Тіл туралы заң» қабылданып, «Қазақ тілі» қоғамы құрылып, мемлекеттік комиссиялар жасақталған үш жылдың ішінде баяғы қалпы мүлгіп тұр. Уақыт тоқтап қалған сияқты.

Мүмкін, мен қателесермін, дегенмен ертенгі жиында да өзекжарды өткір сөздер айтылып, облыстардан келген «Қазақ тілі» қоғамының өкілдері жұмысқа бөгет болып отырған жайларға тоқтала келе, нақты жұмыс жоспарын жанай өтетін сияқты. Әңгіме, «Не істеу керекке» ауғаны бәрімізге түсінікті деп ойлаймын.

Біздің қолымызда солқылдақ, ешбір ұлттың көңілінен шықпайтын болса да, әйтеуір, заң бар. Ендігі міндетіміз — сол заңды өмірге енгітетін механизмдер жасау /«Мемлекеттік тіл», «Ұлтаралық тіл» деген атауларға таласып, шапанымыз ит талағандай болды-ау деймін!/.

1. Меніңше, оның бірі — «Тіл заңын» бұзған азаматқа қолданатын заңды /қазір бұндай заң жоқ, оның орнына қолданып жүрген бапты кез-келген адам заңсыз деп табады/ жасап, парламенттен өткізуге күш салу. Егер біз құққа бағынатын ел болғымыз келсе, мәселені заңнан бастайық, ол заңды бізге ешкім жасап бермейді — қозғаушы күші де, ұйымдастырушы да өзіміз болуға тура келеді.

2. Қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне үйрету жұмысы әлі де партиялық жағдайда. Бұл жерде мемлекет тарапынан нақты көмек керек. Ол көмектің негізгі бағыты: а/Қазақ тілін үйрету курстарын ұйымдастырушылар мен соны жүргізетін оқытушыларды салықтан босату /білікті мамандарды тартудың бірден-бір әдісі/; ө/ Мекемелерде жұмыс істейтін үйірмелердің оқытушыларына екі жақтан — мекеме тарапынан және жеке үйренушілердің қалтасынан ақша төлеу. Түсіндіре кетейін: оқытушыға төленетін айлықты үйренуші бүгінгідей кедейшілік заманда өз қалтасынан толық төлей алмайды. Ал мекеме көсіп одағы бөлген жартымсыз жалақыға жақсы оқытушы таба алмаймыз. Сондықтан да екі жақтан орынды деп білемін: б/ Қазақ тілін дамыту бағытында мемлекеттік бюджеттен көк тиын бөлінбей отырған жағдайда, үкімет тарапынан да біршама материалдық көмек керек. Оны мен қазақ тілін үйренуге арналған

құралдардан, сөздіктер мен тілашаардың ниет білдірген жандарға тегін таратылуын көргім келеді. Мемлекет жағдай туғызып, кепілдік бермесе — тағы да батпаққа батып, бос айналған дөңгелек сияқты бір орнымыздан қозғалмай қаламыз.

Әрине, осы жерде «Оқыса, үйренсе — өзі үшін!» деген сөздің айтылуы заңды. Бірақ, біз өзіміздің арымыздың алдында таза болайық, «Барлық жағдайды жасап бактық, енді маған қояр кінөн жок шығар» дегенге не жетсін! Екіншіден, орыс тілді халықтың бәрі «Единствонын» жақтасы емес, казак тілін мойындап, кезінде үйрен алмай қалғандарына өкініп, ал қазір дәл болып отырған бір бөлігіне мемлекет тарапынан көмек жасау — сөзсіз қажеттілік.

3. Біздің қоғамымыздың бюрократиялық ауруының бірі — жауаптылықтың кімде екенін анықтаудың қиындығы. Оның да нақты себебі бар — әр ұйымның не қоғамның нақты басшының міндеті мен құқы шектеліп көрсетілмеген. «Қазак тілі қоғамының да басында осындай жағдай бар. Тілге байланысты жүргізіліп отырған қандай бөлігі бізге тиесілі? Оны атқару үшін бізге қандай күк берілген? Міндетімізді айқындап алып, соған сай құқымызды алу керек шығар.

4. Тез арада казак тілін міндетті түрде /белгілі бір дәрежеде/ білуге тиісті қызмет орындарының тізімін жариялау қажет. Ондай тізім біріккен Ұлттар Ұйымынан бастап барлық өркеніетті, демократиялық елдерде бар. Бұл жұмыста біз барлық республикалардың соңында қалдық, оны демографияға сілтемей, өзіміздің жалтақтығымыздан көрейік. Сол уақытта біз «аттестация кезінде ұлттық тілді білмейді деп, адам құқын бұзды» деген айқайдан құтыламыз.

5. Қаладағы жазбаларды көргенде күлеміз де... жылаймыз. Қазак тіліне көшу — науқанға айналып бара жатқан сияқты. Кейбір атауларды қазақшалаған жандар негізгі мәселені түсінбеген сияқты. Әңгіме орыс сөзін қазақшалау емес, сол заттың не ұғымын қазақша атауын беруде ғой. Алматының әр ауданында қолында арнайы куәлігі бар 5 бақылаушы болса, тексеру мен талап етуі жок, жағдайға үйренген жауапты адамдар қалай болса солай жұмыс істеулерін азайтар еді.

6. Өз басым екі тілде жазу деген бапқа қарсымын. Барлық елдерде мемлекеттік тіл міндетті болып саналады. Сондықтан «казак тілі - міндетті, ал орыс тілі — қажеттілігіне қарай» деген өтпелі кезеңнің ұранын ұсынғын көреді.

«Алматы ақшамы» газеті. 1993 жыл

ҰЛТТЫҚ САНАДАН ҰТЫЛМАЙЫҚ

Жазғы бактын ішінде бес-алты сазгерлер әр түрлі өннің басын шалып, ақша тауып отыр екен. Шәмшінің тамаша бір өнін төгіп жібергенде, еріксіз тоқтадым. Қыздарым қобыздың қорабына ақша тасталды. Орындаушылардың дені казактар болғандықтан ба, әйтеуір осы бір сиқырлы сазға жақын жердегі қарақөздер жинала басталды. Кенет... жүрекке енді ғана жеткен Шәмші өні ғайып болды да, желдіртіп лезгинка кетті... Есімді енді жиып, жан-жағымға көз салдым да, сазгерлердің қасынан өтіп бара жатқан екі-үш 14-15 жасар кавказдық жігіттерге көзім түсті. Соңғы сәнмен киінген, қымбат темекілерін бүркыратып өзара айқайлап сөйлесіп, күлісіп бара жатқан бозбалалар екі бүктеге ііліп, лезгинканы құйқылжытып тұрған казак жігіттеріне қараған да жоқ. Олардың кейбір уақыттарда ақшаны санамай-ақ та лақтырып тастайтын даңғой мінездері бар екенін жақсы білетін сазгерлер кавказдықтар оқ бойы ұзағанша ойындарын тоқтатқан жоқ. Шәмші жайына қалды... «Тағы кімге үзіліп қарап, қол жайып, жарамсақтана ойнаймыз — ақша төлегеннің құлы болғанымыз осы ғой» деп ойладым.

Иә, жалдырап, жымия берген Шәмшінің әсем өні лезгинканың астында қалды. Оған кавказдықтар кінәлі емес — Сен және Мен Кінәліміз.

Өзімнен бірге өмір сүріп, қатар жүрген адамның «Аттан! біз ертен құрып кетеміз, мынадай жағдайлар күтіп тұр» деп сәуегейлік жасағанын ешкім де жақтырмайды: Егер онын айтқаны орындала қалса /бетін аулақ қылсын/, «жаманның айтқаны келмейді, сандырағы келеді» деген осы екен-ау деп бастарын шайқап, бармақтарын тістейді де, ал егер өмір сол күні өзгеріссіз қалса, «аузына келгенін айтатын білгішсымақтар көбейіп кетті» деп қабақтарын түйеді. Қысқасы, болацақты мензеген, бұл ашу — ешкімге, ешқашанда жақсылық әкелмейді.

Осыны түсіне отырып, біде отырып... қолыма қалам алуға мәж-бүрмін. Осы айтқандарым кейбіреулердің құлағына шалынып, осы қауіптің алдын алатын шаралар қолға алынып, соның нәтижесінде менің «сәуегейлігім» жүзеге аспай қалса — ең бірінші мен қуанамын.

Егемендіктің тек казак халқы үшін емес, барлық казакстандықтар үшін екенін бөрімізді де түсінетін уақыт жеткен сияқты. Мемлекетке байланысты айтылған сөз, жасалып жатқан жұмыс — сол мемлекеттің барлық азаматтарына ортақ. Тәуелсіздік те осы тәрізді. «Қазак халқы», «казак ұлты» деп айқай салғанымыз, мемлекеттік тұрғыдан келгенде, Қазақстанның болашағын казак жерінде тұрақталып қал-

ған басқа ұлт өкілдерімен біріге отырып орнататынымыз да түсінікті. Дегенмен бұл — басқалармен араласып, ассимиляцияға түсу, өзіміздің ұлттық ерекшелігімізді жоғалту деген сөз емес. Кеңес Одағы кезінде барлық ұлттарды араластырып, соның нәтижесінде жана, «кенес халқы» ұлты пайда болды деген теорияны да көрдік. Өңгіме сол мемлекетке атын берген ұлттың барлық өзіне тән қасиетін, тілі мен діні, әдет-ғұрпы мен салт-санасын/толық сақтап/өріне, алғашқы кезеңде оны қайта тірілтіп алуымыз керек, сонымен бірге ұлт өкілдерінің азаматтық саяси, әлеуметтік құқық мойындай отырып дамытуда. Екіншіден, республиканың түпкі ұлты есебінде қазақ халқының бүгіні мен болашағына ерекше көңіл бөлінуі қажет. Бұл саяси бағыт дүние жүзіндегі барлық елдердің ішкі саясатында үлкен орын алады, сондықтан оны бүркемелеп, қысылып-қымтырылатын ештеңе жоқ.

Өкінішке орай, қоғамымыздың бүгінгі жағдайы төртпілтік пен заңды сыйлаудан гөрі, бейберекеттік пен заңсыздықты ғана тудырады. Ұлттың негізгі қорғаны — халық, күнделікті күйбең тірлікке беріліп, өз болашағының қандай боламын деген, күнкөріс қамы мен бір үзім нанның сонында жүр. Міне, осы бір өлсара кезеңдерде ұлттық қауіптің бас көтергенін байқай алмай қалған сияқтымыз. Тұралап қалған экономиканы қалай көтереміз деген сұраққа жауап іздеп жүрген қысталған уақытта халықты жер қаптырған жегі аурудың Қазақстанға да тарап, баурап алмасына кім кепіл? Ол аурудың аты да, заты да бөрімізге таныс-бөтен елдің өмір сүру бейнесінің/мәдениеті мен мақсаты, адамгершілікті түсіну сипаты, этикасы мен эстетикасы, т.б./екінші бір елге енуі, сол елдің азаматтарының ішкі дүниесін жаулап алуы/жапондықтар асқан қайсарлықтары мен ұлттық бұлігінің арқасында америкаландырылудан аман қалғанын көпшілігіміз біле бермейміз/.

Қазақ елі орыстанудың барлық дерлік кезеңін бастарынан өткізіп, тек қазақ ауылдарының арқасында ғана бүгінгі жағдайын сақтап қалды. Әлі аурудан толық айықпай жатып, есімізді жияр-жинамаста екінші қауіптің келе жатқанын көрмей қаламыз ба деп қорқамын. Өріне, орыстандыру саясаты идеологиялық тұрғыдан, өміршілдік әдіс арқылы жүргізілді. Оны біз көріп те, біліп те жүрдік, бірақ қарсы шығуға батылдықпыз жетпеді. Бүгінгі қауіптің өзегі мүлде басқаша: біздің ұлттық ерекшелігімізді жоғатын жандар халықтар өздерінің қандай ауру таратып жатқандарын өздері де білмеуі мүмкін. Сондықтан да оларды айыптау — үлкен күне болып саналады. Айтып отырған қауіптің қайдан келіп, қашан алатыны да белгісіз. Америкаландырыламыз ба, түрікше өмір салтына көшеміз бе, өлде қытайланамыз ба, өңгіме онда емес, бар пәле — біздің тәуелсіз,

егеменді Отанымызды осындай аурудың пайда болуына барлық жағдай жасалғандығында болып тұр. Өзінің мәдениеті мен тілін, өмірге деген көзқарасын шет елдер дәл осындай кезеңде — экономика құлдырап, халық әлеуметтік қайыршылыққа жеткенде енгізе бастайды. Әлеуметтік тоғышарлыққа икемделген біздің елдің тұрғындары кімнің тарысы піссе, соның тауығы болуға даяр тұр. «Ар-намыс», «Отан», т.б. ұлы сөздерге қазір күле қарайтын жағдайға келдік. Кім ақшалы болса, сол — нағыз адам./Осы жерде менің есіме «Әділетсіз қоғамда бал болудың өзі — күне» деген бір философтың сөзі түседі. Әділетсіз қоғамда байлық та әділетсіз жолмен құрылады емес пе?/ Осыларға тең елдің тең жартысын құрайтын келімсектерді қосыңыз. «Балық терен жерді, ал адам өзіне тиімді жерді іздейді» деген ұранмен өмір сүріп келгендердің ой-пікірі «мен-қазақстандықпын» деген патриотизмге жетемін дегенше қанша уақыт өтетінін құдай білсін. Міне, осы бір ауыр кезеңде республика есігін айқара ашып қойып, қарап отыру — кейіннен өз ұрпағымыздың бетіне тіктеп қарай алмайтын жағдайға алып келуі мүмкін.

Сырттан келетін ұлттық қауіптің бізге сыналып кіруіне тағы бір жағдай, ашығын айту керек, алдыңғы қатарлы азаматтарымыздың, зиялылардың ұлт болашағы үшін күресетін дәрежеге жете алмауы деп білемін. Орыс тілінің қазақ арасына таралуы да қазақ зиялыларынан басталғанын ұмытпайық. Бүгінде олардың көпшілігі өз балаларын ағылшын, неміс, түрік тілін үйрететін мектептерге тапсыруда. Өріне, біреудің еркіне қол сұғып, кінәлаудан аулақпын, халық алдындағы парыз деген болу керек қой. Ұлтқа үлгі болатын азаматтардың іс-қимылын ертең-ақ мыңдаған қойшы, егіншілер қолдайды, демек мыңдаған ағылшын тілінің, неміс тілінің маманын шақыртып, мектептер ашайық. Орын жетпесе, жана салынып жатқан қазақ мектептері бар емес пе? Қысқасы, сталиндік репрессиядан кейін бізде жана зиялы қауым қалыптасты. Кейбір саусақпен санар азаматтар болмаса, олардың ішінен ту көтеріп, ұран салатын жандар шықпайды, басшылыққа бағынып, әрі кетсе бір-бірімен атак пен ланкқа, қызмет пен мінбеге таласудан аса алмайтын аулақтан та қорқақ, таудай талант, дарындары бар, бірақ бармақтай азаматтықтары жоқ жандар өздерін Желтоқсан оқиғасы мен Тіл үшін болған қозғалыста, бүгінгі саяси өмірімізде кім екендерін толық көрсетті.

Сөз жоқ, менің дәлелдерім, «сол да сөз болып па?» деп қолды сілтей салатындар үшін тамаша негіз бола алады. Оны мойындауға тура келеді. Бірақ, ойланyp керейікші, бізді құртқан да осы «онда тұрған не бар?» емес пе? «Мелеуді — «Мелео» деп жазып қойған екен,

онда тұрған не бар, тіліміз айтуға келеді ғой, Алатау қирап қалған жоқ шығар. Жетісуды — «Семиречье» деп атайды екен, онда тұрған не бар? Әр ұлт өз тілінде сөйлей береді... Солай деп жазып қойған дейсін бе? Онда тұрған не бар? Соған бола айқай көтеріп... Міне, Абайдың өмір бойы айтып, көрсетіп кеткен ауруы әлі қалмай келеді.

Бұл «аттанның» негізгі себебі — бүгінгі Қазақстандағы жағдайлар басқа елдің мәдениеті мен өмір мұратын қабылдаған ұлттар мен халықтардың жолына алып келеді. Ең қорқыныштысы да — осы. Оларда да барлық пәле дін мен тегін оқытудан, сағыз бен темекіден басталады...

— Астана — республиканың бет-бейнесі, ондағы жаналықтар мен өзгерістер көп кешікпей мемлекетке тарай бастайды. Сондықтан, «балықты басынан бастап» тексерелік. 1988 жылы қаланың ішіндегі жазбаларды тексеру жұмысының нәтижесінде, ұмытпасам, орыс, қазақ тілінен басқа тілде жазылған бір ғана жазу көзімізге ілінді /Фурманов пен Гоголь көшелерінің киылысындағы дөріхананың шет ел тіліндегі жазу/. Ал қазір не? Шет тілдегі фирма, кәсіпорының атауымен қатар, қазақ тіліндегі сөздердің өзін басқа тілдің графикасымен жазуға көшітік. Мысалы, «Azamat», «Динака», «Kazakhstan», т.б. Жақында шампунь ыдысының сыртында Асем, Azem деген жазуды көрдім. Демек, қазақтан басқаға арналған ғой. Бұл не? Қазақ тілін бұзу ғана емес, мемлекеттік тілді мазаққа айналдыру емес пе? Қандай заңға сүйеніп жазылған?

Алматының II темір жол бекетінің сыртында қытай иероглифі пайда болды... /«Қос тілді» республикадан «көп тілді» мемлекетке аяқ бастық-ау деймін/. Ал қаланың ең көрнекті қонақ үйінің қасындағы жазулар толығынан көріс тіліне көшкен сияқты. Бұрынғы «Есік» қонақ үйінің сыртында не жазылғанын оқу үшін де тілмаш керек. Сенбесеніз, «Қазақстанның» қасына барып, жан-жағыңызға көз салыңыз — сонан соң, Кореяға барудың қажеті жоқ! «Көзден кеткеннен соң, көңілден де кетеді» деген сөздің дұрыстығын орыс тіліндегі жазбалар бір рет дәлелдегені жеткілікті емес пе?

Менің мысалдарым жалпы көріністің кішкене бір бөлігі ғана. Әңгіме оның тізімін жасауда емес, осы құбылысқа заңды бағасын беруде болып отыр. Егер әр мекеменің қожайыны, әрбір құрылтайдың күресіндегі дүкеншінің иесі республикасының заңын мойындамаса, біздің туымыз бен елтанбалыздан не пайда, келешегіміз не болады? Басқаларға өз тілімізді қалай мойындаттырамыз?

Көптеген елдердің заңында республикаға алынып келетін тауарлардың сыртындағы жазу мен ішіндегі нұсқаудың мемлекеттік

тілде болуын талап ететін ереже бар. Бізге бұл ертегі сияқты. Көп кешікпей сол жат жерліктердің айтқан сөзін түсіну үшін, жазған жазуын оқу үшін сол тілді үйренуге тура келмей ме? Қазақ тілін сөзсіз қажеттілікке айналдыру арқылы ғана ұлт есебінде, тірі қалатынымызды түсінгеніміз қайда?

Шеттен келген саудагерлерге, қонақтарға қызмет ету қажеттігі қонақ үйлер мен ресторандардан басталады да, басқа жерлерге де жайлап тарай бастайды. Олардың түсінігін жеңілдетте отырып, өзіміздің қолымыз жана ғана жеткен ресми тілімізді аяққа салып берейік деп отырғанымызды түсінетін уақыт жеткен сияқты. Жазбалардың ауруы ауыр болса да, жазылуы жеңіл мәселе. Темірдей тәртіп, қатан бақылау, ауыр ақшалай айып салу мен жүйелі тексеріс бір сәттің ішінде-ақ қазақ ағылшын-орыс-латын жазуларын тоқтата алады. Келесі қауіпті ашып көрсету үшін тырнақ астынан кір іздеуге тура келеді.

Сыртқы байланыс дамыған сайын шетел тілін жақсы меңгерген мамандар қажеттілігі арта түседі. АҚШ, Түркияға студенттер жіберіп, бір оқпен екі қоян атып алатын әдіс те таптық. Біріншіден, бізге қажетті тәжірибе жинақтап, мамандыққа үйренсе, екіншіден сол елдің тілін жетік меңгеріп келеді. Бірақ, өз басым, сол азаматтардың ана тілін, мемлекеттік тілді толық меңгеріп алып қана екінің, үшінші тілді үйренуін қалар едім. Қазіргі ашылып жатқан мектептер мен басқа елден келіп жатқан оқытушылар тілмен бірге дүбәра болып қалған «шалақазақтарға» сол ұлттың мәдениеті мен дүниетанымын үйрететінін естен шығарғым келмейді. Мұндай байланыстың, көмектің қажеттілігін ешуақытта жоққа шығармаймын және олардың өз дүниетанымын таратуын да кінәлағым келмейді. Тек өз ұлтының барлық қасиетін бойына сіңірген, басқа елдің әсерін қабылдамайтын нағыз азаматтардың сыртқа кетіп жатқанына көзіміз жетсе екен деп үміттенемін. Медицина тілімен айтқанда, оларда ете күшті иммунитет болуы керек. Ана сүті бойына сіңбеген жандардың бізге берерінен бүлдірері анағұрлым көп... Ал оқуға жіберіліп жатқандардың көпшілігі де осылар екені белгілі...

Сонғы уақытта қазақ тілін үйренушілерден ағылшын, неміс, француз тілін үйренушілердің саны өсіп келеді. Әрине, басқа мемлекеттермен сауда қатынасы, байланыс жұмысының ұлғаю бұл жағдайдың бір себебі екені сөзсіз, бірақ, екінші жағынан «болашақта ағылшын тілін білмеген жан күн көре алмайды» деген пікірдің де белен алып бара жатқанын көреміз. Әсіресе балаларын арнайы мектепке беріп, репетитор жалдап, желдің қай жақтан соғатынын ерте сезетін «көзі ашық» жандар жанталасып жатыр. Шет тілін

менгерудің қажеттігін мен де мойындаймын, бірақ «орыс тілін білмесе адам қатарына қосыла алмайды» ұранын астында да өмір сүрдік қой.

Жоғарыдағы жағдайлардан басқа да жер бауырлай кіріп, бактерия сияқты көз ілеспес шапшандықпен тарап жатқан мәселелер жеткілікті. Теледидарға арналған ешқандай заң болмағандықтан, түрлі каналдарда шет ел фильмдері мен хабарлары үзіліссіз беріледі. Бейнефильмдер бізді зорлық пен қатыгездікке үйретеді деген айғайды баяғыдан естіп келеміз. Бірақ мен ондай біржақты ойдан аулақпын. Фильмдердің ішінде ешқандай беренсіз оқиға болмаса да, қарапайым үйелмен тарихына арналған немесе күлкілі, шытырман оқиғалы туындылардың өздері-сол елдің өмір салтының үгітшісі, сондықтан бүгінгі бұлдіршіндердің дүниеге деген көзқарасын америкалық режиссердің қалыптастыруына келісім келмейді. Ешқандай мемлекет өз халқының жан-дүниесі мен жүрегің, ойы мен сезімін талапайға салып қарап отырмайды. Бұны біреулер демократиямен бүркемелер. Жок, демократия бейберекеттік емес. Ең демократияшыл Франция телеканалдарында Америка фильмдері көрсетілуіне уақытында қатан шектеу қойылған. Тәулігіне не аптасына осынша сағаттан аспайтын фильм көрсетілуі шарт деген қатан заң бар. Оны бұзған телекомпанияларға ауыр айып салынады.

Ал біздің бүгінгі бұлдіршіндерін Чип пен Дейл, Том мен Джерри деген тамаша оқытушылары бар, ал Тазша бала мен Макта қыз есіктің сыртында қалды. «Спокойной ночи» деген сөзден «Жайлы жатып жақсы тұрыңызға үйрене бергенде «Гут нایت»-қа көше бастапты. Жақында бір әлеуметтік зерттеу туралы оқыдым. Әскерге алынған / өлде алынған өлде алынатын / жастардың кімге еліктеп, кімді-үлгі тұтатынын анықтайтын сұраққа барлығы дерлік А.Шварценеггерді атапты... Қайран Бауыржан!

Қаланың кинотеатрлары да амалдың жоқтығынан шетелдің ең арзанкол, төменгі дәрежелі фильмдерін көрсетуге кірісті. Үлгері теледидардан қашқан адамның барып тығылған жері қалмасын дегендері болу керек.

Байқайсыздар ма, Азат атына бұрын Дед Мороз деп атайтын едік, енді Санта Клаус деуге көшетін сияқтымыз, ал қуыршақтардың бәрі — Барби, Синди деп аталады. Жақында бір француз: «Енді бес жылдан соң француз тілінде өлен айтатын бірде өнші қалмайды», — деп айтқанда біздің ресторандағы өншілер есіме түсті. Бірде «Жетісудың» ішінде бір сағат отырғанда қазақ тілінде бір өн естіген жоппын. Екі рет осыны ескертіп, даяшы арқылы қағаз да жазып жібердім. Ұлқатарына қыстырмайбы. Соңғы жазған қағазымның соңындағы «Азат» қозғалысы төрағасының орынбасары» деген сөз

ғана қазақ өнінің орындалуына қозғау болды-ау деймін. Демек, үкімет тарапынан, жергілікті әкімшілік атынан заңды реттеу жұмысы жүргізілмесе... жабайы өдіспен, күш көрсету арқылы ғана тоқтау салуға тура келеді.

«Өртті болдырмау үшін оның алдын алу керек» екенін ұмытып кеттік пе деймін. Шетелдердің барлығында дерлік бөтен елдің мәдениетін таратуға, үгіттеуге, тілінің енуіне тосқауыл болатындай заңды шаралар бар. Себебі, бұл — халықтың негізіне, мемлекеттің тірегіне төнген қауіп. Не істеу керек? Әрине, әкімшілік жүйемен бұрынғы темір қалқанды түсіріп шекараны жауып, шашы өскен жастарды оқудан шығарып, бейнемагнитофоны бар адамдарды милицияның тізіміне алудың ешқандай қажеті жоқ. Жеке адамның құқығы толық сақталуы керек. Бірақ мемлекеттік тұрғыда жоғарыда айтылған жағдайларға қарсы бүгіннен бастап шара қолдану қажеттігі — талассыз мәселе. Жоғарғы Кеңестен бастап, жергілікті әкімшілікке дейін өздерінің құқығы шеңберінде тіл мен мәдениетті сақтайтын заңдар қабылдауы — кезек күттірмейтін қажеттілік. Әсіресе Телерадио компаниясы мен Ақпарат және баспасөз министрлігі жоғарыдағы мәселелерді реттейтін шаралар қолдану керек. Қазақ тілінің қажеттілігі республика көлеміндегі кез келген шет тілдерден жоғары тұратын жағдай туғызу да үкіметтің міндетіне жатады. Әлеуметтік зерттеулер өткізіп, шетелдің әсері қай жақтан, қалай, қандай деңгейде, т.б. кіргенін үзбей анықтап отыру керек.

«Жас алаш» газеті, 1993 жыл

БІЗ ОСЫ ПШЕ БІЛЕМІЗ БЕ?

Арақтың зияны, халықтың ішуге салынып бара жатқаны туралы жетерліктей айтылды-ау деймін. Ол әңгімелерден, ұлағатты өсиеттер мен құрғақ ақылан ештеңе шықпады, керісінше, соңғы тегіснен жымын су алып ішетіндердің қатары көбейе түскен сияқты. Ұлттың азғындануы мен құрып кету қаупі де ішкілікке байланысты екенін бізміз де білеміз, білеміз де күрсіне отырып, тағы да бір бөкшенің қолдан жасалған тығынын ашамыз. Бір-екі сағат у-ду әңгіме, көтерілген көңіл, іштегі пікірлердің тыңдаушы табуы-күнгірт өмірдегі құбыр тіршілікті, кедейлік пен бұлдыр болашақты ұмыттырып жібереді.

Араққа деген бүгінгі көзқарасты дәрменсіздік пен болмыстан уақытша болса да қашу, арылу қалыптастырған сияқты. Киім

ілігіштегі тонға тығып, өзі ешкімді көрмесе, оны да ешкім көрмейді деп түсінетін кішкентай бала сияқтымыз. Басын жазылғаннан кейін еңсені басқан ку өмірдің нәтижесіз тырбанына қайтадан кіріссін де, тағы бір мезет ойшыл да кеменгер, батыр да дархан болғын келіп, ұлы ертегіні асыға күтесін.

Адамдардың ішкілікке салынуының себептері көп те шығар, оның ішінде экономикадан бастап психологияға дейін қамтып шығуға болады. Ал, себебін, негізін, қорғаушы, жетектеуші күштерін біле отырып, халыққа арақты қойдыра алмайсың деп қызыл кеңірдек болды.

Сонын бірі — Менмін.

Менінше, біздің «ішімдікке қарсы күресіміз» тым біржақты жүргізілген сияқты. «Арак — зиян», /дін — апын дегендей/, сондықтан, оны ішкен адам — жаман адам. Бірақ, жер шарында арақты дәл осындай жолмен тыйған ел бар ма екен?

Аракқа қарсы күрес жолында жазалау мен қорқытып-үркіту де, емдеу мен күту де, сендіру мен түсіндіру де болды. Ақыр аяғында жайқалған жүзімдіктерді талқандап, сыраханаларды қираттық. Ештеңе шықпады. Себебі, сол күресті жүргізіп отырғандардың өздері де араққа кет өрі жандар емес еді. Қысқасы, бірімізді-біріміз алдап, қашып-пысып, самогон жасап жүріп-ақ шөлімізді бастық емес пе? Міне, сондықтан да арақты жену мүмкін емес деп ойлаймын.

Тарихқа көз салыңыз, испандықтар үнділерді «отты суға» үйретсе, Европа отаршылары Африка тайпаларын, Ресей империясының жерін кеңейтушілер... Сібір халықтарын араққа баулыпты. Аракқа біршама қарсы тұра білген мұсылман діні болар, ал біздің халқымыздың мұсылмандығы өзімізге мәлім.

Бірте-бірте Европа елдерінде, дамыған өркениетті ұлттарда арак ішу мәдениеті қалыптаса бастады. /Арақпен олар да бір адамдай күрескен, мәселен, ең алғашқы «құрғақ зан» Америка Құрама Штаттарында жарияланғаны белгілі/. Арақты жене алмағандар, «ең болмаса бейбіт қатар өмір сүру принципін» сақтап қалуға күш салды. Америкада болған сапарында олардың бізден көп ішпесе, аз ішпейтініне көзім анық жетті. Бірақ, еңгіме кімнің қалай ішетінінде сияқты.

«Ішу мәдениеті» деген сөздің өзі бір түрлі құлаққа тосын естіледі. Бірақ, әр халықтың ұлттық ерекшеліктеріне сай мәдениетінде, өмір сүру салтында да ерекшеліктер болатыны белгілі.

Қырлы стаканға толтыра қуюдың қайдан келгенін білмеймін, бірақ өркениетті елдерде арақты ешқашан толтыра құймайды. Бір елі, екі еліден асырмайды және оның үстіне... су құяды. Әрине, біздің

«таза араққа» үйренген дәм сезу органымыз мұндай қосындыны бірден қабылдай қоймайды, бірақ олар үшін негізгі мақсат-бірден қылжиып қалу емес екенін өсімдінен шығармайық.

Көзге түсетін екінші мәселе — ешкім де қолындағы стаканды тезірек тауысуға тырыспайды. Екі елі ішімдікпен кейбіреулер екі сағат отырса, енді біреулері сол кешті өткізеді. Ал біз алдымызға мүлде басқа мақсат қоямыз...

Барлық үйде дерлік ішімдікті жартылай ішілген бөтелкеден құйып беріп, бізді тағы да бір ойға қалдырды. Біздің ұранымыз — тығынын ашқаннан кейін шөлмектің түбіне жетпей тынбау! Ашылған арақ қуя — сыйлы қонаққа көртерше қуырып бергенмен бірдей. /Бір қызығы, осы әдеттің қалай қалыптасқанын ешкім де білмейді/.

Менің ойымша, біздер арақты нәліктен ішетінімізді әлі де білмейтін сияқтымыз. Осы туралы ойланудың өзі санамызға сыймайды. Ішу мәдениеті — нені және қалай, қанша мөлшерде ішуді түсіне білуден басталады. Мас болып, аяғынан баса алмай қалуды ешкім де мақсат етіп қоймайтын болар. Ал денене қан жүгіртіп, көңіліңді көтеретін, еркіндікке жететін мөлшерді анықтау кімнің де болса қолынан келеді деп ойлаймын. Сондықтан да арақты не үшін ішетінімізді түсініп алайық.

Қазақ халқының ұлттық дәстүрі, әдетімен қанымызға сініп, өмірімізге араласқан әдет-ғұрпын ішімдікке салыну дертін тежеуге қолдануға болатын секілді. Әрине, ол үшін дәстүрдің жазылмаған заңы екенін түсінуіміз керек. /кезінде «ескіліктің сарқыншағы» деп көрсетпеп пе еді/. Әр адам, әсіресе, ауылдың беделді азаматтары ақсақалдар мен сыйлы аналар осы салттарды қайта жаңғыртуды қолға алса, қоғамдық санада да біршама өзгеріс болатынында сөз жоқ. Менің ұсыныстарым — жаналық емес, /оны халық арасына тарату да, ұстану да қиындық келтірмейді/осыдан он-жиырма жыл бұрын өмірден орын алған мәселелер...

Ағасы отырған жерде інісі арақты аузына алмайтынын Қызылорда жерінде талай көрдім. Тартоғайдағы Оңайбек бөлемнің үйлі-баранды, біріне-бірі тете інілері дастархан басында алдарына ішімдік қойдырмайтын. Отыздан асып кеткен бір үйдің қожасы болған азаматтардың кішкене ішіп алса, ағасының көзіне түспей, тығылып жүргені маған қызық болып көрінетін. Бұл да бір жағынан шектеу қызметін атқаратын жақсы салт. Қымысуы мен уялу, үлкенді сыйлау — жаман әдеттің бел алып кетуіне белгілі дәрежеде бөгет болатыны белгілі.

Дәл осы сияқты атасы мен күйеу баласының стакан сыйлауы...

әке мен баланың қатар отырып ішуі — сорақы көрініс.

Жас кезімде талай ойын-тойды көрдік, бірақ, әйелдердің алдына арак-шараптың қойылғаны есімде жоқ. Бұл да бір қатан ереже болып қайта келуді қажет ететін өмір салты.

Соңғы уақытта ұлттық, мұсылмандық мейрамдарда ішкілік жағын араластырмау мәселесі орынды көтеріліп жүр. Айт күндері ауызды араққа былғамау керектігін түсіне бастаған азаматтар осы шартты Наурызда да ұстай білсе, жақсы болар еді. Қуаныш кезінде арак араластырмаудың ауылы алыс екені белгілі, бірақ, өлім-жітім, қасірет-қайғының үстінде дастарханға бөтелке қою мүлде ретсіз деп табылуға тиіс.

Әрине, бұл айтылғандар салт-дәстүрдің тұрмысқа араласқан кішкене бір бөлігі ғана. Бірақ осыларды ұстануды әрбір қазақ азаматы өзінің бір борышы деп санаса, ішкілік мәселесі біршама реттеліп, шектеу болатын сияқты.

Ұлттық намысты ту қылып көтере отырып, негізгі міндет әр адамның өз мойнына түсетінін ұмытпайық. Осы жерде бөріміздің анық білуге, жете түсінуге тиіс бір мәселе бар. Ол — араққа деген «күрметті» жою, оны сыйластық пен дархандықтың белгісі, дастарханның сөні деген соқыр сенімнен арылу. Ең болмаса, ішкілікті басқа тағамдармен қатар қою білейік. Ішкін келді ме? Мінеки, алыңыз. Бүгін төбетін тартпай тұр ма? Өзіңіз біліңіз. Бір алғаннан кейін тартындыңыз ба? Ол да өзіңіз шешетін мәселе. Ал бізде арак-шарапқа дастархан мен сыйластықтың құдайы деп қарайтын сөкет көзқарас қалыптасқан.

— Алып қойсайшы, несіне пәлдесенің? Бөленшенің үйінде іштің ғой, неге менің үйімде ішпейсің? Сыйламайсың ба? Қолыңа ұстап тұрайшы? Ерніңді тигізен болды... Алдыңда тұрсын... — деп үлдігі өліп-талғандағы мақсатымыз біреу-ақ — төбеті тартпай тұрған шарапты адамның еркінен тыс ішкізу. Байқап қарасақ, арақтың мәртебесі нанның қасиетін басып кеткен сияқты. Оны осы дәрежеге өзіміз көтердік, біздің ақымақтығымыздың нәтижесі бүгін алдымыздан шығып отыр. «Араққа зорлық жоқ» деген сөздің мақалға айналғаны да оның басқа тағамдардан ерекше екенінің көрсеткіші. Оны аспаннан жерге түсіретін уақыт жетті. Арак ішпедің деп ренжіген адамды сені күрметтейді, не сыйлап отыр деп ешқашан оялама! Еңдеше, өркімнің өз арына жүнгені абзал дер едім.

«Түркістан» газеті, 1995 жыл

САЛТЫНАН АЙРЫЛҒАН — ҰЛТТЫҚ СИПАТЫНАН ДА АЙРЫЛАДЫ

Ұлттық демократия дегеніміз — халқымыздың салт-дәстүрі емес пе екен?...

Әр халықтың мыңдаған, жүздеген жыл бойы қалыптасқан, өмір сынағынан өткен, тазаланған, сонан соң ғана күнделікті тұрмысымызға еніп, әдет-ғұрып пен салт-санамыздан орын алған дағдысы бар. Басқа ұлттың немесе Еуропа, Америка сияқты бүкіл бір халықтар бірлестігінің мәдениеті мен өмір салты екінші ұлтқа сай келе қоймайды. Себебі біреу-ақ — біздің де ата-бабаларымыз біз бара жатқан жолдардан сан қайтара өткен, алатынын алған, бірақ біздің мәдениетіміз бен ұлттық ерекшелігімізге қайшы келетін жайларды жолатпаған. Мұсылман дінінің адам еркіндігін біршама шектейтін заңдары да қазақ даласына кіре алмағанын жақсы білеміз.

Бүгінгі дүбәрә кезінде ең болмаса осы қазақтық қалпымыздың жақсы жақтарын сақтап қала алсақ, жарар еді. Мүмкін аузымыз көпиргенше айтатын «ұлттық жаңғыру» сонда ғана өмірден өзінің орнын табар. Әлі есімде, астаналық бір жентеміз етті ортаға қойып, «Ойбай, қасықты ұмытып кетіппін ғой, қазір өкелейін» дегенде бір ағамыз: «Етті қасықпен жеген қай қазақты көріп едің» деп, ренжіп қалды. Қытайлар қос таяқшамен тамақ жегенде шанышқы жетпей немесе онымен тамақ жеуді білмей қалған жоқ шығар.

Кез келген айқайдың соңынан шулап, еріп жүре беретін боландықтан, кейде халықты «топ», «тобыр» «көп» деп те атайды. Мүмкін, ұлттық қазынасы — мәдениет пен өмір салтын, тілді қалай болса солай пайдаланып, кейін мүлде жоғалтып алып, «Аһ» ұратын ақымақтығымызға тосқауыл болсын деп, ескери жарғы сияқты әдет-ғұрып пен салтты баяғылар әдейі шығарған болар. Салт-сана деген сөздердің қосақталып тұруы да бекер емес сияқты, — салтынан айрылған — санадан да айрылады. Ал санасыз болу деген...

«Етті қолмен жегенде немесе шанышқымен ілгенде тұрған не бар? Ұлттық ерекшелігіміз сонымен сақтала ма?» дейтіндер де жетерлік, әрине. Дәстүрді толық сақтай алмасақ, дәстүр де халықты сақтай алмайды. Оны жартылай сақтау немесе тек түрін /формасын/ ғана алып қалу — ақылға сыймайтын жағдай.

Екінші мәселе — бір-бірлімізге қарап, көпшілікті куә етіп ақталу ауруы. «Басқалар да солай етті, біз солардан кембіз бе?» — дейміз. Өңгіме олардың жасаған жұмысы ақылға сай келетінінде емес, өзіміздің солардан қалмауымыз жайында. Дұрыс па, бұрыс па, ешкім де ол туралы басын ауыртып жатқысы келмейді. Егер біреуі жоқ

салып берсе, бейшара халық тозаққа да тізіліп баратын болар.

Қалыптасқан қазақы дәстүрді жаңғырту — бүгінгі қажеттілік. Бес малшы үйі қатар отырып, соның үшеуі арак сатып, қалған екеуі солардан арак алып ішетін заманға да жеттік.

Дәстүрдің әрбір бағыты, яғни, тиым салуы мен талап етуі, жол көрсетуі — бізді белгілі бір дәрежеде ұстап тұратын шектеу деңгейі сияқты.

Жүздеген көзге көрінбес жіптер пендешілік пиғылымыздың еріксіз тұсап, тірегі жоқ қанбақтан бөлек екенімізді көрсетіп тұр. Жоғалған қазақы салтымыз — үзілген жіп талшықтары. Барлай қарасақ, демократияны да ешкім ойлап шығармапты. Қазақ халқының салт-дәстүрі — нағыз ұлттық демократия. «Адам құқығының декларациясындағы» сөз бостандығы деген ұғымды қазақтар «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген бір ауыз сөзбен тұжырымдаған. Қысқасы, теңдік, әлеуметтік әділдік, т.б. бүкіл адамзаттың арманы болған ұлы сөздер әр халықтың тарихындағы, даму, қалыптасу жолындағы арман-мүдделерінің көрінісі десек, қателеспейміз.

Әрине, өмір өзгерген сайын, сол өзгеріске сай тұрмысымыз да түрленіп отырады. Қос етек көйлек киіп, автобустың артынан жүгіру мүмкін емес. Бұл — өмір талабы, қажеттіліктен туған өзгерістер. Бірақ, қай заманда атамыз дастарханның үстіне арак қойған? Бұған қандай «қажеттілік» негіз болған?

Қазақтың тамаша дәстүрін, ұлттық ерекшеліктерін сақтау үшін, сол әдет-ғұрыпты әр адам жеке тұлға есебінде ұстана білуі керек. Өзгеге жалтақтамай, өзгенің көңіліне келіп қалады демей ұстану керек. Сенің өз халқыңның дәстүрін ұстанғанына ренжитін немесе түсінбейтін жандар болса, — «тойға берген тайлағын» қайтарып алсын. Бізді құртатын «бірінші пәле — «онда тұрған не бар?» болса, екінші пәле — «басқалар не дейді?» деген бір ауыз сөз. Кез келген халықта түсінепіндерден түсінбейтіндер, ақылшылардан ақымақтар, батырлардан қорқақтар көп. Көптің көңілін табамыз деп жүріп, олай илесе де иленетін, былай илесе де иленетін пластилин болып кеттік-ау деп қорқамын.

«Ол не дегеніңіз, Соня апай?»

«Менің жасым 60-қа келіп қалды. Ауруханадағылардың бәрі де мені «Соня» дейді. Ал 30-ға толмаған бас дәрігерді «Иван Иванович» деп атайды. Сонда мен 40 жыл еңбектенгенде аты-жөнімді толық атау құрметіне ие бола алмағаным ба? — деп түңіледі санитар-күтуші болып істейтін бір апайымыз.

Мұндай мысалдар толып жатыр. Адамның аты-жөнін қатар айтып құрмет көрсетуде орыстарда сол адамның азамат болуымен

байланысты. Кеше ғана жалаң аяқ, жалаң бас шауып жүрген Миша бала әкесінің орнын басып, үйдің қожасы саналып, селонның жиынына қатыса бастаса, оны құрметтеп «Михаил Семенович» деп атайды. Ал біздің бастыққа құдайдай бағынған заманда аты-жөнін қатар айту — белгілі бір дәрежеге берілген құрмет сияқты қалыпқа түсті.

... Президент аппаратына ауысқан бір жолдасым телефонмен сөйлескенде: «Мен енді Мұрат емес, Мұрат Омаровичпін», — дегені бар.

Теледидар мен радиодан «пәленше-түгеншеевич» деп тілдерін бұрып тұрған журналистерді көргенде өзімді ыңғайсыз сезінемін. Қазақтың барлық адамды теңгеретін тамаша мәдениеті, бай тілі қайда кеткен?

Үлкенді «аға» деп, кішіні «іні» деп, аралары жақын болса «Мөке», «Сөкемен» шектелетін сөздер нағыз халықтық демократияның үлгісі сияқты.

Әрине, алғашқы уақытта қойшының аудан әкіміне, сатушының министрге, аспиранттың ректорға «інішек» не «сіндім» дегені құлаққа да, адамға да жағымсыз естілетіні рас. Екіншіден, бұл қаратпа сөзді біреулер көтерер, екіншілер көтермес...

Шынында да, адамның дәрежесіне қарай сөйлеу де дұрыс болар. Бірақ, атак та, дәреже де өмірлік емес қой. Адамның адамға деген қатынасы қызметіне қарай өзгеріп отырса, «қызықтың» үлкені сол болар еді.

Адамдарды жікке бөліп, әр топтың сөйлеу мәнерін басынқы мен бағыныштыға телу социалистік жүйенің бір тәсілі еді ғой.

Қазақтың ілтипағы мен құрметі кімнің неше көйлек тоздырғанынан бастап, самай мен сақалдың ағына, өмірден түйгеніне қарай жіктелген. Сәлем бергенде қолды алғаш кімге созу керек, кімдерге орын беріп, төрді кімге ұсыну керек — осының бәрі адамның қандай кабинетте, неше телефонның құлағын ұстап отырғанына ешқандай да қатысы жоқ.

Еңдеше, қазақы қалпымыз, әдемі салтымыз сәлемдесуден басталса ғи...

«Түркістан» газеті, 1995 жыл

ҚИСЫҚ АЙНАДАҒЫ БЕЙКҮНӨ САНДАРДЫҢ СЫРЫ

Соңғы уақытта қоғамдық өмірдің бір жаңалығы есебінде әлеуметтік зерттеу жұмыстары да қанатын кең жая бастаған секілді. Ондаған жылдарда бір өткізілетін халық санағының қорытындысына көңіл аудармайтын азаматтар демографияны былай қойғанда, экономика мен саясаттың сан қырлы қатпарларына үңіле бастайды. Кімдердің қалай ойлайтыны, қанша адамның үкіметтен күдерін үзіп, қаншасының қандай партияны қолдайтыны, т.б. мәліметтер, шынында да, қызыққұмар пендеге біршама ермек болатыны белгілі. Бұл зерттеулер қорытындысы саясатшылар мен ғалымдарға, журналистер мен қоғам қайраткерлеріне де тамаша құрал, бұлтартпас айғақ, толассыз дәлел болып табылады. Әрине, ондаған жауаптардан, жүздеген сандар мен проценттердің арасынан өзінің ойына тұғыр етіп алатын деректі шығару пәлендей қиын шаруа емес.

Өз басым, «Әлеуметтік зерттеу жұмыстары — қоғамдық өмірдің айнасы» деп жар салсам да, ғылым ретінде өзінің орны бар, аса қажетті мәселе екенін мойындаймын. Халықтың көзқарасы мен түсінігінің деңгейі, сенімі мен күдігі, мақсаты мен мүддесі осы жұмыстардың нәтижесінде ғана көпшілікке жетеді. Қазақстанда бұл жұмыстың негізі қалыптасып, аяғынан тұрып кетпесе де, бірнеше орталық жоспарлы түрде зерттеулер жүргізіп, нәтижелерін ақпарат құралдарында жариялай бастады. Олардың ішінде «БРИФ», «Гилер институты», «Саясаткерлер мен әлеуметтік зерттеулердің орталығын» атап өтуге болады. Президент аппаратында да осындай орталықтың бар екеніне ешқандай күдік келтірмеймін.

Әлеуметтік зерттеу жұмыстарының республиканың саяси-қоғамдық өміріндегі қажеттілігін мойындай отырып, әр орталықтың /кейде әр бағдарламаның/ белгілі бір мақсатқа сай жұмыс істейтінін де атап өткеніміз дұрыс. Әңгіме оның берілген тапсырмаға сай жұмыс істеуінде емес, онда тұрған ештеңе жоқ, өзін-өзі қаржыландыратын орталықтың бәрі тек ақшаға жұмыс істейді/, белгілі саяси нәтижені мансұқ етіп алып, соны дәлелдеу жолында да зерттеу жүргіздеу болып отыр.

Газет бетіне шыққан нәтижелері — сандар мен проценттер — саясаттан тыс қарапайым халық үшін үлкен идеологиялық үгіт жұмысы болып табылады. Оқырмандарға «көпшілік осылай ойлайды» дей отырып, өздерін де сондай ойға жетелейтін жымсысқас саясат көп жағдайда өз дегеніне жетеді...

Екінші жағынан, сол жұмысты жүргізушінің көзқарасы да

нәтижеге тікелей әсер етеді. /«Қазаныштың еркі бар, қайдан құлақ шығарса...»/ Оның сол мәселе туралы түсінігі, деңгейі және алдына қойған мақсаты зерттеудің субъектілігінің тамаша дәлелдемесі сияқты көрініс береді.

Тағы бір ескерте тікелей мәселе: Қазақстанда бұрын әлеуметтік зерттеу жұмысын жүргізетін арнайы мамандар болмағандықтан кейін, түрлі ғылым саласындағы жандар осы бір қызықты да күрделі, саяси құрал ретінде аса бір ұтымды мәселеге тым батыл араласқан сияқты. Солардың бірі — тарих ғылымдарының докторы Нұрболат Масаханов.

Н.Масаханов — орыс тілді газеттерде жиі жарияланып жүрген, танымал саясат зерттеушілердің бірі. Этносаясат, ұлтаралық проблемалар жөнінде, қазақ халқының тарихына байланысты бірнеше еңбектері де жарық көрген. Оны жақсы аналитик ғалым есебінде сыйлай отырып, ұлттық мәселенің саясатпен араласқан күрделі буынында қателіктері бар деп ойлаймын. Өкінішке орай, қалыптасып қалған субъективті көзқарастың шырмауынан шыға алмаған ғалым, соңғы уақытта өзінің этносаяси түсінігін әлеуметтік зерттеу жұмысымен негіздеуге бет бұрыпты. Жақында болып өткен «Пікірталас клубының» отырысында зерттеу жұмысының қорытындысы жарияланған уақытта, ұлтаралық мәселенің сөне бастаған шоғына май күйғандай әсер қалдырды.

Жеке кітапша болып шыққан зерттеу жұмысының қорытындысына шолу жасап, негізгі мәселелерге байланысты қосымша түсініктемені сонында берейік.

1. Республикадағы көші-кон мәселесіне байланысты сұрақтың аясында соңғы уақытта қазақ ұлтынан шыққан бастықтар көбейіп кетті ме деген сұрақ көтерілген. Жауап берушілердің 61 проценті қаладағы қазақтардың саны көбейді десе, 52,9 проценті қазақ басшылары көбейді деп жауап берген. Осы деректі бере отырып, автор «большинство казахов как бы «не замечают его» деген өз ойын да қыстыра кетеді.

2. Қазақ респонденттері өздерінің жағдайын да орыстарға қарағанда мүлде басқаша бағалайтын сияқты. 33,9 процент қазақтар, 19 процент орыстар баяғыға қарағанда материалдық жағдайымыз өзгеріссіз қалды десе, 23 процент қазақ, 12,9 процент орыс жағдайларының жақсара түскенін айтады. «Соңғы үш айда экономикалық жағдайымыз қандай күйде» дегенге 53,7 процент қазақ, 45,3 процент орыс — «баяғы күйінде қалды», 19,5 процент қазақ, 11,5 процент орыс — «жақсарды», ал 25,9 процент орыс жағдайларының жақсара түскенін айтады. «Соңғы үш айда экономикалық жағдайымыз қандай күйде» дегенге 53,7 процент қазақ, 45,3 процент орыс — «баяғы күйінде қалды», 19,5 процент қазақ, 11,5 процент орыс —

«жаксарды», ал 25,9 процент казак, 42,8 процент орыс — «нашарлап кетті» деп жауап берген.

Осы деректерді алға тарта отырып, зерттеуші ғалым казактардың «құдайға шүкіршілігінің» себебін іздейді де, жоғарыдағы жауаптарды казактардың «үкімет жүргізіп отырған экономикалық іс-қимылдарды қолдауы» деп түсініп, оның негізгі бір себебі «үкіметті этникалық жағынан «өздерінікі» болғандығынан деген қорытындыға келеді. /Ашығын айтқанда, қандай казак «мен келедімін», «жағдайым жаман» деп жар салады? Өлейін деп жатса да, «алла бергеніне шүкіршілік» дейтін аналарымыз, сөз жоқ, «өйтеуір аман болсақ болды, бөрі жаксы» деуден таңбайды. Ал, мемлекеттің басында казактар отыр, сондықтан басқа казактар солардың саясатын қолдайды деу — ешқандай ақылға сыймайды. Бұл-тек қана Нұрболаттың «Қазақстанда этнократиялық мемлекет құрылып жатыр» деген анықтамасына жасанды дәлел/.

3. Зерттеудің көлемді бөлігі ұлттық белгісіне қарап кемсітушілік немесе артықшылық жағдайын салыстыруға арналады.

Бұл жерде де казактар автордың тілімен айтқанда «ұлтаралық қактығысты, таласты сезбеуге, көрмеуге тырысады» /Өте қызық бала: егер екі әйелдің автобус ішіндегі айқайын «ұлттық қактығыс» деп есептесе, оны көрмеуге тырысты деуге болады ма екен. Біздің ұлттық дархандағы мен кендігі де кемшілік болғаны ғой — Д.К. /Ұлтаралық негізгі «конфликтіге» тікелей өздері куә болғандардың ішінде: транспортта — 13,2 процент казак, 22,3 процент орыс, дүкенде 5,2 процент казак, 10,7 процент орыс, қызметте — 3,4 процент казак, 12,3 процент орыс, қоғамдық жерлерде 8 процент казак, 17,9 процент орыс, базарда — 6,3 процент казак, 10,4 орыс, қаланың көшелерінде — 8,9 процент казак, 20,5 процент орыс бар. Бейшара орыс ұлты! Зерттеу жүргізілген қалаларда /Алматы, Өскемен, Петропавловск, Орал, Шымкент/ орыс ұлтының 7-8 есе көп екенін ескерсек, сол жердегі казактардың бәрін дерлік «тентектер» қатарына қосуға тура келеді. Ол — ол басқа ұлт өкілдері өздерінің ұлттық белгілері жағынан өмір сүрудің қиындап кеткенін көрсетіпті. Ал, казактардың бұл жердегі проценті — 4 процент қана.

«Жоғары оқу орындарына түсу кезінде казак ұлтының өкілдеріне ерекше жағдай жасалынды ма» деген сұраққа 14,9 процент казак, 58,7 процент орыс «иә» деп жауап беріпті. «Демек, орыстардың көпшілігі оқуға түсу кезінде казак ұлтына жеңілдік беріледі дегенге сенеді» — дейді зерттеуші. Ал, ауыл казактарына елден ерекше жағдай жасалынды дегенге 36,1 процент орыс, 28,8 процент басқа ұлт өкілдері құдайдай сенеді екен.

«Тіл туралы» және «Азаматтық туралы» заңдар ұлтаралық қатынастарды шиеленістірді деп айып тағатындардың 8 проценті казак та, 34,5 орыс, 26,3 процент басқа ұлт өкілдері. Ал осы қатынастарды жақсарту үшін 20 процент респонденттер қадры ұлттық пропорция бойынша тағайындау керек десе, 13,5 процент орыс тілді халықтың көшуін тоқтатуды талап етеді. Айта кету керек, бұл екі талап та адам құқығының негізгі принциптеріне қайшы келеді: ұлттық белгісіне қарап қызмет беру — ешқандай демократиялық елдерде жоқ, ал орыс тілді халықтың көшуін заңмен тоқтатсақ, ертен-ақ бізді Қазақстан еркімізден жібермей, ұстап отыр деп халықаралық сотқа арыз түсуі ғажап емес. Және ол заңды талап болып табылады.

Орыс тіліне мемлекеттік тіл статусын беруді 36,1 процент орыстар қолдайды екен. Мәнінше, сол респонденттердің көпшілігі/ немесе барлығы/ екінші мемлекеттік тіл статусы дегенге түсінбейтін сияқты.

Мемлекеттің ұлтаралық бағыттағы жүргізіп отырған саясатын 50,6 процент казак, 24,2 процент орыс және 20,5 процент басқа ұлт өкілдері барлығын тең дәрежеде ұстайтын демократиялық саясат деп таныса, 43,2 процент орыс, 37, 2 процент басқа ұлттар, тек 4 процент казактар халықты ұлттық белгісіне қарай бөлетін апортендіт саясат деп түсінеді.

Мектеп пен жоғары оқу орындарында балаларды бөліп оқыту туралы мәселесі ешқандай қажеттілігін көре алмады: 32,5 процент казактар, 92,5 процент орыстар «бөліп оқытуды дұрыс деп ойлайды» екен, 24,7 процент казактар, 40,5 процент орыстар бөліп оқыту балалардың дамуын шектейді деп есептейді. Осыны көрсете келе, зерттеуші «казактар бөліп оқытудың барлық жағымсыз салдарын не түсінбейді, немесе ұлтаралық саладағы артықшылық жағдайын келешекте де нығайта түсудің бір тәсілі ретінде ұғына отырып қолдайтыны анық» деген шешімге келеді. Өз тілімізде оқуды бізге қимай, тырнақ астынан кір іздегені ме, әлде казак тіліндегі оқуды орыстар да қатар отырып тындайды, түсінеді деп ойлайды ма екен? Мәнінше, зерттеу нәтижесінде 20,3 процент орыстар казак тілін үйренгісі келмейтінін біле отырып, бірігіп оқу тілінің орыс тілі болуына күмен келтірмейтін сияқты.

4. «Ұлттық белгініз қоғамдық өмірде бөгет болды ма?» деген сұраққа — жаксы білім алуға бөгет болды /12,3 процент орыс, 2,6 процент казак/; жаксы жұмысқа түруға бөгет болды/ 33 процент орыс, 3,4 процент казак/; қызмет бабымен көтерілуге бөгет болды /38, 2 процент орыс, 2,3 процент казак/; материалдық байлыққа жетуіме бөгет болды/ 17,7 процент орыс, 2,5 процент казак / деп жауап

берілген. Осы мәліметтерге сүйене отырып, Н.Масанов «орыстар мен басқа ұлт өкілдері Қазақстанда өздерін «екінші сортты» адамдар деп санайды деген қорытындыларға келеді. Бұл пікірге мен де қосыламын. Әсіресе «өздерін» деген сөз орынды айтылған. Зерттеудің өн бойында өздерін қағазу көріп, табанға тапталып жүрген ұлт есебінде көрсету мақсаты анық көзге түседі.

Өздерін Қазақстандықпын деп таниғын 9,6 процент орыстар да көп ойға жетелейді. Ал Қазақстанды «Отан» деп санайтын қазақтар — 64,1 процент болса, орыстар — 16,7 процент. Олардың 74,5 проценті Қазақстанда туып-өскендер/. Сондықтан болуы керек, 87,4 процент қазақтар, 31,3 процент орыстар және 25,6 процент басқа ұлт өкілдері ғана өздерін Қазақстанның азаматтарымыз деп санайды. Қазақстанның азаматтары қатарына қосылмайтындар 27,6 процент орыс, 30,1 процент басқа ұлт өкілдері. /Менінше, осы деректен кейін-ақ, зерттеу жұмыстарындағы бір үлкен қателікке көзіміз жететін сияқты: Қазақстанның азаматы емес жандарға Қазақстандағы ұлтаралық қатынас туралы сұрақтар беру, ол жауаптардан қорытынды шығару ешқандай ақылға сыймайды — Д.К./

5. «Қазақтар Қазақстандағы барлық басқа ұлт өкілдерінің кеткенін қалайды деп ойлайсыз ба?» деген сұраққа қазақтардың 79,3 проценті «жок» деп жауап беріпті. 1,7 проценті ғана осы ойды қолдайды, ал 14,7 процент бұл сұраққа жауап бере алмаған. Ал орыс респонденттерінің 49 проценті қандай жауап беретінін білмей қиналса, 19,4 процент «қазақтар бізден құтылуы ойлап жүр» деген ойды қолдаған. 4,9 процент қазақ респонденттері қазақтардың орыс тілін үйренуіне қарсы болса, 20,3 процент орыс респонденттері орыстардың қазақ тілін үйренуін қолдайды.

Әрине, газет беті кең түрде талдап, түсініктеме беруді көтермейді. Сондықтан зерттеудің негізгі мақсаты мен сол мақсаттың жолындағы әдейі жіберілген қателіктер мен автордың ырқынан тыс кеткен кемшіліктерге тоқталайық:

Н.Масанов соңғы екі-үш жыл бойы «этнократиялық мемлекет» ұғымның айналасында жұмыс істеп келеді. Біздің талдап отырған зерттеу де осы бағыттағы еңбек болып табылады. Пікірімізді нақтылай түсу үшін осы еңбектің бір-екі жерінен үзінді келтіре кетейік. «... Все это наводит на мысль о том, что казахские респонденты либо почти не задумываются о «национальном вопросе», либо умышленно уклоняются от его обсуждения. Если это так, то можно говорить о том, что они, тем самым, создают благоприятную почву для этнократических тенденций в нашем государстве» /11 бет/.

«Совершенно очевидно, что ответы казахских респондентов весьма репрезентативно отражающие общее умонастроение казахского электората, в гораздо в большей мере склоняются к концепции суверенного развития Казахстана и этнократической модели развития государства» /12 бет/

Менің ойымша, зерттеу қорытындысы өзінің көздеген мақсатына жеткен сияқты. Әр адамның, әсіресе, өзімен қатар жүрген саясат зерттеушілерінің жеке көзқарасын сыйлай отырып, біз ғана мәселеге келісім келмейді. Қазақ халқының дархан мінезі, анау-мынау болымсыз мәселеге көңіл бөлмейтін кендігі, билік орындарына қатынасы, басқа ұлт өкілдеріне деген көзқарасы еңбектің негізгі желісіне сай келетіндігіне жайдайға жасанды түрде келтірілген. Зерттеуші өзінің объектісі етіп /респонденттер/ қаладағы қазақтарды алған... Әлеуметтік зерттеулердің нәтижесі қалың көпшілікке жеткен ол ерекшелік санадан шығып, тек «қазақ» деген мағына қалатынын ескере кеткім келеді.

Ең үлкен қателік — ұлттық психология мен менталитет назардан тыс қалған. Әр сөзді /сурақты/ әр адам өзінше түсінеді. Егер республикадағы 223 ауданың 134-інде іс қағаздары тек орыс тілінде жүргізілсе, астанадағы теледидар тәулігіне 145-150 сағат орыс тілінде хабар жүргізсе /қазақ тілінде 23-5 сағат/, мерзімді басылым орыс тілінде жарық көретін болса, тілдік, ұлттық белгіге байланысты кемсітушілік көріп жүрмін дейтін орыс респонденттерінің жауабы мүлдем түсініксіз.

«Керекті сұрақтарды» беру мақсатында ешқандай дәлелдерді қажет етпейтін мәселелерді күн тәртібіне кіргізу — өте ыңғайсыз мәселе.

Мысалы мектептегі бөліп немесе біріктіріп оқыту жөніндегі сұрақтар. Және «жергілікті /коренной/ халық» термині, «Примерно одинаковое число казахов убеждены, что надо отказаться от деления на коренных и некоренных» /18 бет/. Кім бөлді? Қашан бөлді? — деп айқай салғын келеді. Неліктен жоқ нәрсені бар етіп көрсету тәсілін қолданған.

Демократияның үлгісі болып саналатын Америкада үндістерді — «коренной» деп барлық жерде атайды емес пе? Этнографияның қарапайым термині кімнің өмір сүруіне бөгет болды екен.

Енді бір әрпін бұзбай зерттеушінің қорытындысын алдарыңызға тартайық: Казахские стереотипы «заражены» мощным вирусом этноцентризма и государственного национализма, ориентированы на патернализм, сильную президентскую власть, авторитаризм, этнократию и оставляют не так много жизненного пространства для

представителей других этнических общностей в сферах касающихся власти».

«... Что касается русских респондентов... их взгляды более толерантны и направлены, в отличие от казахских стереотипов, не на укрепление своего доминантного положения, а на достижения хотя бы формального равенства в реальной социальной практике, на гражданских правах и вопросах, не касающихся власти»/ /206ет/.

Н. Масановтын жұмысы маған көп ой салды. Әсіресе, орыстардың жөне басқа ұлттардың саған деген көзқарасын білдірді.

Енбек біржақты болып шыққанымен «өтірік» деп айып тағып, күмән келтіре алмаймын. Күнделікті күйбен тіршілікте ауызға келген сөз бен өсектің белгілі бір әлеуметтік топтың, ұлттың арасында шындық болып қабылданатыны да анық. Сол түймедей мәселенің ғылыми жүйеге түсіп, сұраққа айналатыны да ақиқат.

Бірақ қисық айнаны алдына өкеліп қойса, шындық та басқа көрініс бермей ме?

«Заман — Қазақстан» газеті, 1996 жыл

*Демократияны көрмей, білмей
жатып «демократия құрысын» деп
безектейміз.*

*... Шынында да, ең ауыр
қарғыс — «өзің білме, білгеннің
тілін алма!» — деп қазақ атамыз
бекер айтпаса керек.*

IV тарау

ДЕМОКРАТИЯ ДЕГЕНІМІЗ НЕ?

ДЕМОКРАТИЯ ДЕГЕНІМІЗ НЕ?

Соңғы уақытта «демократия» деген сөзді жиі естіміз, газет-журналдардан оқимыз. «Демократия үшін күрес», «Демократия орнағанынан кейін», «Демократияның аркасында» деген тіркестер де пайда бола бастады. Оны, сөз жоқ, сендер де естідіңдер. Бірақ осы сөздің нақты мағынасын әр азамат анық біледі деп айта алмаймын. Себебі біреу-ақ — біз бұған шейін өмір сүрген қоғамда демократия деген атау өте сирек айтылатын және көп жағдайда сөз жүзінде қалатын. Өйткені іс жүзінде біздің Одақта демократия өз мәнінде болған жоқ.

Бүгінде күн сайын өзгеріс. Оған етіміз де өбден үйренді. Өйтсе де демократия сөзінің айқындамасы ешқашан өзгермейтін асыл да қымбат түсінік.

Сөздіктерде демократия дегенге «халық билігі» деген анықтама береді. Бұл, әрине, барлық адамдарға түсінікті жалпы ұғым. Дегенмен, халық билігі қандай жолмен жүргізіледі? Қалай жүреді? Халық деп көпшілікті айтсақ, басқа пікірдегі азшылық үшін «көптің билігі» зорлық болмай ма дегендей, тағы басқа сурақтар өздігінен туындай бастайды.

Кей жағдайда Бостандық пен Демократия сөзі бірінің орнына бірі қолданыла береді. Бұлар мағыналық жағынан өте жақын, бірақ бірдей емес. Демократия — еркіндіктің негізінде өмір сүреді, ал оның жүзеге асуы үшін нақты заңдар жиынтығы керек. Қысқасы, демократия — еркіндіктің заңмен берілетін / кейде шектелетін / көрінісі.

Еркіндік — адамның ойына келгенін істеу деген ұғым емес екенін естен шығармайық. Егер сенің іс-қимылың басқаларға бөгет болатын болса / басқалардың құқың бұзатын болса /, онда ол еркіндіктен гөрі басбұзарлық пен тентектікке көп саяды.

Қоғамда, адамдар арасында өмір сүргеннен соң, оларды да ойлау, сыйлау — қатар өмір сүрудің бір шарты.

Енді бастапқы ойымызға қайта оралайық. Халық өзін-өзі қалай басқаралы? Өрине, заң шығару органы мен үкіметке өз өкілдерін сайлау арқылы. Көпшілік қолдаған жандар билікке келген соң, өздерін сайламаған, жеңіліп қалғандарға тырнақтарын батырмай ма? Жок. Бұл жерде демократияның негізгі бір белгісі — азаматтық құқ-қорған бола алады. Барлық азаматтарды сол мемлекеттің заңы бірдей қорғайды. Сондықтан сайлаудан соң жазалау болуы мүмкін емес.

Демократиялық қоғамның тағы бір үлкен ерекшелігі үкімет билігіне, мемлекетті басқаруға сол елдің азаматтары тікелей араласа алады. Олар белгілі бір мақсаттағы /саяси, экологиялық,

кәсіптік, т.б./ қоғамдық бірлестіктер құрады да, мемлекеттің ішкі, сыртқы саясатына ықпал етеді. Ойларын айтады, оны дәлелден, заңға айналдыруға күш салады. Демократиялық қоғамда «өкімет айтты — бітті» деген ұғым жоқ, жаңағы қоғамдық ұйымдар өмір сүруі үшін, жұмыс істеуі үшін үкіметке халықпайды да, жалтақтамайды да. Өмірге жақынын, өділін, халыққа тиімдісін алға ұсынады. Осындай ашық пікірталас «плюрализм» деп аталады / пікір жарысу /.

Бұрынғы Кеңес үкіметі кезінде жоғарыдағы ұйымдар жұмыс істеуі үшін үкіметтен рұқсат алатын, бақылауында болатын, қысқасы, мемлекетке тәуелді еді. Ал демократиялық қоғамда үкіметтің іс-қимылы заңмен шектеледі, мемлекеттің сол заңды бұзбауы қатаң бақылауға алынады.

Енді демократияның негізгі белгілерін атап өтейік:

1. Халық билігі.
2. Азаматтардың келісімімен /дауыс беру/ ғана мемлекет басына келген үкімет
3. Көпшіліктің қағидасы
4. Азшылықтың құқығы
5. Адамның негізгі құқықтарының сақталуына кепілдік.
6. Еркін және адал сайлау процесі.
7. Заң алдында барлық жанның бірдей болуы.
8. Сот ісінң өділдігі.
9. Үкімет билігін заң жолымен шектеу.
10. Әлеуметтік, экономикалық, саяси плюрализм /пікір жарысу/
11. Шыдамдылық, келісімге келу, бірге жұмыс істеу.

«Ұлан» газеті, 1992 жыл

АЛҒАШҚЫ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ МЕМЛЕКЕТ

Демократияның пайда болған жері — Афины қаласы. Өзі қала және мемлекет болып саналатын Афинада біздің заманымызға дейінгі V ғасырда демократиялық жүйенің негізін салушы Перикл өмір сүрді. Ондағы барлық мәселені 5-6 мың /қаланың ер адамдарының бөрі/ адам жиналатын жалпы жиналыс шешетін. Кінәліні де 501 адамдық сот дауыс беру арқылы анықтайтын.

Ең қызығы, жиналыстың басшылары сайланбайтын, жеребе кымге шықса, сол басшы болады, себебі, афинылықтар кез келген азамат мемлекетті басқара алады деп санайтын.

Өрине, заң орны жоқ Афинада кім тамаша шешен, сөзшен

болса, халықты сендіре білсе, соның айтқаны әділ болып шыға келетін.

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ МІНДЕТ

Демократияның алтын заңын жаттап алайық — мемлекет халыққа қызмет көрсету үшін ғана өмір сүреді: халық мемлекетке қызмет көрсету үшін тіршілік етпейді. Қысқаша айтқанда, халық мемлекеттің қол астындағы құлдары емес, өзінің еркі толық өз жеріндегі азаматтары. Бұл тұста екі жақ бір-бірімен тең, яғни мемлекет өз азаматтарының құқығын сақтайды, соған орай, азаматтар да мемлекеттің қағидаларын ұстайды.

Ал бір адам /мәлі ол — хан, патша немесе президент деп аталсын/ не жалғыз партия шексіз билікке ие болса, азаматтар оған бағынышты болып, солардың қолындағы мемлекетке қызмет етеді. Үкімет сол уақытта өзінің азаматтары алдында ешқандай есеп бермейді.

Демократиялық қоғамда сайлау кезінде мемлекетті халықтың атынан кім басқаратынын азаматтардың өздері шешеді. Қазақстанда осы уақытқа дейін бәрі керісінше болды. Билік жүргізуші партияның айтқан аламын заңдандыру үшін, жалған сайлау жүргізіліп келді. Сондай жолмен депутат болғандар да бар. Бұл нақ спектакль сияқты дауыс берудің көрінісі, өншейін көзбояушылық.

Азаматтардың тағы бір құқығы — үкіметтен өздерінше жеке ұйым ашып, қоғамдық жұмысты алға апаруға еркін араласуы. Әрине, мұндай жауапты жұмысқа кірісу үшін көп білім, байсалдылық, мәдениеттілік қажет. Тек «менікі дұрыс» деген мақсатпен қоғам жұмысына араласуға болмайды.

Түрлі одақтар, ұйымдар біздің бұрынғы мемлекеттік жүйемізде де болды. Бірақ олар үкімет пен партияның идеологиясын тарату үшін жасалған жасанды ұйымдар еді. Олардың ешқайсысы келелі, өзекті мәселе жөніндегі таластарға қатыса алмайтын. Жоғары жақтың айтқаны әділетсіз болса да, оны халыққа көрсетіп, дәлелдеуге бағылдықтары жетпейтін. Мәселен, демократиялық елдердің көпшілігінде өскери қызметтің жүйесі де біздікіне қарағанда өзгеше. Бұрынғы міндеттілікті көпшіліктің шешімімен еріктілікке ауыстырғандары да бар. Ерікті, жалақы алып қызмет жасайтын армия Америка Құрама Штатында бар, ал Германия жақында ғана өскери қызметтің мерзімін қысқартты, т.б.

Сөз жоқ, адам құқығының сақталуы кез келген үкіметтің

билігін шектейді. Демек, билік ұстаушы топтар ойларына келгенін жасай алмайды деген сөз. Бірақ, екінші жағынан: құқық жеке өмір сүре де алмайды. Оны адамдар мойындаған уақытта ғана тіршілік ететінін ұмытып кетпейік. Былайғы жұрттың еркіндігі мен құқығына бөгет жасамас үшін азаматтар өздеріне белгілі бір міндеттер алады. Бір сөзбен айтқанда, бұл міндеттер демократияның қызмет етуін қамтамасыз етеді. Егер азаматтар белсенді түрде, өз еріктерімен елдің қоғамдық ісіне араласамыз десе, өздері шығарған заңды да мойындауы тиіс. Осындай жағдайда ғана сол қоғам барлық қиыншылықтардан бірауыздылықпен қиналмай өте алады.

Қоғамдық іске белсене араласу дегеніміз — тек қана саяси билік үшін жүргізілетін тартыс деп қалмаңдар. Демократиялық елдерде азаматтар жергілікті басқару ісіне /біздегі ауылдық, аудандық Кеңес сияқты/ араласады, мектеп комитеттеріне кіреді, жергілікті өзін-өзі басқару топтарына мүше болады. Үлкен мәселелер жөнінде саяси партиялар мен кәсіподақтарға мүше болып, сол арқылы пікірталасқа қатысып, елді келелі іске бастайтын шынайы мүмкіндіктерді жүзеге асыруға атсалысады.

Адам құқығының негіздері:

- Сөз бостандығы, өзінің ойын айтып-жеткізу бостандығы мен баспасөз бостандығы.
- Дінге сену бостандығы.
- Түрлі қоғамдарға бірігу бостандығы мен жиналыс өткізу бостандығы.

— Заң алдында барлық азаматтардың бірдейлігі.

— Сот ісінің әділ жүргізілуі мен заңдылықтың бақылануы.

Адам құқығының негіздерін қорғаудың жолдары өте көп. Оны дүние жүзіндегі көптеген елдер өздерінің Конституцияларына /Негізгі заң/ кіргізген.

Қазақстан Республикасы да «Адам құқығының» негіздерін мойындап, мемлекеттік тұрғыдан қабылдады. Демек, үкімет осы құқықтардың бұзылуымен, басқа заңдар негізінде күшін жойып кетпеуін қатаң бақылайды.

ҚҰҚЫҚ /Право/

Ең бірінші ақиқат — барлық адамдар бірдей жаралған, сондықтан ұлтына, нәсіліне, түріне, дініне, тіліне, қызметіне, тағы басқа ерекшелігіне қарап, заң жүзінде бірін жоғары, бірін төмен қоюға болмайды. Заң жүзінде жұмысшы мен басшы, қойшы мен совхоз директоры, Президент пен қайыршы пен құрыққа ие.

Ал үкімет осы құқықты қорғап отырған ұйым ғана. Адамның өмір сүру құқығын, жеке басының еркіндігін ешкім бұза алмайды.

Үкімет азаматтарға еркіндік құқығын бермейді, адамдарға тиісті еркіндік құқығын сақтап қана отырады.

Бұл құқықтардың ең негізгілері мыналар: 1. Сөз бостандығы /өзінің пікірін ешкімнен қорықпай, сескенбей білдіру/; 2. Дінге сену бостандығы /діннің қағидаларын ұстану/; 3. Жиналыс бостандығы /белгілі бір мақсатта азаматтар өзара жиналып, ұйымдасып жұмыс істеу/; 4. Заң алдындағы теңдік бостандығы /барлық азамат заң үшін бірдей/; Бұл құқықтардың бәрі үкіметтен бөлек өмір сүреді, сондықтан оны заң шығару арқылы жоя алмайды. Оны көпшілік дауыс берген жағдайда да тоқтату мүмкін емес. Ал Американың Конституциясы жоғарыдағы құқықтарға қарсы заң шығаруға тыйым да салып қойған. Қысқасы, азаматтардың еркін өмір сүруі үшін үкіметтің қолы байлаулы, билігі шектеулі. Бұл жолдарды терең түсініп, ой жіберіп оқындар, балалар!

1. Сөз бостандығы.

Жариялық болмаса, өмілдіктің қай жерде екенін білу мүмкін болмас еді. Сол себепті де сөз бостандығын - демократияның негізгі құшті деп біледі. Адамдар өздерін өздері басқару үшін ойларын ашық айту қажет. Өтірік пен шындық та ашық пікір таласы үстінде көрінеді.

Үкіметтің не басшының жасаған заңсыздығы туралы айтылмаса, оны ешкім білмесе, халыққа жетпесе, ондай қоғамда өмілетсіздік етек аларында күмән жоқ. Түрлі пікір болып, оларды салыстыра отырып, шындыққа, істің ақиқатына жетуге жол ашылды. Жақсы мен жаманды айыру үшін де өзара салыстыралы гой. Өмілетсіз қоғамдағы ақпарат хабарлары, баспасөз, теледидар үкіметтің қол астында, айдауында болады. Ондай жағдайда тек бір ғана бағатта пікір айтылып, адамдарды үгіттеу құралына айналады. Мемлекет басшыларына сын айтқан, олардың қателіктерін көрсеткен жандардың жазғандарын шығармайды, айтқандарын жеткізбейді. Керек десең, оларға түрлі айып тағылып, қудалауға, жазалауға дейін барады. Өмілетсіз қоғам сөз бостандығын шектейтін түрлі заңдар қабылдайды. Олар «елдің басшысының ар-намысына тиістін сөз айтуға болмайды» деген сияқты демократияға қарсы қаулы да шығарады.

Сөз бостандығы дегеніміз — азаматтардың ешқандай дәлелсіз бірін-бірі сынай беруі емес. Дәлелді, нақты пікір айту үшін соны айтатын жандардың да ақылды, мәдениетті болуы шарт. Саясаттан, экономикадан хабары болуы тиіс. Демек, сол елдің азаматтарының білім деңгейі де жоғары болатыны сәсіз.

Егер баспасөз орындары немесе саяси ұйымдар сөз бостандығын желеу етіп, көпшіліктің дұрыс деп тапқан, қолдаған пікірлеріне

қарсы ойлар жарияласа, үкімет орындары не істеу керек деген заңды сурақ туады. Мүмкін, бұл ақылға қонбайтын сияқты болып көрінер, бірақ жауап біреу-ақ: ештеңе істемеуі керек. Оның төрелігін айту, бұл дұрыс, ал мынау қате деп көрсету — үкіметтің жұмысы емес!

Сөз бостандығының кепілі және соның көрінісі — адамдардың бейбіт жолмен жиналып, өкіметке өздерінің пікірін білдіруі, талап етуі болып табылады. Сондықтан сөз бостандығы мен жиналыс, жиын жасау құқығы өрқашан қатар жүреді. Әрине, демократиялық қоғамда үкімет белгілі бір заңдарға сүйене отырып, саяси жиынның уақыты мен өткізілетін орнын хабарлауға міндетті. Жиын кезінде тәртіп пен тыныштық сақталуын талап етеді. Бірақ оны басып тастауға немесе біреулерге жақтайтын пікірді тыңдатпауға еш құқығы жоқ.

«Ұлан» газеті, 1992 жыл

ЗАҢ НОРМАЛАРЫ /ТЕҢДІК ЖӘНЕ ЗАҢ/

Барлық әділетті, демократияшыл қоғам үшін заң алдындағы барлық азаматтардың тең болуы — құқықтың негізі болып саналады. Оның бай не кедей екеніне, қызметі мен лауазымына, діні мен қандай партияға мүшелігіне қарамайды. Керек десең, үкіметтің саяси қарсыласы ма, әлде жақтасы ма — заң үшін барлығы бірдей құқыққа ие.

Заңнан ешкім бәік емес, себебі ол заңды жасаушы — халық, оның өкілдері. Демократиялық елдерде азаматтардың бәрі заңды мойындап, соның шеңберінен шықпай, жұмыс істейді. Ал біздің қоғамда бұған шейін заңды дайындап, бекіту белгілі бір топтың немесе партияның қолында болып келді. Әділетсіз заңды демократиялық күрес жолымен тоқтату, өзгерту — саяси партияларға біріккен қоғамдық күштердің міндеті. Заңның өзгеріп, демократияланып отыруы да табиғи құбылыс.

ЗАҢ КЕПІЛДІКТЕРІ

Қолында билігі бар жандардың /немесе партияның/ бірте-бірте ешкімнің айтқанына көнбей, шексіз өміршілдік жүргізуі мүмкін. Бұл — тарихта жиі кездесетін жағдай. Мемлекет пен заңның атын жамылып, азаматтарды түрмеге жауып, айдауға

жіберіп, атып - асып жүргеніне біздің тарап кеткен Кеңес үкіметі де мысал бола алады. Соның көпшілігіне ешқандай айып тағылып, заңды сот болған да жоқ. Ешқандай демократия бұндай шексіз зорлыққа төзбейді.

Әр елде төртіп пен қылмысқа қарсы тұратын билік болуы шарт. Бірақ сол билікті реттеуші, нақты да жариялы түрде жүргізетін заң болуы қажет. Түрлі сылтаумен билік иелері ойларына келгенін жасамауының бір кепілі де осында.

Демократиялық басқару түрінде осыған сай заң кепілдіктері берілген.

— Прокурордың рұқсат қағазы болмаса /ордер/, ешқандай милиция /полиция/ біреудің үйіне кіріп, тінту жасауға құқығы жоқ.

— Жазба түрде анық қылмысын көрсеткен құжатсыз ешқандай азамат тұтқындалмайды. Адамдар өздерін не үшін тұтқынға алғандарын алдын ала нақты білуі тиіс.

— Айыпты деп саналғандар көп уақыт сотты күтіп түрмеде отырмауы шарт. Олардың тез арада және ашық, жария сот талап етуіне, өзі айыптаушылармен кездесіп, сұрақ қоюына құқығы бар.

— Егер айып тағылған жанның қашып кетуі мүмкін деп табылмаса, сотқа дейін кепілдік алып, бостандықта жүргені дұрыс.

— Адам өзіне қарсы куәлік бере алмайды. Себебі азаптауға шыдай алмай, өзін қаралауы, істемеген қылмысты мойнына алуы мүмкін. т.б.

Сот үкіметтің саяси билігіне тәуелсіз болады. Оларға жоғарыдан нұсқау берілуі мүмкін емес. Себебі соттың бағынатыны — заң ғана.

КОНСТИТУЦИЯ

Демократияның іргетасы — Конституция. Бұл — мемлекеттің барлық институттарының, жүйесінің міндеттері мен жұмыс тәртібі берілген, азаматтардың еркіндігі кепілденген негізгі заңдар.

Конституцияны үлкен дайындықпен, жан-жақты қамты қабылдаса да, өмір өзінің өзгерісін кіргізіп отырады. Сондықтан негізгі заң — Құран емес, кейбір баптары қоғамдық өмірге ыңғайлы түрде қайта қабылдануы мүмкін жағдай.

«Улан» газеті, 1992 жыл

САЙЛАУ

Демократиялық үкіметтің ең бірінші белгісі — сайлау жүйесі. Себебі, демократиялық басқару түрі келісімге негізделінген. Оның негізгі механизмі — үкіметке өкілдік беріп, сенім берілетін ашық та әділ сайлау әдісі.

Сайлау барлық мемлекеттерде болады, бірақ олардың барлығы бірдей әділетті, демократиялық деу қате. Заңды үкімет болып көрінгісі келген диктаторлық, тоталитарлық немесе бір партиялық мемлекеттерде де сайлау жүргізеді. Қазақстандағы сайлау жүйесі бүгінге дейін осы әділсіз қолдау жүйесіне жатып келді. Бұл сайлауда ешқандай бәсеке болмайды, не жалғыз кандидат беріледі, немесе сол партияның бірнеше адамы қатар ұсынылады. Сонымен бірге мұндай үкімет сайлау өткізгенде де түрлі қулық, айла жасайды. Қысқасы, жоғарыдан, үкімет белгілеген адамды қалай да өткізуге барынша күш салады. Мұны демократиялық сайлау деп атай алмаймыз.

Ендеше, демократиялық сайлау дегеніміз не? Оған не жатады? Ол үшін сайлау барысын, дауыс беруді тәуелсіз комиссиялар бақылауға алуы тиіс. Және түрлі партиялардың кандидаттары таза, әділетті сайлаудың кепілі. Ең негізгісі — сайлауға түсетін кандидаттар арасындағы ашық бәсеке және оның /тартыстың/ халыққа жариялы түрде, бар шынайы бейнесімен жету мүмкіншілігі. Үкіметтің /басқарушы партияның/ істеп отырған жұмысы мен саяси бағытына келіспей, оны сынап, өлсіз жағын ашып көрсетіп, кемшілігін жайып салатындай мүмкіндік болмаса, демократиялық сайлау да болмайды. Бұдан туатын негізгі қорытынды — әділетті сайлау жүйесі жұмыс істеу үшін сөз бостандығы мен баспасөз тәуелсіздігі ауадай қажет. Үкімет басындағы партия мен оған қарсы күресіп жүрген саяси күштердің халыққа шығу мүмкіндігі, құқысы тең болуы шарт.

Демократиялық сайлау мезгіл-мезгіл жүріп отырады. Себебі, олар үкімет басшысын, заң шығару органын өмірлік тағайындамайды. Ресми қызметтегі басшылар халықтың алдында белгілі бір мерзімде не жасағандарын айтып, есеп беріп отырады. Сонымен қоса, келесі кезеңге сайлау үшін рұқсат та сұрайды. Оларды үкімет басында қалдыруды не басқа адамдармен алмастыруды сайлаушылар, сол елдің азаматтары шешеді. /Бұл қағида көп жерде Конституциялық сот мүшелеріне қолданылмайды. Олар өмір бойы сол қызметте отырады, тек үлкен қылмыстары үшін ғана орындарынан кетеді/.

Көпшілік дауыс алған топ жеңіске жетеді. Сондықтан сайлау құқығы үшін күрес — бүкіл тарих бойы келе жатқан мәселе. Басқа

үлт өкілдері, діні бөлек, түрі бөлек, өйелдер, т.б. сайлаушылар қатарына бірте-бірте қосылды. Мысалы, АҚШ-та 1787 жылы Конституция бойынша тек ақ нәсілді ер адамдардың дауыс беруге құқығы бар болған. Өйелдер 1920 жылы ғана сайлауға қатыса алса, қара нәсілділер /негрлер/ АҚШ азаматтарының сайлау құқығына ие болуы үшін күресі 1960 жылға дейін созылды. Ал 1971 жылы сайлауға қатысуға 18 жастан бастап рұқсат етілді. /Оның алдында 21 жастан басталған/.

Демократиялық сайлау тек кандидаттарға дауыс берумен шектелмейді. Сайлаушылар кейде өзекті мәселелер жөнінде өз ойларын білдіріп, референдумға қатысады. Әрине, қандай мәселені бүкілхалықтық талқылауға салуды заң шығару органы шешеді. Ал ондай ықпалас халықтан туындаса, белгілі бір ынталы топ сайлаушылардан қол жинайды. Егер жиналған қол белгіленген процентке жетсе, ол мәселені референдумға қоюға бөтет бола алмайды.

«Ұлан» газеті, 1993 жыл

ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ЭТИКА ЖӘНЕ БАЙСАЛДЫ ОППОЗИЦИЯ

Әр адам, әр сайлаушы өз пікірін ашық, ешкімнен қорықпай, айта алатын жағдайда ғана демократия гүлдене түседі. Сайлау еркін өту үшін — сайлау жүйесінде дауыс беруді жасырын өткізеді. Бұл — сайлаушыларды келешекте қуғынға салып, өздеріне қарсы дауыс бергендерді жазалау үшін жасалған өдіс. Сонымен бірге сайлаудың нәтижесін тексеру барынша жария түрде өткізеді. Сонда ғана халықтың көзі жетіп, басшылыққа шын мәнісінде көпшілік қолдаған адамдар келеді.

Қазіргі Қазақстанның саяси өмірінде «оппозиция» сөзі өз орнын таба алмай жүр. Бірақ бұл да демократияның бір белгісі. Оппозиция — үкімет басындағы партияға немесе билеуші топқа қарсы пікірдегі саяси күштер. Егер олар мемлекет басына күшпен келмек болып, революциялық жолды мақсат етіп қойса, оларды қарулы оппозиция деп атайды. Оппозицияның екінші түрі — халықтың алдында үкіметтің кемшіліктерін көрсете отырып, сынай отырып, сол мәселенің шешімін өздері ұсынатын байсалды оппозиция. Демек мұндай қоғамда үкімет те, оған қарсы күштер де демократияның негізін қолдайды деген сөз. Саяси бәсекелестер, қарсыластар бірін-бірі сынай отырып, олардың қоғамда өз орны бар екенін мойындайды. Қоғамдық тартыстың, пікір айтысының

қандайына болса шыдай білу, өзіңнің қарсыласыңды сыпай білу /келіспей отырып, оның өз пікірі бар екенін және оны айту, дәлелдеу құқығы бар екенін сыпай/ ғана нағыз байсалды оппозиция тудырады.

Сайлау аяқталысымен, жеңілген жақ сайлау нәтижесін мойындауы шарт. Егер үкімет басындағы партия жеңілсе, бейбіт жолмен мемлекет билігін жеңіске жеткен қоғамдық күшке береді. Қай жақтың жеңгеніне қарамай, екі күш те елдің күрделі мәселелерін бірігіп талқылауға келісім береді. Жеңіліске ұшыраған күш /енді олар саяси оппозиция деп аталады/ өздерінің жазаға ұшырап, түрмеге жабылмайтынын жақсы біледі. Олар келесі сайлауға дейін өздерінің саяси жұмыстарын ашық жүргізе береді.

Қысқасы, демократиялық сайлау — үкімет билігі үшін жүгізілетін «қырғын соғыс» емес, халыққа адал, өмірлік мәселелерді шешуді шынайы қызмет ету үшін, солардың сеніміне ие болуға бағытталған дені сау бәсеке бәйге.

ДЕМОКРАТИЯ МӘДЕНИЕТИ

Оқу-ағарту — кез келген қоғамның өмірлік негізі. Тоталитарлық қоғамда білім алумен бірге үкіметке бағыныштылық, бейсаясаттылық бағыттағы жұмыстар үзбей жүргізіледі. Қоғам өзіне қолдаушылар дайындайды. /Әлі партияның не екенін білмейтін мектеп оқушыларының «Коммунистік Партияның ісі үшін дайын болыңдар!» дегенде «Әрқашан да дайынбыз!» деп бір кісідей жауап беретін де осы тәрбиенің өсері болып келді. Д.К./

Демократиялық оқу жүйесіндегі негізгі принцип — еркіндікте сыяқты. Білім алушыларда таңдау мүмкіншілігі бар. Қалыптасқан көзқарастарды қайта қарап, күмән келтіретін тұстарын таңдау арқылы қажетсіз деп табылғанын алып тастау — демократиялық оқу жүйесінде ғана жүзеге асады. Талқыланып отырған мәселе жөнінде қым- қиғаш қарсы дау-дамай талас болуы да мүмкін. Бірақ сол арқылы ғана шындыққа, ақиқатқа жақындауға болатынын есте ұстаған жөн. Оқушылар білімнің негізін жақсы меңгеру керек, ал қандай бағытқа бет бұрып, қандай ілімді қолдайды, ол — сол адамның өзінің ғана ісі.

Қысқасы, демократиялық оқу-ағарту жұмысы адамдардың жеке қасиеттері мен білімінің негізінен тұрады және ешқашан мемлекеттік жүйені құрамы болмайды.

ДЕМОКРАТИЯ МЕН ОҚУ-АҒАРТУ МӘСЕЛЕСІ

Барлығымызға ұнайтын әділетті заңдар, тамаша сайлау жүйесі немесе демократиялық институттар /Конституциясын, оппозиция, т.б./ азаматтардың мәдениеті болмаса, қоғамға ешқандай пайда келтіре алмайды. Мәдениет дегенде — өнер, әдебиет не музыканы айтып отырғаным жоқ, адамдардың ұстамдылығы, тәртібі, тәрбиесі жөнінде сөз етпекпіз. Қазақстан саяси өмірінде дәл осы мәселе ерекше көзге түседі. Өз ойларын ортаға салып, бір-бірінің дәлелдерін тыңдаудың орнына «мені жақтамағаным бәрі — жау» деген қалыппен жұмыс істеу — азаматтық келісімге әкелмейтін анық. Өзіне ұнамайтын пікірді, не адамды ешқандай дәлелсіз жамандау, қаралау біздің арамызда өте кең орын алған. Қарсы оң пікір айтатын жандарға сөз бермеу, ой-тұжырымнан газет бетіне жарияламау сияқты түрлі айла-шарғылар да демократияның мәдениетіне жат мәселелер.

Демократия — түрлі пікірлердің бар екенін мойындаудан басталады. Ұстамдылық пен сабырлықты қарсыласынды дәл өзіндей сыйлай білу, өзіңе қарсы айтылған көзқарасты толық тыңдау, кемшілігінді дер кезінде мойындау, міне, мәдениеттің алғашқы баспалағы — осылар.

Өкінішке орай, біздің еліміздің бұндай өзара сыйластықпен сөйлесе білу мәдениеті әлі қалыптасқан жоқ. Билікті ұстап отырған адамдар сыннан тыс болуы керек. Олардың айтқандары «саф алтын», үкімдері — «қара қылды қас жарар әділдік» деп ойымызға құйып қойғаны соншалық, жоғары дәрежені, лауазымды жандарға сын айтып, кемшіліктерін көрсеткендерге есінен аласқан адам ретінде қараймыз.

«Ұлан» газеті, 1993 жыл

ДЕМОКРАТИЯНЫ КІМ ҚАЛАЙ ТҮСІНЕДІ немесе бізге оппозиция керек пе?

«Қой көрмеген қой көрсе, қуалап жүріп өлтірер» демекші, «демократия» деген сөзді қазір кім қалай болса солай пайдаланып, қадірін кетіріп бітті. Рас, демократияның мағынасы кең. Содан әркім өзіне керектің алғысы келеді. Ел басшылары «демократия — заңды мойындау /демократияны жоққа шығаратын заңдарды да мойындау керек пе? — Д.К./ мен тәртіп» деп түсіндірсе, кейбір

желөкпелер «демократия — шексіз бостандық» деп қателеседі.

Демократия шовинистердің де туына айналды. Олар өздерінің қазіргі артықшылықтарын сақтап қалу үшін «теңдік пен адам құқы» деп безектейді. Қазақ ұлтының демі үзіліп бара жатқан өзекті мәселелері қозғалған сайын «біздің құқымызға қарама-қайшы келетін антидемократиялық заң қабылдануда» деп жар салуда.

Тоталитарлық жүйемен өмір сүріп келе жатқан мемлекет үшін демократияның алғашқы қадамы оппозиция болуы керек. Кейбір елдердің ішкі оппозицияны қолдан жасайтыны да құпия емес. Сырт көзге өркеніетті, демократия жолымен келе жатқанын көрсету үшін жасанды бөсекелесінің өмір сүруіне жағдай жасау — қажеттіліктен туатын саясат. /«Егер мен болмасам, Горбачев басқа бір Ельцинді табар еді» деп Борис Николаевич бекер айтпаса керек/.

Қазіргі Қазақстанның саяси жағдайына назар аударып көрейік. Сырт көзге тұрақты сияқты болғанымен «су астындағы ағыс» бізде де қалыпқа түскен жоқ. Демократиялық күштер бөлін жазып, бір тізерлеп тұрамын дегенше, реакция шапанын жанартып, аттарын ауыстырып мініп те үлгереді. Мандайшадағы жазулардың ғана өзгеріп, номенклатураның толық сақталуы — күрес объектісінің бар екенін дәлелдесе, екінші жағынан, ұлттық өркендеу ұраны мен барлық азаматтардың теңдігін ту етіп көтерген сол бұрынғы басшылыққа қарсы жұмыстарды көпшіліктің түсінбеуі де, қолдамауы да мүмкін.

Егер кейбіреулер бізді түрлі саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдарды, оппозицияға жатқыза, қатты қателеседі. Біріншіден, болашақ оппозицияның нақты құрылымы, қалыптасқан іс-қимыл, тәсілдері болады. Екіншіден, сол құрылымның дүниеге келуі үшін түрлі мақсаттың ішінен жалпы бағыт пен оның принциптері айқындалуы керек. Тамызға дейін бұл бірліктің негізгі белгілері — Коммунистік партия мен орталық болып келсе, енді тәуелсіздіктің жариялануы мен компартияның «де юре» саяси аренадан жоғалуына байланысты екі «жаудан бірдей айрылып», болашақта үміт күттіретін қозғалыстар мен партиялар ұсақ топтарға жіктеле бастады.

Саяси оппозицияның өмір сүруіне мемлекеттің жауапты екені де бізге де толық жете қоймады. Барлық өркеніетті елдерде оппозицияның тіршілік етуі үшін үкімет тарапынан жағдайлар жасалған. /Біз үшін ертегі сияқты./ Ал Қазақстанда билікке қауіп төндіретін оппозиция түгілі, саяси партиялардың құрылуына, аяғынан тұрып кетуіне кедергілер жасалып, бюрократтық бөгеттер ұйымдастырылды. Кейбір елдер қоғамдарға қаржы бөліп, ұй-жай

беріп, қамқорлық жасаса, тағы бір елдер сайлау науқанында белгілі бір процент дауыс жинаған партияға сол сайлауға кеткен ақшасын қайтаралы, өйтсеуі қоғамдық өмірді дамыту үшін еңбек ететін топтан жақсылығын аямайды. /Оларды жақсы түсінуге болады — келесі сайлауда оппозицияға өздері де кетіп қалуы мүмкін ғой/. Ал біз партияның тіркелгені үшін мемлекетке ақша /ұят-ай/ төлейміз.

Бытлар қабылданған «Қоғамдық ұйымдар туралы» заңымыз тоталитарлық басқару жүйесі мен казәрмалық компартия құрылымының алақанында пайда болған шалажансар бірдеңе. Төуелсіз мемлекет атанған соң, бұрынғы орталықтың заң жобасы негізінде жасалған заңдардың бәрін қайта қарау ең бірінші міндетіміз деп ойлаймын. Қоғамдық құрылымдары тіркеу тәртібі /Әділет министрлігінің шығармашылығы туралы сөз қозғауға аузым барар емес. Біздің тіркелу тәртібімізбен танысқан шетелдік өріпестеріміз /швед, неміс социал-демократтары/ «осындай адам құқығын жоққа шығаратын, антидемократиялық заңдар Қазақстанда бар дегенге сену қиын» деп жағаларын ұстады.

Оппозицияның тағы бір ерекшелігі — оның мәдениеттілігіне, әдептілігі мен байсалдылығына. Бос айқай мен кеудемсоқтықтық, шамшылық пен шыдамсыздық мемлекеттік жазалау аппаратынан да жаман. Білімді жандар ғана әр саяси терминнің мағынасын жете түсіне алады. Мінбеге кезексіз жүгіріп, өзіне жақпайтын жандарға жала жауып, «атақ» тағу сияқты ескі тәсіл түрлі топтардың ара жігін аша түседі. Ал оппозицияны мемлекеттік басқару жүйесіне немесе билеуші партияға қарсы жүрестің «дұшпаны» деп түсіну — мүлдем қате пікір. Кей жағдайларда оппозиция Парламент пен Президенттің белгіленген жоспарларын жүзеге асыруға күш салады, халықты соған жұмылдырады. /Ресейдегі нарықтық экономиканың кіргізілуі алында Б.Ельцин мен демократиялық түрлі қоғамдық ұйымдардың келісімге келуін, Президенттің олардан қолдау іздегенін жақсы білеміз. Ал Украина Президенті Л.Кравчук «жана басшыларды тағайындау кезінде түрлі партиялар мен қозғалыстардың пікірін ескеретінін» мәлімдеді./

Оппозицияның бекіткен белі шықпай жатуының тағы бір себебі — әлеуметтік теңсіздікке сияқты. Өмір бойы билеуші ретінде келген, өзінің ғана айтақны дурыс/ немесе өзінің үстінен қарайтын бастықтың сөзі дурыс /деп түсінетін жандардың «аты жоқ, заты жоқ» адамдармен қатар отыруы, белгілі бір мәселені талқылауы — бұлдің қоғам үшін тым сәлектет жағдай. Сондықтан болар, біздің сынымыз — жамандар, кеңесіміз — демагогия, ал қарсылығымыз — өкімет орнына таласу болып қабылданады.

Біздегі оппозицияның негізі бола алатын күштердің өз ауруы бар. Бірге жұмыс жасау қажеттілігін бөріміз жақсы түсінеміз, соның нәтижесінде бас қосуға да бірнеше талпыныс жасалады. Мойындауымыз керек, негізгі себеп — әлсіздігімізде, бірақ мен ең үлкен жауымыз бір-бірімізге толық сенбейтініміз бе деп ойлаймын. Біріміздің бастаған ісімізді екіншіміз қостаудың орнына, пөле іздейміз. Өзіміздің қолымыздан келмеген мәселені жоққа шығаруға дайын тұрамыз. Қысқасы, «мені қолдамағандардың бөрі — маған жау» дегендей, бөрінен сезіктенеміз. Ал күдік жүрген жерде сенімсіздік те табылады. Біздің қарсыластарымыз осы жағдайды тамаша пайдаланатыны жақында тағы да дәлелденді.

Қарапайым оқырмандардың құлағына жетпеуі де мүмкін, бірақ «Әлеуметтік қорғау комитеті» деп аталатын бірнеше қоғамдық ұйымдардан құрылған коалицияның Президенттен кездесуі астанадағы түрлі бағыттағы саяси күштерді бір селт еткізгені анық. Нарық экономикасы кезеңіне байланысты халықты шектен тыс өскен бағаның жағдайынан құтқарудың жолын іздеген коалицияның үкіметпен тізе қосып жұмыс істеуге ниет қылуы кейбіреулерді үркітетіні анық.

Біріншіден, коалицияға кірмеген ұйымдар мен қалалық атқару комитетінің қызметкерлері кездесуге қатысып /шақырылмаған жерге барудың мәдениетке жаппайтыны белгілі, бірақ саясат пен қарапайым этика біргі өмір сүретін уақытқа әлі жеткен жоқпыз-ау деймін/, өздерінің өрескел қылықтарымен кездесуді бұзып басты.

Екіншіден, коалицияның жұмысына қатыспаған, оның мақсаты мен жоспарын білмейтін жандардың жалған ақпарат беруі жанға батады. «Коалиция біздің төуелсіздігімізге қарсы құрылған» деген өтіріктен соң, «Азаттың» үйлестіру кеңесінде құжаттарды оқып шығып, облыстардан келген өкілдерге таныстыруға мәжбүр болдым.

Қысқасы, оппозицияны бір үстелдің басында «Азат» пен «Единство» қозғалыстарының, социал-демократтар мен коммунистердің, ұлттық конгресс пен социалистердің, «Семей—Невада» мен «Ақиқаттың» қатар отырғаны кейбіреулерге ұнамайды. Осыған қарай, Қазақстандағы оппозицияның пайда болуы — саяси мәдениетімізді тікелей қатысты ма деп деп ойлаймын. Демократияның ауылы әлі алас, ал біздің жайымыз болса, жоғарыдағыдай. Бірақ оппозицияның мәңгілік, ал оны құрайтын күштердің уақытша екенін ұмытпайық.

«Егемен Қазақстан», газеті, 1992 жыл.

ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ КЕЛІСІМГЕ ЖЕТУ ЖОЛДАРЫ

Адам өмірі қарама-қайшылықты тудырады. Ал мыңдаған, миллиондаған адамдар бір мемлекеттің ішінде, бір ғана заңға бағынатын жағдайда қайшылықтың рөлі қушәйе түсетіні рас емес пе? Демократиялық жүйде ешқандай қайшылық тартыс болмайды деу қателік. Меніңше, керісінше, демократия қайшылықты қоғамның ішіне бүркемелеп жасыра алмайды, халықтың алдына жайып салады. Әңгіме сол қайшылықты шешудің жолында жатыр.

Ол үшін түрлі пікірлер мен адамдардың, партиялар мен үкіметтің арасында өзара келісім болуы шарт. Келісімге жету кезінде екі жақ та өздерінің талаптарының бір бөлігінен бас тартады, бірақ ол жеңіліс деп есептелмейді. Себебі, қарсы жақта біршама шегініс жасайды ғой. /Саяси тілде бұл — «компромисс» немесе «консенсус» деп те аталады. /Көп жағдайда демократияны қайшылықтан шығу жолының ережелері деп түсінген дұрыс болады. Екі достың ажырасуынан бастап, мемлекетті қанға бояйтын азамат соғысының пайда болуына дейін жеткізетін тек қайшылық пен талас. Егер қайшылықтан шығар жолды — келісім десек, ал осы келісімнің жолдары мен түрлерін заңдандырып, қоғамның мүшелеріне мойындаттырсақ, халықтың көзін жеткізе отырып, мемлекеттік заң дәрежесіне көтерсек — адам өмірі мен қоғам тыныштығы міндетті түрде сақталады. Ал келісімге келу үшін — мәдениеттілік керек екені бәрімізге түсінікті.

Демократияның тағы бір ерекшелігі — заңды өмір бойы өзгермейтін қатып қалған шынық деп мойындамауында дер едік. Таласушы екі жақ та демократияның заңына сүйенуі мүмкін, сонда не істеу керек?

Жауап біреу-ақ, халықтың алдында /демек, халық сайлаған парламенттің алдында/ өзінің көзқарасын дәлелдеуі қажет. Қай жақтың пікірі дұрыс екені кейде дауысқа салынып та шешіледі.

Мәселен, бұған Қазақстандағы үлкен мәселе — тілге көзқарас кезіндегі дауды осыған дәлел ретінде алуға болады. Орыс тілінде сөйлейтіндер «қазақ тілі мемлекеттік тіл болса, біздің құқымыздың бұзылғаны» дегенді алға тартса, қазақтар өз отанында «ұлттардың даму бағытын өздері анықтайды» деген заңды дәлел етіп көтереді. Әрине, демократияның негізгі принципі «Әр адамның өз тілінде сөйлеуі, жазуы», бірақ бұл жерде әңгіме мүлде басқаша еді.

Біріншіден, мемлекеттік тіл — басқа тілдердің қолданудан шығып, тоқтатуы арқылы келмейді. Өз тілінде сөйлеуге ешкім тиым салмайды.

Қысқасы, тілдік белгіге қарап қуғындау жоқ.

Екіншіден, барлық демократиялық елдерде қызмет орнына байланысты белгілі бір тілді білу — әділетсіздік болып табылмайды. Керек десең, Біріккен Ұлттар Ұйымында жұмыс істеу үшін сол ұйымның қызметі жүретін бес тілдің біреуін білу — заңды талап.

Міне, осы мәселені орыс тілді ұлт өкілдеріне асқан байсалдылықпен, сабырмен түсіндіріп, көздерін жеткізіп беру — демократиялық мәдениеттіліктің үлкен бір үлгісі. Ал «Бұл-қазақтар жері, сондықтан қазақ тілі-мемлекеттік тіл болуы керек» деген заңды пікірден соң, ешқандай дәлелсіз нүкте қоя салу, бүгінгі жағдайымызға бос айқаға ұқсап кетеді. Қарсы жаққа сөз беруден ешқашан қашпау керек, егер сенің пікірің дәлелді, дұрыс болса — тек ашық таласта ғана таза жеңіске жетесің.

«Ұлан» газеті, 1993 жыл

АҚ ПЕН ҚАРА немесе саяси партиялар туралы бес сауал

Токсан құбылған заманмен бірге сол қоғамның қалыбынан шығып, сол бір кезеңнің азаматтарына қызмет еткен сан алуан сөздер де өз мағыналарын өзгертіп отырады. Кейбіреулерінің мағынасы кеңейіп, қолдау аясы кеңейе түссе, кейбіреулерінің мағынасы тарылып, қол жиегіне шығып, шаң қауып жатыр. Ал енді бір сөздерге идеологиялық қажеттіліктің салдарынан басқаша ұғым берілгені соншалық — қазіргі уақытта олардың мағынасын түсіндіре алатын емеспіз. Ақты — қара, ал қараны — ақ деп түсіндіргені әрбіріміздің санамызды құрсаулап тастағанын көргенде, идеологияның қарапайым дуа екеніне көзін анық жетеді.

Сол сөздердің бірі — саяси партия туралы ұғым, түсінік. Көп партиялық деген сөзді мемлекеттік заңдарға енгізе отырып, халықтың санасында бұрынғы /коммунистік/ партия туралы түсінікті сақтау — тізгінді шірене тартып, байлаулы тұрған атты қамшылаумен бірдей сияқты. Көпшілігіміздің саяси партия туралы ұғымымыз не бұрынғы партиямен, не кеше ғана бейресми қоғамның қатарынан көтерілген саяси ұйымдармен және солардың іс-қимылдарымен шектеледі. Компартияның мемлекеттік басқару аппараттарымен біте қайнасып кеткені соншалық, оның дүние жүзі мойындайтын «саяси партия» деген терминге үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Өкінішке орай, біздің

азаматтарымыздың көргені де, білгені де сол болғандықтан, «партия» деген сөзді естіген сайын, қалыптасып қалған ескі түсінікті/кате ұғымды! — Д.К./ ми қыртысынан қайта тауып алады. «Жығылғанға жұдырық» дегендей, «Қоғамдық ұйымдар туралы» заң да қазармалық түрдегі партия жүйесін ұсынып, бағығы қалыпты алдымызға тартты... Ол да өзінше үлкен тақырып, дегенмен, бүгінгі күн талабынан саяси партиялардың мақсаты мен жүйесін, төсілдерін т.б. білу — сайлау жасына жеткен әр азаматтың міндеті десек, қателеспейміз.

Саяси партияның жетекшісі ретінде халық арасында болып, кездесулер өткізіп отырамыз. Сондағы қойылатын көптеген сұрақтардың аужайынан әлі де басла қарапайым көпшіліктің партия дегеннің не екенін толық түсіне қоймағанын байқаймын. Бүгін сол сұрақтардың ішіндегі ең жиі естілетін бірнешеуін алдарымызға тартып, «партия» деген сөзге байланысты кейбір жайларды мүлде басқа қырынан көрсеткім келеді. Сонымен... Өте көп кездесетін алғашқы сұрақ —

«Партия бізге не береді»

КЕЙДЕ бұл сұрақ нақты жағдайға байланысты бірнеше нұсқада беріледі. «Сенің партияң халыққа не берді», «Сендер елге қандай жақсылық екелесіңдер?», «Партия маған не береді?», т.б.

Мүмкін, менің жауабымнан соң, оқырмандардың көпшілігі: — Өне, айтпап па едім! — деп, қолдарын бірақ сілтер, бірақ соны біле отырып, нақты жауап берсем: — Партия сіздерге ештеңе де бермейді. /өңгіме өзін мүше болып отырған социал-демократиялық партия туралы болып отырғанын ескерте кеткім келеді. Басқаларын атынан сөз сөйлеуге өкілеттік берілген жок. — Д.К./ Өркеніетті елдердегі ешқандай саяси партия азаматтардың алдына тамақ, үстіне үй ұсынбайды. Партияның жұмысы адамдарға байлық беру емес. Егер осыны түсіне алсаңыздар, бағығда өділдік іздеп Орталық Комитетке барудың үлкен қателік екеніне көздеріңіз анық жетеді. Занды бақылайтын прокуратураның өзі партияның қол астында болған уақытта ғана, саяси партия — жердегі алланың елішісінің рөлін атқарған. Беретінін берген. Алатынын да ұмытпаған. Дегенмен, нағыз саяси партияның қызметіне байлық тартып, халықты «қарық қылу» жатқан емес. Әр адам өзінің адал еңбегінің күшімен ғана алдына қойған арманына жетеді. Байлық пен жайлы тұрмыс — әр азаматтың өнері мен ақылның, еңбекі мен мандай терінің жемісі. Сондықтан, тағы қайталайың, партия сізге де, халыққа да ештеңе бермейді. Олардың міндеті — әр адамның, өлеуметтік топтың,

көпшіліктің еңбек етуіне, соның адал жемісін жеулеріне жағдай жасау. Азаматтардың өмірін жақсарту түсетін, мемлекеттің болашағын, оның гүлденіп, көркейе түсуін анықтайтын заңдар қабылдау, соны жүзеге асыратын мемлекеттік атқару орындарын жақсарту, қысқасы, елдің ішкі, сыртқы дамуының бағдарламасын дайындау, соған жетуің жолдарын табу.

Осы жерде әлемдегі барлық саналы азаматтар білетін осы жайларды біздің отандастырымыз неге білмейді деген сұрақ тұяндайды. Себебі біреу-ақ — компартия үкімет басында отырған кезеңде халықтың әрбір табысы мен жеңісін өзлеріне телді. Партия социализмді орнатып, соғысты да жеңіп шықты, т.б. Қысқасы, «Күдай, бізге беретін не шапағатын бар?» деген сұрақтың орнына «партия бізге не берер екен?» деп толғандық. Дінге қарсы күрес жүргізіп, күдайды күстаналағанда соның орнын өздері алмақшы болып жүрген жок па екен деген ой да ешкімнің басына келмейтін...

Халықтың табысы мен жеңісін партияға, ал коммунистік партия өз жұмысын тоқтатқан соң, жеке басшыға тану саясаты, өкінішке орай, әлі де жойылған жок.

Жиі кездесетін екінші сұрақ —

«Партияларыңда қанша мүше бар?»

Бұл да тоталитарлық жүйе қалыптастырған сұрақтардың бірі. Қазармалық партия болып саналатын компартиядан басқа саяси түрін білмейтіндер үшін партия мүшелерінің саны /сапындағы «жауынгерлері» / бедел көрсеткіші сияқты. Өте қате пікір! Қазақстандағы саяси партиялардың енді ғана құрылып жатқан кезеңінде жоғарыдағы сұрақ мүлдем орынсыз. Еліміздегі ең «қарт» партия болып саналатын социал-демократиялық партия кеше ғана өзінің үш жылдығын атап өтті.

Барлық елдерде, барлық кезеңдерде партияның беделі оның мүшелерінің санымен емес, сол партияның сайлау науқанындағы бағдарламасын қостап дауыс берген сайлаушылардың санымен ғана көрінеді. Меніңше, Кеңес Одағындағы немесе Қазақстандағы коммунистердің санын келтіріп жатқан артық болар. Өрине, жоғарыдағы пікірден сайлауға дейін саяси партиялар қоғамдық өмірге араласпайды деген ұғым тұмайды, себебі саяси ұйымның сайлауға дейінгі жүргізген жұмыстарының нәтижесі сайлаушылардың дауысына тікелей әсер етеді. Бірақ сайлауға дейінгі партия мүшелерінің саны партия беделіне пәлендей әсер ете алмайды. Бір қызғығы, көптеген елдердің партия басшыларына жоғарыдағы сұрақты қоя қалсаңыз, нақты жауап ала алмайсыз. Оның себебі — партия мүшелерінің тіркелу жүйесінің

ерекшелігінде. Шынында да, егер барлық жұмыстың нәтижесін сайлау көрсететін болса, партия мүшелерінің саны қымтең керек? АҚШ-тың ең үлкен партиясының /демократиялық партия мен республикалық партия/ басшылары өз қатарларында қанша адам барын айтып бере алмауы мүмкін, бірақ сайлау кезеңінде немесе әлеуметтік зерттеу нәтижесінде халықтың қанша бөлігі өздерін қолдайтынын жаңылмай көрсетеді. Ал Американың соңғы сайлауда жеңіп шыққан билеуші партиясы — демократиялық партияның, Нью-Йорктегі бөлімшесінде екі адам ғана жұмыс ісегенін есімізге түсірген, біздің бұрынғы аудандық партия комитеттерінің /хатшы, оның орынбасарлары, бөлім бастықтары, нұсқаушылар/ /Американың ең ірі қаласындағы демократтардан он есе «күшті» екенінің куәсі боламыз.

Демек, партиялар мүшелерінің көптігінен емес, жақтаушыларының көптігінен жеңіске жетеді.

Үшінші сұрақтың тікелей маған да қатысы бар деп ойлаймын.

«Партия басшысын халыққа танымал жандардан қоймай ма?»

Осыған өте ұқсас тағы бір ұғым — жеңген партияның басшысы мемлекет басшысы болуы керек. Қысқасы, бүгінгі түрлі партиялардың басшыларын болашақ президент тұғырынан көріп қалуымыз өбден мүмкін. Бұл да қатып қалған заңдылық емес. Шынығында партия басшысы — қарапайым қызметші, сол партияның өкілі ғана.

Оның жеке басын дәріптеп, шашбауын көтеру — жақсылық әпере бермейді. Алдыңғы сұрақтардың жауабында мысал ретінде АҚШ-ты алған соң, аяғына дейін баралық: бүгінге дейін сонда президенттік құрған қырық адамның тек екеуі ғана — партияның төрағалары. Американың жүз адамынан «демократиялық /немесе республикалық/ партияның төрағасы кім?» деп сұрасаңыз, тоқсан тоғыз мыңдарын көтеріп, бастарын шайқар еді. Партияның жұмысы мен мемлекеттің президенті — екі түрлі қызмет, сондықтан да сайлау науқаны жақындаған кезеңде әр партия өз мүшелерінің ішінен кандидатура іздей бастайды. Ал, біздің жүйеміз болса, жеке адамның атын партиямен алмастырудан ешқашан шаршаған емес. /В.В.Маяковскийді ұмыта қоймаған шығарсыздар: «Ленин десек-партия дейміз. Партия десе — Ленин тұрар жадымда!»/. Әр партияның басында халыққа танымал ірі тұлғаның тұруы қажеттілігі, өкінішке орай, күн тәртібінен өлі түскен жоқ.

Өз басым партия құрылған күннен бастап, аяғынан тұрып кеткенге дейін шет елдерге іс сапармен бармайын деп /жыл сайын

ондай бірнеше мүмкіндік болса да /және партия газетіне суретімді басқызбаймын деп сөз бергенмін. Партия басшысынан «ең ақылды», ең ұлы» көсем жасамаудың өз тиімділігі бар деп білемін. Ішкі, сыртқы партия саясатын анықтаудағы нағыз пікір таласы, ашық әңгіме сол уақытта ғана шын көрініс бермек.

Осы жерде оқырмандардың ойына келмей жүрген тағы бір пікір айтып өткім келеді. Тоқырау заманында сол үкіметке адал қызмет еткен, солардың идеологиясын таратып, солардың сөзін сойлеген жандардың ғана аты танылды. Ал оған қарсы сын айтқан, өзінің көзқарсын қорғаған жандардың атын халық естімесе /үкімет естіртпесе — Д.К./, оған ешкім кінәлі емес шығар. Жаңа қоғамды ескі қоғамда аты шыққан адамдардың орнатуы мүмкін емес. Әрине, бұл пікір — мемлекеттік саясатқа араласқандар жайлы. Сондықтан болу керек, бүгінгі саяси күштердің жетекшілері елге танымал дарын иелері — ақын жазушылар, дәрігерлер мен композиторлар. Меніңше, оларды да сын көзбен қабылдаған дұрыс. Мүмкін, біреулердің көңіліне келер, дегенмен зиялы, дарынды жандар да идеологияға беріле қызмет етудің арқасында атак пен даңққа ие болған жоқ па? Ақындардың өлең жолдары, жазушылардың романы, ғалымның ой-пікіріне дегін бақылауда болғанын жақсы білеміз. Қаншама асыл шығармаларды жан баласы оқымай, шіріп кетті. Қаншама ұлы дарын иелері атак пен даңқтан құр қалып, өз өмірлерін өздерінен қош кейін адамдардың қол астында өткізді?! Олжасқа өзінің туған баласындай «Аз и Я-ны» өлімге қиярлық хат жаздырған өз жүрегі дегенге кім сенеді? Егер ол хат жазылмаса, Олжастың тағдыры мүлде басқаша болар ма еді... Қазақстан компартиясының Орталық Комитетіне мүше болуы да екіталай-ау деймін — Д.К./ Желтоқсан оқиғасына «тамаша» баға беріп, боздақтарды басбұзарларға тенеген базбір ақын мен өртіс қазақ халқына танымал.... Демек, не заманның ығына бағынып атынды шығарарсың, немесе...

Қысқасы, тоталитарлық жүйеден демократиялық тәртіпке өту дегеніміз — қоғамның 180 градусқа бұрылуымен бірдей. Ал сол уақытта көштің алдында келе жатқан түйелердің соңынан бір ақ шығуы заңды емес пе?

Тағы бір тамаша сұрақты біздің көзқарастарымызды қолдамайтын жандар көп қояды.

«Үкіметті басқара алатын адамдардың бар ма?»

Бұл осындай «қызық» сұрақ. Олай дейтінім, әрбір саяси партияның алдына қойған мақсатының өкімет билігін алу екенін ашық айтатын кезеңге келдік. Әңгіме маңсап пен шен-шекпен

үлестіріп, байлыққа қолды бір батырып қалу емес, елдің жағдайын жақсарту жолы осы деп көрсеткенінді іс жүзінде дәлелдеу. «Менің мақсатым — демократия орнату, сонан соң өлеңімді жазып көлөңкеде отырамын, немесе «ғылымға кетемін», «қой бағамын» деген сөзге сенбейсіздер. Демек, ол адам — нағыз саясатшы емес. Сенің ойыңдағыдай етіп басқару жасай алмайды. Қиыншылықпен келген жетістің жемісін басқаларға беріп, қарап отыру үшін саяси партия құрайды.

Көпшіліктің түсінігінше, билік алған партия хандық құруы керек сияқты. Сайлаудан жеңілген партия мүшелерінің бәрі жоғары дәрежелі қызметтен кетеді деп тым қате ойламаңыздар. Үкіметті жеңген партия, немесе қоғамдағы тағайындағанмен, тамаша жұмыс істеп жүрген мамандар мен мемлекет қайраткерлерін толық ауыстыру — барып тұрған көзсіздік болып табылады. Ал Қазақстан жағдайында, маман саясаткерлердің қат уақытында, партия мүшелерінің өрқайсысына бір креслодан беріп қою ақылға қонбайды. Үкімет басына келген партия халықтың арасында беделі бар, қолынан іс келеді деп тапқан кез келген азаматқа /мейлі, ол басқа партияның мүшесі болсын немесе партияда жоқ адам болсын — Д.К./ ұсыныс жасайды, қызмет береді. Әрине, оның бұл ұсынысты қабылдауы не бас тарту басқа мәселе. Өркениетті елдердің бәрінде дерлік халық сенімінен айырылған немесе экономиканы көтере алмаған, заңды аттап өткен үкімет мүшелері толық отставкаға кетеді.

Кез келген партияның ішкі жұмысының бірі — болашақ үкімет мүшелерінің құрамына кіретін адамдарды осы бастан есепке алып, үзбей бақылау жасап тұру, ақыл-кеңес алу, кейбір мәселелер жөнінде пікірлесіп отыру.

Ойлап қарасаңыз, он жеті миллиондық халықтың арасынан үкіметті басқара алатын жүздеген адам шықпайды, деп ойласаңыз — ел басшыларын ыңғайсыз жағдайға қалдырасыз. Мемлекеттік саясаттың бір бағыты — сол елдерді басқара алатын кадрларды дайындау емес. Демек, қазірдің өзінде өр партияның «қойын дөптерінде» бір-екі премьер-министр мен ондаған министрлік басшысына ұсынылатын жандардың аты-жөні бар. Әрине, олардың көпшілігінде басқару тәжірибесі жоқ та шығар, бірақ, сонымен бірге, әкімшілік-өміршілдік жүйенің ауруынан ада емес пе?

Үлкендер жағынан жиі қоятын тағы бір сұрағы —

«Үкіметті неге жамандай бересіңдер?»

Кейде: «үкіметті жамандағанша бірігіп жұмыс істемейсіңдер ме?» деген сөздер де жиі кездеседі. Біріншіден, дәлелді сын — жамандау емес, тек қана сол дәлелдеріміз халықтың құлағына

жетпей жатады. Оппозициядағы саяси күштердің билікті қолға алып, өзінің экономикалық, әлеуметтік саясатын жүргізіп отырған партияға немесе мафияға айналған топқа қарсы жүресінің негізгі тәсілі — оның шалыс басқан қадамын, сөтсіз жасалған реформасын, кемшілігі бар басқару әдісін халыққа айтып, жеткізіп отыру. Біздің барлық тәрбиеміз ел басшылары мен үкіметті ешқашан сынамауға, олардың кемшілігін айтпауға бағытталғаны түсінікті. «Маған дауыс бергендеріңде мынандай жағдайға келмейтін еңдер» деп отырған саяси партия қарсыластарының әрбір басқан қадамын аңдып, тырнақ астынан кір іздеуден ешқашан тайынбайды. Тек қана сол сын-ескертелер жеке адамның намысын қорламайтындай болмаса болғаны.

Екіншіден, «біріңді-бірің жамандағанша, бірігіп жұмыс істемейсіңдер ме?» — деген тілек, саяси тұрғыдан тым түсініксіз сияқты. Партиялар арасында бәсеке/жаулық емес/ үкімет пен оппозицияның арасындағы күрес — республиканың гүлденуінің бірінші шарты. Пікір таласы болып, түрлі ұсыныстар айтылып, оны халықтың алдында дәлелдемесе, кемшіліктері айтылып, ақ пен қарасы ашылмаса, республика бүгінгі қайшылықтан қалай көтерілмек? Біздің сынымыз — еліміздің болашағы үшін, демек, бірігіп жұмыс істеу дегеніміз де осы шығар. Ал сіздердің түсініктеріңіз бойынша, үкіметтің көрсеткен жолымен көзді жұмып бірге жүре берсек, бірін-бірі жетектеген соқырлар сияқты орға құламаймыз ба?

Енді «бірге отырып жұмыс істеу» туралы бір ауыз сөз. Дау жоқ, осындай қиын-қыстау заманда халықтың санасы демократияның не екенін әлі толық меңгере алмай жатқан кезеңде тығырықтан шығу жолын бір дастархан басында бірге іздегенге не жетсін. Барлық өркениетті елдерде, осындай қыстаң кезеңде, елді тығырықтан алып шығу үшін, барлық саяси күштердің басын қосып, уақытша біріккен үкімет құрылады да, белгілі бір мерзімге «иттей ырылдасуды» қоя тұруға тура келеді. Кейде бұл жағдайды «мораторий» деп те атайды...

Міне, осындай «қызықты» сұрақтар. Әрине, бұдан басқа да көптеген пікірлер мен ұсыныстарды талдауға болады, бірақ қажеті бар ма?... Кездесудегі сұрақтардың көпшілігі азаматтардың саяси сауатының тым төмен екенін анғартады. Ал келесі сайлауға бір жылдан сөз асатын ғана уақыт қалды...

«Жас алаш», газеті, 1993 жыл

ЖАР АСТЫНАН ЖАУ ІЗДЕМЕЙІК

Қазіргі кезде біздің республикамызда көпшілік ағайынның «мен ешқандай партияға мүше емеспін, мүше болғым да келмейді. Саясаттан тыспын», — дейтіні өрі оны мақтаныш көретіні нәліктен?

Саяси күрестегі ең кен тараған тәсілдің бірі — жөк нәрсені бар етіп көрсете отырып, халыққа «жау» тауып беру. Әсіресе, бұл әдісті үкімет билігін ұстап отырғандар жиі қолданады. Жилігі сонша, бірінен соң екіншісін ұсынып, көпшіліктің көңілі мен санасын бір сөтте бос ұстамайды. Осы «құбыжық тауып беру» саясаттың тигізер «пайдасы» да сан салады. Біріншіден, мемлекетте болып жатқан кемшіліктер мен келенсіз жайлардың бір себебі үкіметтің өтсіздігінен, басқара алмайтындығынан емес, жаңағы «пәленің» салдары болып шыға келеді. Екіншіден, осындай «пәлені» дер кезінде байқап, оның қоғамдық өмірдегі жағымпаз жактарын ашып көрсеткен билеуші топтың беделі біршама өсіп қалады. Үшіншіден, жаңағы «пәлені» жарыққа шығарып, бейбіт өмірге қауіп тудырушылар қатарына оппозицияда жүрген қоғамдық күштерді жатқызуға өбден болады... Төртіншіден, баспасөз бен теледидарға да жаңа тақырып тауып беріп, елді бір дүр сілкіндіріп қоймаса болмайды. Желтоқсан оқиғасы мен қазақ тілі туралы өңгімелерді тоқтатып, одан әрі қаза берсе, билеуші топ күтпеген тағы да бірлесе шығып қалар/. азаматтардың дастархан басында ауыздарын толтырып айтатын жаңа бір өңгіменің арнасын көрсетіп қою артық болмас. Біздің зиялы қауымның кейбір өкілдерінің күлкі сөзбен дуылдатып қол соғудан жалықпайтын «тамаша» қасиеті бар ғой...

Сонғы кездері Қазақстанның саяси лексикасы тағы бір сөзге байыды. Оның аты — трайбализм. Кезінде «ескішілдікпен», «феодализм саркыншақтарымен», «мұсылмандық қалдықтарымен» күресіп едік, кейіннен «үлтшылдыққа», «космополитизмге», «іріп-шіріген капитализмнің әсеріне» қарсы айқастық. Жау таусылды ма десек, ендігі үлкен апат — «рушылдық» пен «жүзге бөлінуіміз» екен.

Қазақстан экономикасының тұралауы, билік орындарын жайлаған паракорлық пен сатылымпаздықтың себебі, жыл сайын қабылдайтын жүздеген заңдардың жүзге аспауының да себебі осында сияқты. Демек, «мафия» деп шырақ алып іздеп жүргеніміздің жауабы «қай рудын баласысын» деген сұрақтың төңірегінен басталатын болғаны ғой...

Трайбализмнің қоғамдық өмірде бар құбылыс екенін мен де мойындаймын. Бірақ ерекше айта кету керек, жершілдік пен рушылдықты қарапайым халық емес, бір-бірімен мансап пен атаққа, бақ пен байлық таласына арқау еткен билеуші топтар ғана өздерінің саяси қаруы есебінде пайдаланып келеді, пайдаланып отыр, жөне пайдалана береді де. Шынына келгенде, олардың руға да, атаға да жандары ауырмайды, тек бірігу құралы, топтасу негізі есебінде қолданса жарап жатыр. Ал оған қазақтың жүзге бөлінгені немесе руға жіктелгені күнәлі деген ұғым беру — ең қауіпті тәсіл.

Жүзге, руға бөліну — меніңше, қазақ халқын талай апаттан сақтап қалған, елдің қорғап қалған, өте ойланып жасалған жүйе. Алақандай жерде тұрған Герман тайпаларының тіл ерекшелігіне көз жіберсеңіз, әр қала өзінше мемлекет болып, бірін-бірі өрен түсінетіндей дәрежеде болған. Өзбек ағайындардың тарихында да осыған ұқсас жайлар бар. Ал осыншама жерді алып жатқан қазақ елінің қай түпкіріне барсаң да ұлт бірлігінің күесі боласын. Рушылдық — халықтың тілі мен дінін, мәдениетін сақтап қалуың бір құралы деп түсінемін. Қандық, туысқандық жағынан қай румен, қай атамен қыз алысып, қыз берісудің де ғылыми-медициналық негізін ғалымдар көрсете жатар /«трайбализм» деген қара күйеден қорқып бұғып қалмаса/, ал мемлекеттік саясат жағынан өте ұтымды құрылым екенін бүгінгі тарихтың өзі-ақ дәлелдеп отыр. Керек десеніз, Лениннің өзі жапон интервенциясы кезінде Қиыр Шығыс Республикасын қолдан жасауға мәжбүр болды емес пе?

Иә, қазақы жерлерде, әсіресе ауыл арасында руға «бөліну» мен қай атаның баласы екенін білу бірден көзге түседі. Жақында Қызылорда облысындағы бөлектеріміз үйінде қонақта болып, жайлауға шыққанда «трайбализмді» мүлде басқа қырынан көрдім. Өткір әзіл мен жарасымды қалжың, үлкен мен кішінің арасындағы ойынның негізі, тілге тиек болатыны да осы — «рушылдық». Оған ашу шығарып, жағаға жармасып жатқан да ешкімді көрмедім. /Бошай қыпшақтардың арасында екі-үш үй наймандар бар екен. Бірақ олардың шеттеліп, бөлектенуін көргенім жоқ/. «Бұл бізге күйеу болып келеді» деген сөзге алпыстағы ақсақал қабағын шытпай қабылдап жатқанын көріп, еріксіз риза боласын...

Енді психологияны есімізге түсірейік. Жокты бар етіп көрсету — психологияға қатысты мәселе. Сөзімізді көптеген психологиялық оқулықта кездесетін мысалдан бастайық:

«Ұлы гүламаға жас шөкірт келіп: «Маған ұстаз болып, өзіңіз сияқты гүлама шығарыңыз», — деп өтініш айтыпты. «Жарайды» — депті гүлама, — менің бірінші тапсырмам — маймыл туралы ойлама». Бір аптадан кейін шөкірт келіп: «Сіз мені сиқырлап қойған жоқсыз ба? Менің басымнан маймыл шықпай-ақ қойды.

Ойламайын десем де болмайды, түсіме де кіретін болды». — деп зарын айтыпты.

Шөкірт маймылды ойламаймын деп... ойлайды. Сол бейнемен қарсыласа отырып, еріксіз сол бейнені шақырады. Онымен күрессе түскен сайын, қарсыласа түскен сайын көбірек ойлануға тура келеді. Миға кірген, санаға келген бейнемен күресу деген жанып жатқан отқа жанар май құйып сөндіруге тырысқан сияқты.

«Орыс пен қазақтың арасында от салмаңдар, ұлтшылдыққа бармаңдар!» деген сөз өз дегенін істеді. Әр жиын сайын, әрбір акция сайын «орыс - казак достығы жасасын», «халықтар бірлігі нығыз берсін» деген ұранды қайталай бергеніміз сонша... шынында да осы біз «бірліктеміз бе», «неге ақтала береміз» деген ойға алып келді. Тамаша сөз кермек тарта бастайды. Ұлттардың достығын тәптіштей келе теңсіздіктерді де таптық. Қысқасы, қазіргі ұлттық-демократиялық және шовинистік қоғамдық күштердің пайда болуы — өзімізді-өзіміз ақтаудан басталған сияқты.

«Рушылдық, жүзге бөлінуді» мақтай отырып та, дәттай отырып та бір-ақ нәтижеге келетін секілдіміз. Бір-бірімізге деген күдік пен сенімсіздік, қарсылықтың негізін қай жүзге жататынымыздан іздеуге кіріссек, алысқа бара алмаймыз. Трайбализм — жоғарыдағы маймыл сияқты немесе жұқпалы аурудың бактериясы сияқты өте қауіпті ауру. Адам миының қыртысына түскен күмән мен сезікті ешқандай хирургтың пышағы сылып тастай алмайды. Әділетсіздікпен кездескен адам өзін жөбірлеуші жанның рулетастарын да жау есбінде қабылдаған кезеңде, қазақтың тағы бір уығының сынғаны деп білініздер.

Билік ұстаушы топқа халықты бөлу — аяудай қажет. Бізді топқа да бөлді, ултқа да бөлді, енді шімізден жікке бөлуді көріп отырмыз. Және бір қорқыныштығы — «осындай болмаңдар» дей отырып, жақсы пығыммен айта келіп, ... от тастап, мәселені ашып, «нысананы» көрсетеді.

Қарақшының қолындағы семсер — ажалдың иесі, бірақ бостандық пен еркіндік те семсердің арқасында сақталады. Отқа жылынып, тамақ істейміз, бірақ өрттің ойран салатыны да белгілі ғой. Осыған қарап семсер мен отты киіні деуге болмайды.

«Қоғамдық өмірде әр әлеуметтік топтың өз орны бар» — деді бір жүздесуімізде «Демократиялық Россияны» ұйымдастырушылардың бірі, Мәскеудің бұрынғы мэрі Г. Попов. — Оның ішінде интеллигенцияның орны өрқашан оппозицияда... «Дәлелдеп көріңіз» — дейміз! Халықтың өмірін жақсарту үшін — қозғаушы күш керек. Ал көзі ашық, ақылды және білімді адам бүгіннен де ертеңінің жақсырақ болуын қалайды. Оның қарапайым тоғышардан айырмасы да осында болар. Олар еш уақытта бүгінгі өмірге қанағаттанбайды. Билік иелерінің,

үкіметтің кемшіліктерін көре отырып, басқаларға көрсете отырып, соны түзеп, жана бір сатыға көтерілуге күш салады. «Ал жана құрылымға қол жеткеннен кейін интеллигенция өз рөлінен айрылмай ма?» «Жоқ. Өмір бір орында тұрмайды ғой, сондықтан олардың мақсаттары да белгілі бір шеңбермен шектелмейді. Олар сол өздері орнатқан қоғамды тағы да алға жетелейді — сол арқылы кертартпа үкіметпен тағы да түсінісе алмайды. Бұл — заңды құбылыс. Ал интеллигенция — шын мәнінде ұлты мен елінің болашағын ойлаған мазасыз жандар!»

«Интеллигенцияның» баламасы ретінде «зиялы» деген сөз қолданылып жүр. Өз басым, бұл аудармаға қосылғым келмейді. «Зиялы» деген сөз адамның оқығандығы, білімділігіне қоса, ішкі мәдениетіне, мінезі мен адамгершілігіне байланысты қолданылатын сияқты. Бұл — бүгінгі ұғымға деген көзқарас, бұрынғы интеллигенция, шын мәнінде, зиялы қауым деген атқа сай болатын. Тоталитарлық жүйені большевиктік тәсілмен орнатқан кезінде «ар ауылдың адырақпайы» лауазымы не болып шыға келді де, елді билеу үшін халық алдындағы бедел мен зиялылықтан гөрі коммунистік мұратқа сену, соның жолында жұмыс істеуге шексіз берілу ыңғайына жығылды. Зиялы болудың жеке адамға ештеңе бермейтіні осы кезеңнен басталған болар.

20-30 жылдардағы казак зиялыларының тағдыры - қасиетті де қасіретті. Бір жағынан, ұлттық мемлекеттің негізін қалауға аталысып, мәдениет пен әдебиет, саясат пен экономика саласында барлық жиган-тергендерін жарыққа шығаруға жанталасып, шығармашылық «азапты» өмірдің қызығын көрсе, екінші жағынан өмір жолы — құдайдың бұйрығымен емес, бар ақыл-ойларын, еңбектерін сарп қылған мемлекеттің бұйрығымен қиылды. Меніңше, 37-38 жылдардан кейінгі интеллигенцияны «зиялы қауым» деп атау қателік сияқты. Зиялы қауымның бірен-саран қалғандары 50-ші жылдары тағы да сокқы жеп, естерінен танса, қалғандары/интеллигенция/ көлеңкеде қалғанды қалады. Ал жана интеллигенция 50-жылдардың соңы мен 60-жылдардың басында қалыптасты. Бұлардың көпшілігі жел қайдан сокса, сол жаққа жапырылатын, жеке көзқарастары мемлекет саясатымен /не басшымен/ үйлесе кететін жандар еді. Шартты түрде /қызмет, оқу, дарын деген үш белгіге сүйенсек/ бұларды үш топқа бөлуге болатын сияқты. Біріншісі номенклатуралық аксүйектер, жоғарғы лауазым иелері, бір сөзбен айтқанда бастықтар; екінші топ — талант пен дарын иелері; жазушылар, ақындар, өртістер мен суретшілер, ғалымдар, тағы басқалар, үшінші топ — халық арасындағы қарапайым диплом иелері - мұғалімдер, журналистер мен инженерлер...

Саясат - мақсатқа жету жолындағы айла-тәсілдердің

жиынтығы. Ал интеллигенцияның мақсаты қандай? Олар неге ұмтылады? Бірінші/өріне, бөріне емес/ топқа материалдық жағдайын жақсартып алу үшін заңсыздық пен жауапсыздық кезеңі — «алтын ғасыр». Үшінші топ қайыршылыққа жетті десек еш қателеспейміз. Барлық үміт екінші топта — ұлтты, мемлекет пен халықты бүгінгі тығырықтан алып шығуға шамалары жететін де солар сияқты...

30-40 жылғы «тәрбиенің» нәтижесінде интеллигенция өзінің ең басты қасиетінен — жеке көзқарасынан айырылды. Өмір әр адамның өз ойы, пікірі, көзқарасы болудың тиімсіз екенін дәлелдейді. Мүмкін, халықтың даму жолына, болашаққа тиімді болар. Бірақ жеке адамға, сол пікірін ісесіне, бүгінгі күйбең өмірге тиімсіз. «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» деген ұранның көленкесінде «заманды жаңартатын да, дурыстайтын да алам емес пе? Оның ішінде барлық білімнен, жаңалықтан хабары бар интеллигенция емес пе?» деген ой көрінбей қалды. «Азат» қозғалысының да толыққанды саяси күшке айнала алмай қалғаны — интеллигенцияның бойкүйездігі мен жалтақтығы болар.

Бүгінгі интеллигенция халық, ұлт өмірінен де, қоғам өмірінен де сырт қалуға ұмтылуда.

Меніңше, бүкіл қоғамды жайлаған «ауру» интеллигенцияны да алды. Мүмкін, интеллигенциядан тараған болар?... Бұл — болашаққа деген сенімсіздік, бойкүйездік. Бүгінгі тіршілікті және бала-шағаның болашағын ойлау. Бөрімізде бар міндет. Бірақ көпшілікке кешіріммен қарасақ, интеллигенцияға түсінбестікпен қарауға тура келеді. Бала-шағаның болашағы — қоғамдық өмірді жақсартуда ғой, көзі ашық, көкірегі ояу интеллигенция осыны білмесе, кім біледі?

«Мен ешқандай партияға кірмеймін», — дейді бір жолдасым. «Саясаттарын құрысын» — дейді әріптестерімнің бірі. «Ешқандай партияны қолдамаймын, саясаттан тыспын», дейді бір ағайымыз. Бөрі де — интеллигенция өкілдері. Бөрі де осы сөзді айтқанда, қасқая тұрып, мақтана айтады. Өздерінің бейсаясаттықтарына мақтанады ма екен? Әлде әр сайлаушының даусынан, таңдауынан балаларының болашағының шешілетінін білмей ме екен?

Интеллигенцияның негізгі бөлігін сынай отырып, оларсыз Қазақстанда демократиялық мемлекет орната алмайтындығымызды айтып кеткім келеді. Тек көзі ашық, өкіметті де оған қарсы саяси күштердің де бағыт-бағдарламасын, мақсатын, әдіс-айласын білетін жандар халықты оқытып үйрете алады. Бірақ халық та бұрынғы тілсіз көпшілік емес. Онымен пікір таластыра отырып, түрлі дәлелдермен сендіре білу керек. Бұл да — интеллигенцияның міндеті.

ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕМОКРАТИЯ ҚАЙ ЖАҚТАН КЕЛЕДІ?...

Әр мемлекеттің жүздеген жылғы тарихы қалыптастырған өз бейнесі бар. Өмір шындығынан туындаған осы қарапайым өзгешелік біздің ұғымымызда өзіндік ерекшелікке айналды. «Республика» туралы сөз болса, — француз революциясын, біржақты бағалауға болмайтын Робеспьер, Дантон, Мараттардың есімізге түссе, «фашизм» сөзі-Германия мен Гитлер ұғымымен астасады. «Тоталитаризмге» өмір бойы өзіміздің үлгі болғанымызда да соңғы уақытта білдік. Ал «демократияны» сөз етсек, аузымызға алдым Америка түседі.

Демократияның мемлекеттік құрылым жүйесінде, саясаттың ішкі, сыртқы бағытында алғашқы орында тұруы — бүгінгі таңда барлық дерлік өркениетті елдерге тән құбылыс, дегенмен оның ішкі мазмұны әр елде әр түрлі болып келеді. Соның ішінде Америка демократиясының өзгеше ерекшелігі, бөлекше сипаты бар сияқты. Бұл елдегі демократияның негізі — адамның бас бостандығында, ішкі еркіндігінде және мүмкіндік теңдігінде жатыр. Сондықтан болу керек, тоталитарлық жүйеде өмір сүріп, тәрбие алған жандар үшін жеке адамның «шектен шыққан» еркіндігі миға кірмейтін құбылыс сияқты қабылданып, анархияға баламалы.

Мемлекеттік саясатты жеке адамның еркіндігіне бағыттай отырып, оның қоғамдағы /көпшілік арасындағы/ орын шектей білу — аса қиын. Америка демократиясының тарихы — осы бір күрделі де негізгі мәселені шешу жолы.

Соңғы уақытта тоталитаризмнен демократия жолына түстік деп жар салған бұрынғы Кеңес Одағының республикаларында «Осы батыс демократиясы бізге сай келеді ме екен?» деген пікірлер бой көтеріп жүр. Осы ойды қолдайтын жандардың дәлелдемелері, бір сөзбен айтқанда, «Батыс елдерінде демократияның қалыптасқан салты бар. Олардың барлық тәрбиесі, өмірі соған бағытталған. Ал біздің халықтың ой-өрісі, дәстүрі, сана-сезімі мүлде бөлек. Оларды «демократия» деп бітімен жіберіп алмаймыз ба? Демократия-анархияға айналып кетпей ме екен? Басқа жақтың демократиялық жүйесін, салтын біздің елге көшіре салу қалай болар екен?...» деген пікірге саяды.

Сөз жок, басқа елдің өмір сүру салтын Қазақстан жеріне толық көшіру мүмкін емес. Жақеті де жок. Ондай ойды осы уақытқа дейін ешкімнен естіген жоқпын. Екіншіден, демократия дегеніміз, мемлекеттік жүйе ғана емес, /бұл азаматтар мен мемлекеттің ара қатынасын реттейтін демократияның бір көрінісі ғана/, адамдардың құдайдың берген құқықтарын пайдалану жолы екенін

есіміден шығармайық. Демократия негізі — барлық азаматқа тән, оны «батыстан келді» немесе «тек дамыған елдердің қолынан келетін» мәселе деп бөледі, өз басым, кәдімгі ақымақтық, не елімізде демократияны орнату жолында қойылған тосқауыл деп түсінемін. Ал демократияның түсіну дәрежесіне жеткен жоқпыз, әлі көзіміз ашылған жоқ деген пікірге толық қосыламын. / Демократияны — анархия ретінде түсіну де осы қараңғылықтың жемісі. Керісінше, демократия — заңды мойындаудың, тәртіп пен мәдениеттің бірден бір кепілі — Д.К./

Демократияны ерекше бір жаңалық секілді қабылдаудың да қажеті жоқ. Қазақ халқының ғасырлар қалыптастырған демократиялық басқару жүйесі, адамдар арасындағы қарым-қатынас, көпшілік пен жеке адамның ара қатынасы т.б. /мен оны ұлттық демократияның үлгілері деп атаймын. — Д.К./ жетпіс жылғы езгінің арқасында толық дерлік жойылып кетті, ал бүгінгі демократия негіздерін не мектепте, не жоғарғы оқу орындарында үйретпейді. Кейбіреулер бұл — болашақтың жұмысы деген сылтау айтар, меніңше, болашақ — бүгіннен басталады.

Демократияның не екенін үйретпей, оның қалыптасу жолын көрсетпей, ұлы демократтардың көзқарастарымен таныс болмай демократияның жолына түсу дегеніміз — соқыр адамға мылқау кино көрсеткенмен бірдей...

Америка демократиясы да өзінен өзі орнай қалған жоқ. Англияның мемлекеттік жүйесі де, Францияның қанды төңкерістері де үлкен есер еткені даусыз. Дегенмен, ең бірінші алғы шарты Америка мемлекетінің құрылуы мен демократияның тууына қатар келгені деп түсінемін. Жаңа ғана ту көтерген Қазақстанның да бүгінгі жағдайы осы шарттың бар екенін көрсетеді. Жаңа құрылған мемлекет өзінің ішкі, сыртқы құрылымын демократиялық принциптерге негіздеуден бастаса, келешектің нұрлы болатынында да сөз жоқ. Бүгінгі кезең — оқу, үйрену, талдау, қабылдау кезеңі.

Идеологияның біздің өмірімізді толық түмшалап алғаны соншалық, акты-қара дейтін дәрежеге жеткен сияқтымыз. Ал бөрінен көп зардап шеккен — тарих ғылымы екені де бөрімізге белгілі. Америка Құрама Штаттары туралы Джон Браун мен Шейнис көтерілісі, «іріп-шіріген капитализм» мен жаппай жұмыссыздықтан басқа мәлімет ала алмадық. Сондықтан болар, «Тәуелсіздік туралы декларацияның» авторы, Америка демократиясының негізін салушы абаз азамат Т.Джефферсонның есімі көпшілігімізге беймәлім болып қалды.

Америка демократиясының ерекшелігін Т.Джефферсонның хаттарынан анық көруге болады. Маған оның пікірлерінің ашықтығы, ешқандай сыр бүкпейтін туралығы ұнайды. «Кейін

кезіме шұқып жатпасын» немесе «Мынау демократтың аузынан шығатын сөз емес қой» деп, өзіне-өзі редактор болмай, өз ойын еш бүкпесіз жеткізетініне тәтті боласын. Мүмкін, мақала жазбай, кітап шығармай, тек хаттарында ғана сындарлы саясаттың бетін ашатыны да сондықтан болар. /Хатта «сөйлеу тілі» басымдау ғой!... — Д.К./

Джефферсонның хаттары /жұмысбастылығына қарамай артында жиырма бес мыңға жуық хат қалдырған/ қоғамдық өмірдің қандай қырын қозғамасын, айналып келгенде демократия тақырыбының шеңберіне кіреді. Ал автор үшін демократияның нақты көрінісі, өмірдегі болмысы — еркіндік идеясында жатыр. Әр адамның еркіндігі — теңдікке алып келеді... Өз өмірінің соңғы күндерінде «Адамзаттың көпшілігі болып табылатын қарапайым халық жарық дүниеге есік ашқанда, арқасына ер-тоқым салып келмейді, сол сияқты ашылықты құрайтын ақсүйектерді басқалардың үстіне мініп жүрсін деп, тағалы етіпкен өмірге келтірмеген болар» деп жазуы да бекер емес болар.

Қазір де, сол кезеңдегі Америка үшін де үкімет мәселесі ең бір күрделі тақырып болды. Джефферсонның көзқарасына қысқаша шолуымызды да осы тақырыптан бастаған дұрыс болар.

«Үкімет барлық биліктің тегіні өзінің қолына жинау мен өз билігін күшейту арқылы дұрысталмайды, жаңағы билікті тиімді түрде бөліп беру арқылы ғана кемелдене түседі /1821ж./ дей келе. Джефферсон өкіметтің қоғам өміріндегі қашып құтылуға болмайтын дертін де көрсетеді.

Барлық үкіметтің бұзылып, іріп-шіріп, ақыр аяғында зорлық құралына айналатыны бөрімізге белгілі. Қоғамдық өмірінің аса қажетті осы қызметшісінің құбыжыққа айналып кетпеуіне қандай тосқауыл қоюға болады?

«Халықтың бақылауында болмаса, ешқандай үкімет жақсы қалыпта қала алмайды» /1819 ж./

«Мемлекет неден тұрады?...Өзінің міндетін білетін саналы адамдардан тұрады. Олар тек міндетін біліп қоймайды, өздерінің құқықтарын да жақсы біледі, оны сақтай, қорғай біледі» /1816ж./

«Халық өкімдерінің қолына берілген кез келген үкімет бірте-бірте бұзылады»...

Қысқасы, Джефферсон үкіметтің билігін халық бақылауымен шектеуді ұсынды. Бірақ халықтың қолында осы бақылауды асыратын қандай құрал бар?

«Үкіметке ешқашан сеніп тапсыруға болмайтын, екінші жағынан барлық үкіметтің бұзуға ұмтылатын адам құқықтары бар, — дейді ол 1789 жылы, — Ол — адамның ойлау құқығы, өзінің пікірін ауызша не жазбаша жеткізе білу еркіндігі...»

«Тәуелсіздік туралы декларацияда» демократтан гөрі

революционердің қаламынан шықты дерлік /Демократ-революционер емес пе? — Д.К./мынадай жолдар бар: «Егер бір ғана максатты көздеген зорлық пен қиянат адамды бағынышты етуге ұмтылған толық деспотизмге алып келсе — онда сол үкіметті құлатып, өздерінің қауіпсіздігі не жаңа кепілдікті қамтамасыз ету — сол халықтың толық құқығы жөне міндеті».

Бір қызығы, Джефферсон үкімет жөнінде айта отырып, оларды ешқашан «бастық», «басшы» деп атаймайды, халық қызметшісі» деген сөзді ғана пайдаланады...

Демократия принциптерін талдай келе жоғарыдағы ойды автор тағы бір қырынан береді.

«Жиырма жыл қатарына ешқандай көтеріліссіз өмір сүруді тәнірдің өзі қаламайды. Халықтың барлығы бірдей бар уақытта болып жатқан істерден хабардар бола алмайды. Демек, оның керекті деректерді дұрыс түсінбейтін бөлігінің наразылығы күшейе түседі. Осы болып жатқан мәселелерді дұрыс ұғына алмаған жандар тыныш және сабырлы қалыпта қалса, бұл — үйкәли-ояу өмірдің белгісі, қоғам еркіндігінің соңғы демі жакындады деген сөз. Біздің он үш шататтың тәуелсіз болғанына он бір жыл. Ал көтеріліс тек бір-ақ рет болды. Егер әр штатқа шақсаңыз, 150 жылда бір көтерілістің болғаны. Бұрын-соңды жүз елу жыл ішінде бір көтеріліс болмаған ел бар ма екен? Егер өкімет аракілік өз халқының қарсыласа білу қасиетін сақтап қалғанын көріп отырмаса, қандай ел өзінің болашағын сақтай алады? Мейлі, адамдар қолдарына қару алсын... Бостандық ағашын әлсін-әлсін тирандар мен патриоттардың қанымен суарып отыру қажет. Бұл — оның табиғи «тынайқышы».

Джефферсон үшін үкіметтің құқығы адамның еркіндігіне толық бағынышты болды, ал еркіндіксіз бақытқа жету дегеніңіз — күр қиял.

Демократиялық қоғамның тағы бір дінгері — халықтың көзін ашып, санасын ояту. Осы қажеттілік жүзеге аспаса, қандай әділ заңдар жасалынып, әділ басшылар қызметке келмесін, нағыз демократия болмайды. Оның : «Егер ұлт наандылықтың шырмауында отырып, ерікті болғысы келсе... онда ол ешқашан орындалмайтын, жүзеге аспайтын максатты көздегені » деген қанатты сөзі бүгінгі демократия жолына түскен барлық елдердің туына жазылуы тиіс деп ойлаймын.

Көзі ашық азаматтардың ерекшелігі де, еркіндігі де түрлі мәселелерді талдай отырып, ой қорыта білуде. Сондықтан олар нені оқимын десе, қандай ақпарат хабарын тыңдаймын десе де, өз еркі өзінде. Кез келген цензура — адамның ақыл-ойына, пікіріне деген абакты, адамға деген сенімсіздік. «Біздің еркіндігіміз баспасөздің еркіндігіне тікелей байланысты, — деп жазды ол 1786

жылы, — ал баспасөз еркіндігін шектеу дегеніміз — сол еркіндікті толық жою деген сөз».

Еркін баспасөздің күнделікті соккысын көре жүріп, Президент кезінде «Мен олардың/баспасөздің — Д.К./ жала жабу мен өтірік айту құқығына дейін қорғаймын» дегенде Т.Джефферсон тек қоғамның саналы азаматтарына ғана сенген сияқты /«Құдай үшін, екі жакты тыңдау еркіндігін өзімізге беріңіздер»/. Шынында да, мынау пікірді басуға болады, ал мынау теріс дейтін тексеруші орган кімнің көзқарасына қарауыл болмақ?

Ерікті баспасөздің тағы бір рөлі — үкімет пен билеуші партияның көз жазбас бақылаушысы болуы. «Бір де бір үкімет бақылаусыз болмауы керек, ал ерікті баспасөз бар жерде, қарауылсыз ешкім қалмайды. Егер үкімет таза болса, шабуыл мен қорғанудың әділ жүйесінен ешқашан қорықпайды», — деп жазды ол 1792 жылы Джордж Вашингтонға.

«Біздің үкіметтің негізі — халықтың пікірінде, сондықтан халық пікірінің қатесіз, тура жетуін қамтамасыз ету — біздің бірінші максатымыз. Егер маған бізде үкімет болып, бірқазет болмасын немесе газеттер болып, бірақ үкімет болмасын деген таңдаудың біреуін ал десе, бір минут ойланбастан соңғысын қалар едім», — дейді Джефферсон 1787 жылы.

Кез келген мәселеге өз пікірін білдіре отырып, қажетті жерін қолдап, ал қателігін көрсету — диалектиканың бұлтартпас заңы. Тоталитарлық жүйедегі біржактылық көзқарастың ауруы қаралып отырған мәселені объективті қарауды, түрлі пікір айтуды әлі де мойындағысы келмейді. Революциядан кейінгі Конституцияны «Алтын заң» деп дәріптесек, кешегі алғашқы заңымызды «Ата заң» деп жырға қосудамыз. Томас Джефферсон Америка Конституциясының ұтымды жерлерін көрсете отырып, «Құран сөзімен» теңестіруден аулақ.

Конституцияға құдайдың күдіретімен аспаннан түскен заң сияқты табынып, қол тигізуге болмайтындай қоретін жандардың бар екенін айта келіп, Джефферсон өз ойын былай жалғастырады: «...Олар бұрынғы адамдарға адамзатта болмайтын кеменгерлікті телиді және олардың жасаған істерін толықтыруға немесе өзгеріс енгізуге болмайды деп есептейді... Әрине. мен де заңдар мен конституциялардың ешқандай негізсіз жиі өзгеруін қаламаймын... Бірақ, сонымен қатар, заңдар мен адамзат институттары адамның ақыл-ойының жетелеуінен қалып қоймай, қатар жүріп отыруының қажеттілігін де білемін... Жаңалықтар ашылған сайын ақиқат та өзгереді, жағдайдың өзгеруімен бірге дәстүр мен қоғам да дамып, алға жылжыған өмірмен үзенті қайғысуы қажет. Өркениетті қоғамнан бұрынғылардың қағидалары мен

нұсқауларынан айнымай жүруді талап ету еңгезердей жігітке бала кезіндегі күрестесін үстінен тастамауды талап етуден бірдей. Әр ұрпақ басқарудың өздеріне ұнаған түрін тандап алуға құқылы...» /1819 жыл/.

Біздің бүгінгі жағдайымызға сай келетін тағы бір сөзін келтіре кетейін: «Занды жасап шығарудан гөрі, оны жүзеге асыру, орындау анағұрлым маңызды...» /1789ж./

Америка демократиясының бүкіл адамзатқа үлгі боларлық тағы бір жері — әр ұрпақтың өз үлесі мен өз мүддесінің шегінен шықпауы, ал шама келгенше, болашаққа жағдай жасауға күш салу. Т.Джефферсонның көптеген пікірлері осы мақсатты айқындай түседі, мемлекеттің құқын шектеудің бұл да бір түрі екені даусыз.

Мемлекеттік қарызды сол дәуірде өмір сүріп отырған жандардың мүмкіндігіне сай келтіріп, келешекте келетін азаматтардың үлесіне қалдырмау туралы өте ұтымды дәлелдер біздің жаңа қоғамымызға да дәл келетін сияқты.

«Қарыздану туралы /мемлекеттің қарызы/ немесе сол қарызды төлеу үшін алынатын жаңа қарыз не қосымша салықты салу үшін екі финансы бар және ол сөзсіз сақталу керек. І. Қарыздың негізгі сомасын және процентін төлейтін салықтың уақытын мөлшерлеп алмайынша, ешқашан қарызданбау керек. Ал оның уақытын мен он жылмен шектер едім» /1820/

Шынында да, мемлекеттік қарызды сол кезеңде өмір сүрген адамдар өтеп кете алмай, келешек ұрпаққа қалса, онда әрқашан бірінші ұрпақ әлі қоғамдық өмірге араласпаған екінші ұрпақты тонағанмен бірдей емес пе?

Америка демократиясының негізін салушы Томас Джефферсонға, оның пікірлеріне тоқталуымыздың негізгі себебі — жаңа басталған мемлекеттік құрылыстың ұқсастығы болар. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басы Америка үшін үлкен тарихи кезең болатын. Конституция қабылдау, алғашқы Президенттік сайлау, мемлекет құрылымының жаңа үлгісі, демократияның бастамасы... Қазақстан үшін бұл 90-жылдардың басы.

«Біздің революция құнұлары жерде басталды. Бізге кітаптың таза беттері берілді, оған нені жазғмыз келсе, соны жазуға болады» /1824ж./, — дейді бір хатында Джефферсон.

Мүмкін, Қазақстандағы демократия жолындағы күрестің қиыншылығы да осында болар. Біздің парағымыз шиямайға толы және соны шиямайлап бүлдірген жандар сол бетке демократияның жаңа сабақтарын жаза алар ма екен?...
«Әркеніет» газеті, 1994 жылы

ДЕМОКРАТИЯНЫҢ ДЕМЕУШІСІ БАР МА?

Қазақстан өз алдына ту тігіп, тәуелсіздігін жариялағаннан бастап жыл сайын түрлі елдердің өкілдіктері ашылып, елшілер қатары да көбейіп келеді. Бірақ қалың көпшілік сол бір елдердің көптеген ұйымдары мен қорлары орнығып, жүздеген жандардың Қазақстанды құқықты елдердің қатарына қосуға еңбек етіп жүргенінен хабарсыз болар деп ойлаймын. Бірнеше жылдан бері сол ұйымдардың кейбіреулерімен қоян-қолтық жұмыс істеуге тура келген соң, бірнешеуін қысқаша таныстырып, іс-қимылдары мен мақсат-мүдделерін айтып өткім келеді.

Айта кету керек, өркеніетті елдердің демократия жолына енді ғана түскен елдерге көмегі тек қарызға ақша берумен, не инвестициямен шектелмейді. Демократияны орнату жолындағы жинақталған тәжірибені тарата отырып, адам құқығын негіздерін, тәуелсіз ақпарат хабарларын ұйымдастыру жұмысын, нарықтық экономиканың жолы мен саяси партиялардың қалыптасу мен дамуын, т.б. өзекті мәселелерді оқыту, үйрету сол елдердің сыртқы саясатының негізгі бір бағыты болып табылады. Қазір Қазақстан жерінде гуманитарлық бағыттағы «Құтқару армиясынан» бастап, ең атакты жеке қор — «Сорос қорына» дейін жұмыс істейді. Бұлардың жұмыстарының түрлері мен бағыттары да сан түрлі: біреулері — ғалымдар мен таланты жандарға қаржылай көмек берсе, келесі біреуі түрлі семинар, конференция көмегімен жергілікті тәуелсіз ұйымдарға саяси жұмыстың жолын көрсетеді. Енді бір ұйым қоғам жұмысына араласып жүргендерді шет елге жіберіп, сол жақтағы демократиялық институттардың жұмысымен таныстырады. Қысқасы, талабы таудай, бірақ қысқа құрмеуге келмей жүрген азаматтардың қоғамды жақсарту түсесі-ау деген мақсаттарына қолдау жасап, көмек көрсетеді.

Әрине, бұлардың жұмысына деген көзқарас та сан түрлі. Ресми үкімет орындары «оппозицияға тым жақындап, тек солармен жұмыс істеп кеткен жоқ па?» дегендей күдігін білдірсе, қарапайым халық «бекерден бекер ақша шығармайтын капиталистердің ішкі ойы бар, әйтеуір тегін емес» деп сенімсіздік білдіреді.

Бірінші күдік тым негізсіз деп ойлаймын: барлық дерлік жиындар мен кездесулерге оппозициялық саяси күштер мен үкімет адамдары қатар шақырылады, ал бүгінгі кезеңде саясатын қолдайтын тәуелсіз ұйымдар азшылық болса — оған шақырушылар кінәлі емес шығар.

Екінші күдік тым жиі естіледі... Сөз жоқ, әр мемлекеттің өз мүддесі бар. Бірақ бізге көмектесіп жүрген жандарды жанындар деуге аузым барар емес/ Байқоңырдағы ракета ататын

шахталардагы сымдарды кез келген көлөңөң кок атты балтамен шауып, арамен кесип алып кетип жатканда «шпиондар» жұмыссыз калар. Д.К./.

Өрине, олар өздөрінің өмір салтын, дүниетанымын катар алып келетіні анык, бірақ біздің балаларымызды америка режиссерлары тәрбиелеп жатканда, үн шыгармайтын адамдардың демократиянын үйретуден пәле көре калатыны түсініксіз. Олар үшін Қазақстанның демократияны менгеріп, сондай елдердің салтына кіргені — қаражаттарының босқа кетпегені. Аралас-құралас жатқан барлық ел бір-біріне көрші емес пе? Ал көршінің көзі қызырып, қаруын жалаңдатып отырганы сенің де өміріңе қауіп, кім көрінгенді жау тұтып, қару жинап жүрген елден гөрі демократиялық тәртіпті түтіп көтерген мемлекеттердің көбейгені сол Америка мен Германияларға да жайлы тиетіні анык. Екіншіден, олардың сабақтары мен тәжірибелерінен біз өзімізге керекті ала білетін дәрежеге жеттік деп ойлаймын. Ерікті көмекшілер тек қана өз елінің құрылымын, ерекшелігін таратумен шектелді десек, қатты қателескен болар едік, ондаған жыл бойы бұл институттардың қызметкерлері Африка, Азия, Оңтүстік Америкадағы демократияның орнау жолын өз көздерімен көріп, араласып, содан соң гана жинақталған тәжірибені біздерге ұсытуда. Өзіміз қателескенше, біреудің қателігінен қорытанды шығарып үйренген жеңілрек болар.

Бұл қорлардың, институттар мен өкілдіктердің пайдалы да қасиетті жұмысын қолдай отырып, көзге түскен, әлі шешуін таппай, кезегін күтіп жүрген бірнеше кемшілігін айтып өткім келеді.

1. Окінішке орай, түрлі бағыттағы семинарлар мен конференциялардың тақырыптары, бағдары кей уақытта Қазақстанның бүгінгі болмысына сай келмейді. Әлі есімде, 1992 жылы Ұлттық Демократиялық институттың бір семинары «Қаржыны қалай тиімді жұмсау керек?» деп аталды. Ал оған қатысып отырған саяси бірлестіктердің бір де бірінде көк тиын ақша жоқ болатын... Кейбір семинар жүргізушілер біздің тамаша білетін мәселелерімізді сөз етіп, уақыт пен қаржыны босқа жіберсе, енді бірі тым күрделі, өремізге сыймайтын терең тақырыпты алдымызға тарттады. Осыдан-ақ бағдарлама дайындайтын жандардың біздің елдің ерекшелігін әлі де толық менгере алмағанын байқаймыз.

2. Үш жылдан астам осы жұмыстың негіз астанада жүргізілуде. Мәнінше, аймақтық немесе облыстық/деңгейге шығып, шетелдік кеңесшілермен қатар, өзіміздің де саясаткерлер мен түрлі саладағы мамандарды семинар жұмысына белсене араластыратын уақыт жеткен сияқты. 1994 жылы желтоқсан айында Жоғарғы Кеңес

депутаты В.А.Севрюкова, Социалистік партияның жетекшілерінің бірі Е.Ертісбаев және осы жолдардың авторын Ош қаласындағы семинарды жүргізуге шақырды. Қырғызстан парламентіне сайлау қарсаңында кандидаттарды үш күн бойы оқытып, тәжірибе бөлістік. Екі елдің ішкі саяси жағдайы мен заң жүйесінің ұқсастығы, халықтарының саяси деңгейінің өте жақын екенін ескерсек, біздің ақыл-кеңесіміз белгілі бір нәтиже берді деуге анык болады.

3. Бүгінге дейін барлық сабақтар, түрлі ағарту бағытындағы әдебиеттер тек орыс тілінде болып келді. Соңғы жылдары ғана кейбір өте қажетті әдебиеттерді қазақ тілінде аударып тарату жұмысы қолға алына бастады. Саясат, заң, экономика сияқты салалардың тілі мен баяндау жолы орыс тілінің өзінде тым күрделі, сондықтан оларды ана тілінде жеткізу қажеттігі әрқашан күн тәртібінен түспейді. Екіншіден, демократия тәжірибесі тек астанадағы түрлі бірлестіктердің негізділеріне ғана керек емес шығар, аудан мен облыстардағы көзі ашық азаматтар үшін, мүмкін, одан да қажеттірек болар деп білем.

Жоғарыдағы ұйымдардың жұмыстарын ашып көрсету мақсатында өзіміздің жақсы араласып жүрген үш орталыққа сипаттама бере кеткім келеді.

«Ф.Эберт атындағы қор» — Герман Федеративті Республикасының ең белгі қорларының бірі. 1993 жылы тіркеліп, ағарту, мәдениет, білім демократиялық институттар орнату бағытында жұмыс істеп келеді. Алғашқы халықаралық конференциясы «Ұлтаралық қақтығыстар және оларды шешу жолдары» деп аталды /29 көкек — 3 мамыр. 1993 жыл/ Содан бері өйелдер мәселесі, жастар проблемасы, тұрақты қоғам орнату, салық жүйесі, т.б. тақырыптағы ондаған конференциялар ұйымдастырып, демеуші болды. Демократиялық мемлекеттің сипаттамасы берілген бірнеше кітапшалар шығарып, оны қазақ тіліне аударып та үлгерді. 1993 жылы Арал қаласындағы аурухананың балалар бөліміне дәрі-дәрмек, төсек-орын алып барып, көмек те көрсетті. Қордың Қазақстандағы бөлімшесін басқаратын В.Набоков республиканың саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайын жете білетін жан болғандықтан /шетелдік қорлардың көпшілігін сол елден келген азаматтар басқарады. Д.К./ жүргізіліп жатқан жұмыстар да нәтижелі және нақты деп білемін.

«Сайлау жүйелерінің халықаралық қорымен» Америкадағы сапарымда танысып, кейін жұмыстарына жақын араласып кеттім. Қордың мақсаты — демократиялық жолға түскен елдерге еркін сайлау жүйесінің жолдарын үйрету. Демократияның ең негізгі саласы болып табылатын сайлау жүйесінің қыр-сырын оқытып, түрлі елдердегі жүйелерді салыстыра көрсететін ұйым алғашқы

кезенде Орталық Сайлау Комиссиясымен жұмыс істеген болатын. Соңғы кезеңде түрлі саяси партиялардың, мемлекеттік ұйымдардың, т.б. басын қоса отырып, АҚШ-тан кеңесшілер шақырып, сайлаушыларды сауаттандыру, бақылаушыларды дайындау, болашақ кандидаттардың сайлау науқанын жүргізу жолдарын түсіндіру бағытында семинарлар жүргізілуде. Ұйымның Алматыдағы өкілдігінің басшысы — Орта Азия мен Қазақстан бойынша аймақтық менеджер Гвен Хофманн — 20 жыл бойы түрлі елдерде осы салада еңбек етіп, көп тәжірибе жинаған жан. Айтқа кету керек, Қазақстандағы шетелдік ұйымдардың ішінде ең бірінші қазақ тілінде тітапша шетелдегі да осы ұйым болып табылады.

АҚШ-тың Ұлттық демократиялық институты — саяси партиялармен тікелей жұмыс істеп, республикадағы тәуелсіз ұйымдардың қалыптасуына көмектесуде. Институттың Қазақстандағы өкілі — Джон Каррон республиканың шеткі аймақтарындағы саяси жағдайды өз кезімен көріп, сол жердегі түрлі қоғамдық ұйымдардың жетекшілерімен кездесіп, өзінің көмегін ұсыну мақсатында астанадан шығып, облыс, аудандарды аралаған бірінші американдық. Мүмкін, институттың келешектегі жұмысының нәтижелі болуы да соған байланысты болар.

«Арул» газеті, 1995 жыл

САЯСАТ ЖӘНЕ МӨДЕНИЕТ

Қазақстанға демократия орнату үшін не қажет, не жетіспейді? — дегенге «саяси мәдениеттілік» дер едім. Демократия мәдениеті деген термин өркениетті елдердің бөріне кең қолданылады. Соған қарап бұл бір мәдениеттің ерекше түрі екен деп ойлауға болмайды. Демократия мәдениеті — халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған қарапайым мәдениетінің, әдептілігінің бір бөлігі ғана. Әрине, саяси жұмыс /негізінен алғанда, газет, теледидар, радио немесе аудиториямен тікелей байланысты/ көпшіліктің алдында жүргізіледі, саясаттың объектісі де қарапайым азаматтардың көзқарасына әсер ету болып табылды. Сондықтан, саясаткерлердің өздерін қалай ұстауы, киім киісі мен сөз саптауы үлкен маңызға ие.

Саясат пен мәдениеттің бүгінгі Қазақстандағы көрінісі осы жолда өлі де көптеген түйткілдер бар екенін еріксіз мойындайды. Үздіксіз пікір таласы, мүдделер жарысы мемлекеттің болашақ даму жолын, бүгінгі миллиондаған жандардың өміріне тікелей әсер ететінін түсінсек, мәдениеттің саяси өмірдегі орнын анық

байқаймыз. Саяси күрестің де белгілі тәсілдері, қалыптасқан әдіс-айдалары, ішкі заңдылықтары бар, егер біз сол шарттарды толық сақтамасак, тек өзімізге ғана емес, алға қойған мұрат-мақсаттарымызға, партиямыз бен қозғалыстарымызға дақ түсіріп, сөз келтіреміз. Ең болмаса, осы жаңсақтықтардан құтылу үшін де мәдениетті үйренуіміз керек.

Қазақ сөзге шебер ғой. Ең атаудың алдына, қажетіне қарай күйелеш бір тұтқышты іле салады. «Демократия» деген тамаша асыл сөз өмірімізге алғаш рет енгенде, «айқайшыл демократия» деген тіркеске айналдырық, «саясат» деген атаудың алдына «былғаныш» деген анықтама қосылды. Ал саясатқа халықтың арасынан шығып, алғаш араласқан азаматтарға «шұылдақ», «өз басының қамын ойлайтын желөкпелер» деген сияқты сөз тіркестерін жапсырдық. Ойланып қарасак, осы сөздердің тууының түбірі өзімізде сияқты. Халықты бездіретін жағдайды біздің мәдениетсіздігіміз тудырған жоқ па? Көпшіліктің демократия деген сөзден мезі болып, кірпідей жиырылатыны, сөз жок, мемлекет билігі мен ақпарат құралдарын ұстап отырған қарсыластарымыздың жүргізген кіршілдеу саясатының нәтижесі.

Айнаға қарайтын уақыт жетті, білем.

Демократияны түсіну үшін біздің елімізде барлығы да бар: демократияны салыстыра көрсететін тоталитарлық жүйе толық дерлік сақталып отыр, демократияның негізгі ұсыныстары — әлеуметтік әділдік, теңдік пен еркіндік, т.б. бүгіндері жүзеге асатын түрі жоқ, көрші елдердегі болып жатқан қоғамдық-саяси, экономикалық жаңалықтар, демократия алып келген өзгерістер күнделікті көзге ұруда. Өз күшімен пайда болған әлсіздеу қоғамдық ұйымдар мен қолдан жасалған күшті партиялар да бар. Ендігі жетпейтіні бір-ақ нәрсе. Халықтың көзін ашу, түсіндіру, оқыту. Ал бұл жұмыста өте нәзік, өте жоғары мәдениеттілік керек. Саясат — максатқа жету жолындағы айла-тәсілдің жиынтығы. Мәдениет сол тәсілдердің шарттарын, ережелерін толық менгергенің туралы күәлік деуге келеді. Саяси мәдениет — демократияның алтын дөні себілетін құнарлы жер сияқты, оны дайындап алмасак, төгілген теріміз босқа кетеді.

Сексен жылғы тоталитарлық жүйе халықтың мінез-құлқы мен мәдениетіне үлкен әсерін тигізді. Әкімшілік-өміршілдік, бұйрықшыл-тоқпақшыл басқару жүйесі қалыптастырған ел басыларының өздерін қалай ұстап, қалай сөйлейтінін айтып жату артық болар. Ешқашан, ешкімнің алдында өзінің көзқарасын, пікірін дәлелдеп үйренбеген жандардың алдына пікір таласын тартқанда абырап та қалған сияқты. Мүмкін, біздің қоғамның мүшелері сабырды сөзден гөрі эмоция мен біртүбей айқайды тезірек ұғынар? Жоқ. Келісім келмейді. Әрине, халықтың

ұйыққан ояну кезеңінде айқай мен ұранның да өз ролі болды. Айқай салмай, оятуға болмайтын еді.../

Демократияның бірінші белгісі ірі басқалардың да сенін көзқарасынан бөлек /не қарсы/ пікірі болуын және оның өз пікірін дәлелдеп, қорғап шығу құқығы бар екенін мойындау. Ал пікір таласы – ешқашан таусылмайтын процесс. Саяси күрестің де ішкі заңдылықтары бар. «Женіске жету үшін барлық өдіс жарайды» деген ұранмен жасалған саясат алысқа бармайды. Жоғарыдағы айтқан заңдылықтардың жүзеге асу жолы тек мәдениет арқылы болмақ.

Бәріміздің негізгі кемшілігіміз, сөйлеу мәдениетінің жетімсіздігі. Әсіресе, «мінбеге көтеріліп айтып қалу» деген іңдет демократияның алғашқы кезеңінде бүкіл елімізді жаулап алды... Алдындағы адамның /шешеннің/ сөзін толық қайталап шығудың қандай қажеті бар екенін түсінбей-ақ қойдым. /Мүмкін, әр адам өзінің сөзін ғана тыңдай ма екен?/ «Біреу сөзінді сөйлесе...» деген халық мәтелі бекер айтылмаса керек. Әрине, кейбір саясаткерлер тың пікірді алғаш айтып та ұялай жиналды. Оның әділдігіне ешқандай таласым жоқ, бірақ, саяси жұмыстың – бедел үшін жарыс емес екенін естен шығармайық. Жұрттың бәрі айтып болған соң, олардың назарынан тыс қалған тың ойды жайып салған қандай тамаша!

Сөз – қысқа да нақты болу керек. Қажетсіз түсіндіру үстінде тамаша пікірлер де көленкеле қалып қояды. Оқытып, үйретіп әуре болма! Тыңдаушылар біреудің үйретуінен жалыққан.

Ерекше көңіл қоятын тағы бір мәселе, белгіленген тақырыптан шығып кетпеу. Көбінесе, ел ішінде танымал азаматтар мінбеге шыққанда, халықтың көңіл қойып тыңдағанына қанағаттанады ма, өйтеуір, өзінің айтқысы келетін пікірін жайып салады да, тақырып жайына қалады. Әлі есімде, 1993-жылғы өткен Халықаралық конференцияда Халық Конгресі партиясының жетекшісі Олжас Сүлейменов баяндама жасады. Тақырыбы: «Орта Азиядағы ұлтаралық қақтығыстар. Оның себептері мен қарсылас жақтар». Олжастың қандай тақырыпқа дабындалғанын білмеймін /өйтеуір, сөйлесем болды деп келді ме екен/, халықтар достығы жайлы бәріміз білетін жалпы сөздерден басқа ештеңе айтпаған жоқ. Орта Азиядағы ұлтаралық қақтығыстар жиктеліп, оның себептері көрсетілмеді. Ол түгіл, Қазақстандағы ұлтаралық жағдайларға да талдау жасалған жоқ. Шетелдік қонақтарға бұл мәдениетсіздіктің шыңы болып табылады, бірақ, айта кету керек, бос сөзді де қабақ штыпай қабылдайтын төзімділік пен әдептілікке тәрбиеленген өріптестеріміз сыр білдірген жоқ. Ал менің қарсы алдыма отырған Украина делегациясының басшысы маған қарап /Ұйымдастыру комитетінің төрағасы болғандығынан

шығар/ басын шайқады. Өзіне берілген тақырыпты толық меңгермейінше мінбеге көтерілу – кешірілмес күнә.

Саяси бағыттағы айтылған әр сөзді ой елегінен өткізген дұрыс. Күнделікті тіршілікте қолданылатын дәлелсіз де дерексіз мәселелер, «анау айтқан болар», «түгеншіден естідім» деген сияқты нақты авторы жоқ жолдарды саясатта қолдану – өте қауіпті қателікке ұрындырады. Саясаткердің әр сөзі есепте, ертен сол сөзіне жауап беретін жағдайға түсіп қалуы да мүмкін. Сенің пікірлеріңді қарсыластарың да, журналистер де пайдаланады. Мағынасы анық, ойы айқын болмай, мүлде басқаша өсер берген талай саясаткерлер сөзінің өзіне сокқы болып тигені белгілі.

Тағы бір көп кездесетін қателігіміз, өзінің алдындағы шешеннің айтқандарына пікір білдіреміз деп, басқа жасқа кетіп қалуы. Әрине, қарсы пікірге көзқарасыңды білдіре кеткенге не жетсін, бірақ, соны екі ауыз сөзбен шектеп, тақырыптың арнасына түсе білу қажет. Мәдениеттілік тыңдаушыны сыйлау, ол екі пікірдің таласын тыңдау үшін уақытын өткізіп отырған жоқ. Белгіленген тақырыптың төңірегінде сенің ойыңды білгісі келеді.

Кейбір әккі саясаткерлер /көбінесе, ел басшылары/ өздері жауап бергісі келмейтін мәселелерді орап оту үшін, өзіне-өзі сұрақ қойып, сол сұрағына өзі жауап беріп, «ұтылсыз ойыңға» бұрып жібереді. Естеріңізде болсын, көзі ашық тыңдаушы бұл қулықты анық сезінеді.

Өз басым, сөйлеу мәдениетінің бірінші шарты – белгіленген уақыттан шықпау деп түсінемін. «Тағы бір-екі минут қосынды, мен бітіріп қалдым» дегеннен гөрі, «мен сіздерге өзімнің үш минут уақытымды сыйладым» дегенге не жетсін!

Енді саяси өмірде ең жиі кездесетін пікір таласына байланысты бір-екі ауыз сөз. Саяси мәдениеттің нақты көрінісі осы жағдайла анық көзге түседі.

Біріншіден, сөзге қилікпеуге тырыс. Сенің қарсыласың адам естімеген жаланы жауып, саған қара күйе жағып жатсын, қашан сөзін аяқтағанша, үндемей тыңдай біл. Бет аузыңды тыржытып, сұқ саусағымен шекенді шұқылама. Ұстамдылық болмаса, саяси пікірталас «базарға» айналады. Ал қызылкенірлектік ұрыс-керісті дәлелді сөзге орын болмайтыны бәрімізге белгілі. /Ресей, Грузия парламентіндегі жағаласуды еске алыңыз/. «Ұяттық» аурудың екінші түрі, біреуге сұрақ бере тұрып, ұзақ «кіріспе» сөз сөйлеу. Екіншіке орай, бұл кемшілік біздің журналистерде де кеңінен таралған. Нақты сұрақ қоя білу де мәдениеттіліктің белгісі. Сұрақты пайдаланып, қарсыласының байқамай айтып қалған кейбір сөзіне жабысып, мазақ ету де мәдениеттілікке жатпайды. Пікір таластырып отырған адамды тең дәрежеде сыйлай білу керек.

Үшіншіден, бірнеше адам жиналған жерде әрқашан кезек

сақтаңыз. Егер алдын-ала кезек белгіленбесе, жас шамасына қарап, әдептілік көрсетіңіз. /Хасен Қожахметов екеуіміз бір-екі хабарда осылай кішілік көрсетеміз деп, сөз тимей қала жаздағаны есімде. /Сөйлей алмай қалсаңыз да, ұлттық мәдениеттің қалыптасқан жолын қатаң сақтаған дұрыс. «Менің сөзім сөз де, басқаның сөзі — сөз емес» деген ойдан аулақ болу қажет. Жазылмаған заң бойынша, бір рет сөзге араласқан соң, қанша сөйлегің келіп бара жатқанымен, өлі сөйлемеген өріптесіңнің өз пікірін білдіруіне жол беріп, кезек күту-үлкен шыдамдылықты керексінеді. Қысқасы, басқаларға сөз жетпей қалмауын пікір таласына қатысушылардың әрқайсысы іштей бақылап отыруы шарт.

Төртіншіден, өрекіңіз көңілді, ашуыңды сыртқа шығармауға тырыс. Егер талқыланып отырған тақырыпқа сай келмейтін болса, қарсыласының бұрынғы кемшілігін айтып, ескі жараның аузын тырнау балалық болып табылады. Біреу сөйлеп тұрғанда күңкіл репликалар тастау тек мәдениетсіздігіңізді көрсетіп қоймайды, ұсақтығыңызды да білдіреді...

Эмоцияңызды жүгендей алмай, бірдеме айтып қалсаңыз, — сол сәтте-ақ кешірім сұраңыз. Едірейіп орнынан тұрып айкайлау, сөйлетпей қою- ақымақтық пен надандықтың ең жоғарғы белгісі.

Саясатқа араласып жүрген қандастарыма тағы бір қарным ашатын жері — қоғамның барлық ауыртпалығын өзі жалғыз көтеріп жүргендей, қабақтарын шытып, ауыздарын толтыра сөйлеуге тырысады. Алыстан орағытып, толғана ой тастап, айшықтап, әсерлеп тұрғанда тыңдаушыға жетуге тиісті ой далада қалады. Жасанды сұлулықты қолдан жасаймын деп тұрғанда, тыңдаушыларды дүр сілкіндіретін өткір кекесін, сөтті теңеулер мен шымшымалар да жоғалып кетеді екен. Көп адам менімен келіспейтінін білемін, бірақ саясат — ең ауыр, сонымен бірге ең қадірлі де қасиетті және ең таза жұмыс. Сондықтан, онымен айналысып жүрген жандар жоғарғы мәдениетті меңгеруге тиіс. Оны «былғаныш» саясатқа айналдыратын да өзіміз, ішкі мәдениеті жоқ жан мінбеге көтерілгенде де, қолына қалам алғанда да таз қалпында қалады. /Мейлі, ол Президент болсын, немесе ірі саяси партияның басшысы болсын/. Оның іс-қимылына қарап, бүгінгі саясат пен демократияға баға беру — үлкен қателік. Аптығмызды басып, нені айтатынымызды ғана емес, оны қалай айтатынымызды тереңірек ойлайтын кезеңге жеткен сияқтымыз. Саясаттағы мәдениет пен мәдениетті саясатты үйренгенде ғана болашақ қазақ елін нағыз демократияға жеткізетін, демократиялық мәдениетті менгерген жаңа ұрпақ өсіп-жетілмек.

«Парасат» журналы, 1995 жыл

— Осы сұмдықты істеген
жандар білік орындарында
отырғанда — шындық ешқашан
ашылмайды.

V тарау

ЖЕЛТОҚСАН ЖАҢҒЫРЫҒЫ

ИТАРШЫЛАР

Жылдар өткен сайын жүрегімізде шерменде болып жатқан жара сыздай түседі. Әділдікке жетіп, ақ пен қараны өз орнына қою үшін жазықсыз жазаланғандар мен көлеңкеде қалған кінәлілердің өмірден өтіп, тарихтың жаңа бетін ашу керек пе? Тексеру комиссиясының қорытындысы жарияланып, елімізде демократиялық қозғалыстың алғашқы құрбаны болған Желтоқсан оқиғасы қайталанбай тыңдай болып толық зерттелген сияқты. Негізгі айыптылардың аттары аталып, олардың басты кінәлары да көрсетілді. Бәріміз мойнымызда жүрген ауыр жүктен арылып, демімізді алғанда... Бас айыпкерді атауым-мойындауым керек — мәдениеттілікке жатпайтын іс. Сондықтан да алдын-ала ақталғым келіп тұр, ол айыпкерді бәріміз білеміз, тек соны айыпкер орындығына қалай отырғызу керек екенін ешқайсымыз айта алмаймыз. Біріншіден, ол біздің қолымыздан келмейді, екіншіден, олардың қылмысына біздің де қатысымыз бар. Иә, Колбин мен Елемесовтардың қылмысы біздің күнәмізден үлкен деп асылық айтпайық.

Сөз жоқ, тексерудің қорытындысында аталған адамдар халық алдында өз жазасын алу керек деген пікірлерге мен толық қосыламын. Бірақ кінәні жансыз системаға жауып, соның ойыншығы емес, орындаушысы болған адамдарда ешқандай жазық жоқ деген «жалған гуманизмді» қолдамаймын. «Біз емес — заман кінәлі» дегенді қоятын уақыт жеткен сияқты, сол заманды жасайтын да, жанартатын да адам емес пе!

Аты аталған адамдар халық алдында жауап беріп, қызметтерінен босады, жазаға тартылды делік. Содан соң осы оқиға, осы жағдай қайталанбайды деп айта аламыз ба? Жеті басты жалмауыздың барлық басын кесіп жеңіске жетсе алар ма екенбіз, ертең бір бастың орнына екі бас шықпасына кім кепіл? Жалмауыздың жаны қай жерде, қай сандықтың ішінде, мүмкін соны іздеген дұрыс шығар. Ертең Елемесовтың орнына Қарамасов не Түрккөресовтың келетіні айдан анық. Партиялық аппарат ондаған жылдар бойы бәтел-қағып, тұсауын кесіп, атқа мінгізіп, көзін байлап жетелеп жүріп тәрбиелеген жансыз қуыршақтар таусыла қояр ма екен?

Енді дидактиканы қойып, 1986 жылға қайта оралайық. Мен бас айыпкерді екі топқа бөліп көрсеткім келеді. Қылмыстары бірдей, бірінің екіншісіз күні жоқ болса да, біреуінің кінәсін дәлелдеп беруге болады да, екіншісінің айыбын... құдай ғана мойнына қойып береді.

«Бастық айтты — бітті» деген өкімшілік системасы барлық ой-жүйемізді бір жақты қалыптастырып жіберді. Сол ескі жолмен бар кінәні Орталық Комитеттен бастап республиканың заң қорғау орындарына, милиция мен КГБ-ға таратып берді. Қандай тамаша бөліс-өзімізге жетпей қалды! Ондаған журналистер /Т.Есілбаевтан бастап/ мен редакторлар, жүздеген директорлар мен ректорлар, декандар мен парторгтарға, комсомол ұйымының хатшылары мен аудандық, қалалық ұйымның басшыларына, бөлім басшылары мен нұсқаушыларға, қалың бөлімінің қызметкерлеріне, қысқасы, сені мен маған да жетпеді!

«Біз нұсқауды орындадық?» — дейді бәрі де бір ауыздан. Ал прокуратура мен тергеушілер ше? Әрине, олар да бұйрықты орындағандар. Сонда халық қарғысына бейшара Соломенцев қана қалады ма? Аппарат өздерінің жеп жүрген нанын ақтауға жан салды /оларды түсінуге болады.../, ал біздің «орта буын» басшыларымыз жастардың қол-аяғын байлап бергенде не тапты? Жел қайдан соқса, солай қиясатын жоғарыдағы аталғандар мен кірмей қалған «орта буын» бастықтарды Бас айыпкердің бірінші тобына жатқызамыз. Әрине, олардың бәрі бірдей емес: қорқақтары мен жасқаншақтары, зымыяндары мен жағымпаздары, тәртіпті орындағыштары мен ақылды қулары, ертеңін ойлайтын пысықтары да бар. /Бөріне бірдей белгі — имандарының жоғы болар/. Бүгін олар да Желтоқсан оқиғасына «басқаша» баға береді, бірақ өз кінәларының мойындап, халық алдында арығысы келмейді. Желтоқсан оқиғасы басбұзарлар, ұлтшылдардың ісі деген нұсқау түсті де, оған қатысқан не қаңғалақтап жүріп қолға түсіп қалғандарды жұмыстан қуып, оқудан шығарды, партия мен комсомолдан аластатты, ал бүгін «қателік екен» деп, қайталан оқуға ала бастады. «Әділдік жеңіске жетті!» Неге қол соғып қуанбаймыз?!

Біздің факультеттің /ҚазМУ-дің филология факультеті /II курстан 7 студент қолға түсіп қалды. Таңертең сабаққа келе жатқанда автобустары жүрмей қалып, келесі аялдамаға бара жатып, демонстранттарды қуған жасақшылар мен солдаттарға ұсталып қалған. Ақ пен қараны айыруға уақыт тар. /«Басбұзарлар мен ұлтшылдарға қандай жаза бердіңдер?»/, деканымыз Е.Ф.Рубилина бастаған комиссия көзді ашып-жұмғанша оларды оқудан шығарып та жіберді /«Орта буын» басшылардың жоғарыдағылардың бұйрығын асыра орындайтын «тамаша» қасиеттері бар/. Милициядан таяқ жеп, көздері көгерген қыздар өз коллективінен, екінші ата-анасы деп аталатын ұстаздарынан тағы соққы алып, естерінен танып қалды. Бірақ біз ауылда да «орта буын» бастықтардың бар екенін ұмытпайық, біздің ин-

ституттан келіп түскен хаттар сол студенттердің ата-аналарын жерге қаратып, /осындай «ұлтшыл» ұрпақты тәрбиелегені үшін/, ауыл адамдарының бүлікшілерге деген көзқарасын алдын ала дайындап қойды.

Әрине, Орталық Комитет пен Жоғарғы соттың кінәсі біздің факультеттің деканы /Желтоқсан оқиғасынан соң көп кешікпей проректор болып көтерілді. .../ Е.Ф. Рубилина мен партия ұйымының хатшысы К.Х. Барлыбаеваның кінәсімен бірдей емес. Бірақ қандай кінәлі болсын, отыратын жері-айыпкер орындығы екенін ұмытпайық, тек жаза ғана кінәнің үлкені мен кішілігіне қарай өзгеріп отырады.

Жоғарыдағы студенттердің оқудан шығарылуы туралы бұйрық та көңіл аударарлық, біріншіден «қырық рудан қырық кісі тас лақтырып, қолдарын қойып, қылмысқа қатынасса /ішінде өзімнің аға санап, ғалым, педагог ретінде сыйлайтын оқытушылар да жүр/, екіншіден Желтоқсан оқиғасы туралы бір ауыз сөз жоқ «Сабакқа қатыспағаны үшін, «қоғамдық тәртіпті бұзғаны үшін» т.б. осыған ұқсас қылмыстары көрсетілген. Ал тағы бір оқу орнында екі студент қызды «моральдық жағынан азғындаған» деп шығарыпты... Осындай пәсық, жірікпеншіті өдістермен талай жастардың болашағын байлаған жандар бүгін өздерін кінәлі сезіне ме екен? Оны былай қойғанда студенттері түрлі себептермен қолға түсіп қалған кураторлар мен декандар да «қатаң сөгіс» аркалап шыға келді. /Неге дейсіз бе? — Интернационал етіп тәрбиелемегені үшін! Ал басқалары ше? — Нағыз коммунистік тәрбие берген! Тәрбиешілерді жеке басының қасиеті мен тәрбие дәржесінің деңгейін шешудің бұдан оңай жолы бар ма?/

Осылардың бәрі менің есіме басқа жағдайды салады. Егер кешікпесті мені біреумен шатастырып, соғып жіберіп, кейін кешірім сұраса, оншалықты ренжімес едім. Өмірде бәрі болады. Ал жүздеген азаматты оқудан, жұмыстан қуып, жазаға тартып отырып, ешқандай кешірім сұрамау — мені көңілсіз ойларға жетелейді.

М.Шаханов бастаған комиссия қорытындысының негізгі міндеті — осы жағдайларды: заңсыздық пен жүгенсіздікті қайталапты деп білемін. Жоғарыдағылар «айтақ!» дегенде балаққа жабысатын жандар халық алдында күнәларын мойындап, кешірім сұрамаса, Желтоқсан өлі талай қайтып келеді. Қаңтардың 12 жұлдызында ҚКП-ның бірінші секретары Н.Ә.Назарбаев жолдаспен қала жастарының кездесуінде Ә.Әшімов ағамыз мінбеге көтерілді. Желтоқсан оқиғасына «өділ баға» берілген үндеуге /республиканың бір топ «көрнекті» адамдары қол қойған хат/мен қол қойған жоқпын, себебі ол кезде қалада жоқ болатынымын

деп ақтала бастады. Рахмет аға... бірақ бос сөзден гөрі сол газеттердің редакторлардың жалған материалдар жариялағаны үшін сотқа берсеңіз, мен сенер едім. Әр мекеменің, оқу орындары мен завод фабрикалардың да өз айыпкері бар. Сондықтан солардың бәріне, шындық үшін күрес — өз арыңның алдында жауап беруден басталады, арылудан басталады дегім келеді.

Басында мен бас айыпкерлерді екіге бөліп қараймын едім. Енді екінші топқа да келейік. /Сезімтал оқырмандар желдің қай жақтан соққанын біліп, қызара бастады-ау деймін/, шаңырақты ұстап тұратын уық болатын болса, уықтың өзі керегені тірек етеді.. Одақ басшылары барлық әділетсіздікті біздің республика басшыларының үнсіз келісімімен, көмегімен жасаса, олардың өзі барлық «жазалау жұмыстарын» жел қайдан соқса, солай жапырылатын «орта буын» басшыларға сүйенеді, ал олар ойларына келгенін... бізге сүйеніп қана жасайды. Әлеуметтік белсенділіктен жүрдай, азамат парызына сықырлауық сары орындық пен кішкене қоңыр кабинетті, тылсым тыныштық дүниені артық көретін итаршылар мен жолдасының мойнына тұзақ салғанда, астындағы орындығын жұлып алуға ұмтылатын жігерсіз, жасқаншақ Біздер болмасқа, қазақ халқының Желтоқсан трагедиясы да болмас еді.

«С-Демократ» газеті, 1990 жыл

СОТ

Алғаш рет Қазақ КСР Прокуратурасына 1986 жылы «Талғат Нигматуллиннің өлтірілуі туралы» қылмысты істің айыптау қорытындысын аудару үшін шақырылдым. Оны өлтіргендердің бірі — Мырза Қымбатбаев, қазақ екен. Сондықтан айыптау қорытындысын қазақ тілінде дайындау керек болған.

Желтоқсан оқиғасынан кейін «басбұзар-ұлтшылдарды» соттау науқаны басталды да, аудармашы қажет болғанда, мен де естеріне түскен болармын, прокуратура жиі мазалай бастады. Бірде тергеу бөлмесіне, бірде түрмеге шақырылып, бірнеше іске қатысып, мемлекеттік көлемде жүргізілген жазалау шараларының куәсі болуға тура келді. Өмірге енді ғана араласа бастаған жастардың таңдыры ешқандай аяушылықты білмейтін сот аппараттарының мүлтіксіз жұмыс істейтін машинасына түсіп, 60-ыншы-және 65-інші баптармен қараланып шығып жатты.

Тағы бір байқағаным — кеңес сотының жұмысында сирек кездесетін жылдамдық пен асығыстық. Мүмкін, жоғарыдан «ұлтшыл-бұзақылардың ісін тезірек бітіріп, жауапқа тартыңдар» деген зілді бұйрық түскен болар, өйтеуір жүздеген тергеушілер бір-бірінен айнымайтын істерді тез арада өткізуге тырысқаны анық. Ашықтан-ашық айтылмаса да, өздеріне қандай талап қойылып отырғанын олар жақсы білетін. Аудармашы бола жүріп, осы жағдайды мен де түсіндім, көрдім, қысқасы, еріксіз куәсі болдым.

— Ешқайда шықпай, екі-үш күнде мына істі аударып беру керек, — деді түрі татарға ұқсас шапыраш көзді прокуратура қызметкері. Қарсы сөз айтуға шама бар ма, «Айыптау қорытындысын» /ұмытпасам 80 бетке жуық/ аударуға кірістім.

Осы екі күннің ішінде болме ішіндегі прокуратура қызметкерлерінің сөздерінен кімге өлім жазасы, ал кімдерге 15 жыл берілетінін бірнеше рет естідім. Ең қорқыныштысы, /әлі соттың басталмағанын былай қойғанда/ бұл сөздер әр бұрыштан бір шығатын сыбыр-күбір емес, кешегі өткен футбол ойынының әсері сияқты жайбарақат, ашық талқылана беретін. Кейінірек бұл «болжамдардың» бөрі дерлік дәл шыққанда, жағамды ұстадым. Соттың қарапайым спектакль екенін, оған қатысушылардың артистер, ал адам өмірі мен тағдырының түкке тұрмайтынын өз көзімнен көру кімге болса да оңай тимейді.

«Айыптау қорытындысының» ішіндегі барлық мәселелерді есте ұстау мүмкін емес екені белгілі. Дегенмен, алғашқы беттерде Желтоқсан оқиғасының нәтижесінде үкіметке қанша шығын

келгені /қираған өйнектер, қопарылған мәрмәр тастар, жұлынған ағаштар т.б./ қанша сакшылар мен курсанттардың жаракат алғаны, неше машинаның өртенгені көрсетілгенін жақсы білемін. Осындай сандарды көрсете отырып, айыпкерлердің қылмысына ерекше мән берілгені, оларды қоғамға қарсы көтерілген басбұзарлар ретінде таныту саясаты жатқаны анық еді. Өкініштісі — қанға боялған жастардың тізімінің берілмегені деп ойлаймын.

Істі аударып болысымен, Жоғарғы Сотқа шақырылдым. «Соттың басынан-ағына дейін қатысатын тілмаш керек. Сен аудару үстінде барлық жай-жапсарымен таныстың ғой, сондықтан тілмаш болуға да сенен артық адам таппаймыз», — деді осы іске сот болып тағайындалған Е.Л.Грбарник. Түрлі сылтауды айтып, бас тартып едім, заң бойынша жауап беретінімді айтып, отырып алды. Адам құқы дегенді өлі естімеген уақытымыз, көңуге тура келді. Қысқасы, аудармашыдан тілмаштыққа көштім.

СОТ БАРЫСЫ ТУРАЛЫ

Сот мәжілісі Қазақ КСР-нің Жоғарғы Соты орналасқан гиратта өтті. Алғашқы күні ертерек келіп, алдыңғы қатарларға жайғасып /кейін айыпкерлер отыратын жердің сол жағынан, қоғамдық айыптаушылар мен прокурордың катарынан орын алды/, қарсы алдымдағы бірнеше жарық аппаратына таңдана қарадым. Шым-шытырық сымдарды ажырата алмай жүрген көмекшілер мен «Панасонигің» қушақтап қасымда отырған операторлардың не үшін қажеттігін алғашқыда түсіне алмадым. Осыншама дайындықтың себебін кейін ұқтым — «бұзақы-ұлтшылдардың» халық жасағы Савицкийді ұрып өлтіргенін өз ауыздарымен мойындау сөті кино /теледидар/ лентасына түсіріліп, барлық ақпарат хабарларына берілуі керек екен. 1937 жылғы кеңес сотының заңды мұрагерлері ескі дағдысын ұмытпаған көрінеді.

Бірақ жігіттерге берілген алғашқы сұрақтан соң-ақ алдын ала келісіп-пішілген сценарийдің быт-шыты шықты. «Айыпты екендеріңді мойындайсыңдар ма?» деген сұраққа Қ.Рысқұлбеков те, Ж.Тайжұмаев та, Т.Төшенов те, Қ.Күзембаев та кезек-кезек «Жоқ!» деп жауап берді. Сол-ақ екен, соттың басталғанына аз ғана уақыт өтсе де, Е.Л.Грбарник үзіліс жариялады. Ал үзілістен соң мәжіліс залында көзді қарарың шамдар да, аппаратың көтерген кинооператор да жоқ болып шықты. Өлі де терең зерттеуді қажет ететін, соңғы қырық-елу жылда қазақ жерінде болмаған әділетсіз де тарихи сот жұмысын осылай бастады.

Тек орысшадан қазақшаға аударамын десем де, соттың барысында екі тілді де кезек аударуға тура келді. Тайжұмаев, Көпесбаев, Күзенбаевтар орыс тілін біршама біледі екен. менің жұмысым орыс тіліне шорқақтау Т.Төшеневтің сөзін аударумен және кей кездерде Қ.Рысқұлбековке көмектесумен шектелді. Сот мәжілісіндегі аудармашы қызметінің ерекшелігі, өз қиындығы бар екендігін айта кеткім келеді. Оның негізгі себебі — әрбір аударылған сөздің мағынасы-қаралып отырған іске, қимылға үлкен әсерін тигізеді. Бір ғана мысал келтірейін. Әлі есімде, бір айыпкердің сөзін «қолымда таяқ бар еді деп» аударып едім, «Дұрыс аударған жоқ, ол «қолымда сойыл бар еді» деп айтты» деп прокурор дау шығарды. Адамды сойылмен ұрып өлтіруге болады. — сөздің мағынасын соған бұрудың себебі де осы. Обалы не керек. Грабарник: «Тілмаштың кандидатурасын ұсынтанда, ешкім қарсы болған жоқ. Сол себепті мен тек соның аудармасын қабылдаймын» деп, оның бетін қайтарып тастады. Мен де әр сөзге ерекше мағына беріп, ойлана аударла бастадым.

Жалпы соттың ісінің мақсаты анық екенін біріміз де сездік. бірақ бұл спектакльді өте дарынды адамдар дайындап, жақсы маман жүзеге асырғанын мойындау керек.

Айыпкерлер орындығында отырғандар өз бағаларын әлі де беретін болар, өз басым сот ісінің жүргізілуінен белден басатын зорлықты көп көре қойғаным жоқ. Айыпкерлер мен атқарушылардың, қулардың аузын басып, істі асығыс, тезірек бітіру сияқты пасық тәсілдер де қолданылмады. Әр оқиға, әр мезет жан-жақты зерттеліп, өзінің бағасын алды. Бұның себебін де мен кейінірек білдім. Істің соншалықты дайындықтан өтіп, тәптіштепін жасалғаны соншалықты дәреке, заңсыз тәсілмен оны бұзудың ешқандай қажеті жоқ еді. Сондықтан болар /субъективті заңсыздықтарға кейінірек тоқталамын/ сот ұзаққа созылып, өзінің заңды нүктесін қойды. Істің аяғы неге әкелетіні адвокаттардың қимылдарынан анық көрінеді десем, артық айтқандық болмайды. Жөк, мен оларды жамандаудан аулақпын, дегенмен, үкіметтің идеясы мен саясатына қарсы шыққандарды қандай тәсілмен, қалай қорғауға болатынын сол уақытта білу мүмкін емес. Олардың да қатты қыспақта болғаны түсінікті жағдай. Сондықтан болар, адвокаттардың дәлелдері мен қорғау тәсілдері тым салғырт түрде жүргізілді, оларды ақтаудан гөрі жазаны жеңілдетуге бағытталды. Еңбектіңін еш кеткендігін біле отырып, жұмыс істеу кімге де болса оңай емес, ал істің немен тынарын қарапайым аудармашы білген заманда ақтаушыларға үлкен талап қою артық сияқты.

Соттың екі көмекшісінің бірі — орыс әйелі де, екіншісі —

қазақ жігіті еді. /Тағы жасанды интернационал — еврей, орыс, қазақ/.

Сот мәжілісі ашық жүргізілді. Бірақ көпшілік құлақтанбағандықтан айыпкерлердің жақындары мен МХК-ның қызметкерлерінен басқа ешкім болған жоқ. Ал соңғы күні, сақтықта қорлық жоқ дегендей, алдыңғы қатардың бөріне милиция наряды отырды.

АЙЫПКЕРЛЕР ОРЫНДЫҒЫНДАҒЫ АЗАМАТТАР ТУРАЛЫ

Қазір, Желтоқсан оқиғасына жана баға берілген уақытта, әділетсіздік құрбандары туралы жақсы сөздер ғана айтылуда /ал осы істің орындаушылары туралы, нағыз кінәлілер мен айыптылар жөнінде үн жоқ. Осы істің бәрі табиғаттың құбылысынан туған сияқты.../. Біреулер оларға «Қазақстан батыры» атағын беруді талап етеді, енді біреулер алаңға ескерткіш орнатуды армандайды. Өз басым, Қайраттан халық батырын жасауға келісім келмейді. Оны жазалауға қатысқандардың сол мерекеді сөз сөйлеп, өлең оқуына қарсымын. Әр кезеңде адамзат баласы құрбандықтан — халық табынатын құдай жасап, өздерін-өздері ақтауға жандарын салған. Мүмкін, күнөдан арылудың белгісі шығар, бірақ Қайраттың атын қайталаудан аузы босамайтын көпшілік итаршылардың атын талап етуді ұмытып кете ме деп қорқамын. Қайраттың аруағы тек бір жағдайда ғана риза болатын сияқты. Ол — біздің елде осы бір қаралы кезеңнің ешқашан қайтып келмеуі. Сондықтан да жазықсыз құрбандықты батырлықпен алмастыруға болмайды. Олардың бәрі — сол күндері алаңға шыққан мыңдаған жастың өкілі. Оның орнында сендер де, мен де болуым мүмкін еді. Демек, батыр атағын он мыңға жуық адамға бергенде ғана әділдік орнайды. Соқыр тағдырдың ажалды саусағы Қайратты көрсеткен екен, тағдырдың жазуы солай болғаны.

Енді сотқа келейік. Шынын айтуым керек, жігіттердің барлығы өздерін ұстай білді. Мемлекеттік идеология қыспағы мен түрлі психологиялық арбасуға жиырмандан жана асқан жігіттердің қарсы тұра білгені, олардан қаймықтауы — сол заманның тұрғысынан үлкен ерлік еді.

Өсіресе маған Жамбыл Тайжұмаев ұнады. Тергеу барысында қолдан жасалған айыптың осал, өлсіз жерлерін ойып алып, деп

басып көрсетіп, куәлардың алдын-ала дайындап келген жауаптарын түрлі сурақтармен жоққа шығарып, кейде өтіріктерін көрсетіп, ұстап отырды.

Қайрат Рысқұлбековтың жастығын пайдаланып, тергеу кезінде алдап-арбап, істемеген қылмысын мойындатып алған болатын. Бірақ сот мәжілісі барысында қолдан жасалған дәлелдер көрнеу көзге ыдырай бастады. Әсіресе, бұл «мойындау кезеңін бейнетаспаға жазып алып, көрсеткен» уақыттан анық байқалды. Түгелбай Төшенов те алаңда болғанынан басқа ештеңе мойындамай /суретке қарсы қандай дәлел айтасың?/ тұрып алды. Ешқандай саясаттан хабары жоқ, орысшаны да жөндеп сөйлей алмайтын қарақалпақтық жігітін өрмекшінің торындай шырмауға түскенін көру аянышты-ақ еді.

Қ.Күзенбаев бірнеше куә шақыртып, тергеушілер жасаған қуәларды жоққа шығармақ болып шарқ ұрды. Өкінішке орай, куәлардың бәрі дерлік алдын-ала ескертпе алған, қандай жауаптың қажет екенін тамаша жандар білетін болып шықты...

КУӘЛАР ТУРАЛЫ

Шынмды айтсам, куәларды айыптауға да, актауға да қолым көтерілер емес. Бәрін заманға аударсаңыз, қарап отырғанға не жетсін. Бірақ азаматтық тәрбие мен адалдықты қайда жоғалттық? Жігіттердің шақырған көптеген куәлардың жалған мәлімет беруінің себебі тым қарапайым болатын. Айыпкерлер Савицкий өлтірілген уақытта мүлде басқа жерде жүргенін дәлелдеу мақсатында бірге жүрген жолдастарын шақырады. Бірақ сот мәжілісі жүргізілер алдында болашақ куә заң орындарына шақырылып, олардан алаңда Желтоқсан оқиғасы кезінде болған, болмағандары сұралады. Әрине, сұрақтың алдында алаңдағы қырғынға араласқандардың 60, 65-інші баптармен қанша жылға сотталатынын айқын айтылады... Осыдан соң, мойындауымыз керек, бәрі де сол күні алаңда болмағаны туралы мәлімет беріп, оның дәлелдерін көрсете бастайды. Сотқа оның дәлелдері емес, «Мен Қайратты /не басқаларын/ көрген жоқпын, себебі, сол күні өпкемнің үйінде болдым» деген бір-ақ ауыз сөзі керек. Қысқасы, жігіттердің куә ретінде шақырған достарының бәрі дерлік олардың бетіне тіктеп қарай алмай, төмен қарап, бір-екі сөз айтты да, тайып тұрды. Әді есімде, Қайраттың дәрменсіздік пен ыза белгісі қатар көрінген жанарынан тезірек құтылғысы

келгендей, асыға шығып бара жатқан жастардың ұсқындары...

Тергеудің қысымына қарсы тұрған жалғыз жан — құрылыс-монтаж басқармасының жұмысшысы Мұхамедқалиев болды. Ол Т.Төшеновке байланысты жалған мәлімет беруден бас тартып қана қойған жоқ, өзіне және өйеліне тергеушілер тарапынан жасалған қысым жөнінде республика Қауіпсіздік комитетіне жазып тапсырады. Сол мәжіліс үстіне МХК-дан жіберілген жауап оқылады. Әрине, қысым жасаушы /милиция майоры/ ондай жағдайдың болмағанын айтып, жалт береді де, соттың төрағасы өрі қарай қазбалап жатуды қажетсіз деп табады. Осы бір кішкене оқиға куәлардың қандай жағдайда болғанына дәлел бола алады.

Жігіттерге қарсы куәлік бергендерден есімде жақсы қалғаны радиоторабы орналасқан ғимараттың астыңғы қабатында жұмыс істейтін өйелдер мен Савицкиймен бірге жасақшы болып, оның өлгенін көзімен көрген Қазақ телерадио комитетінің операторы Г. Бір қызығы /жасақшы Савицкий алаңда жиналған жастарды қуып таратындар деген бұйрықпен қазіргі Желтоқсан көшесіндегі радио комитеті орналасқан жерге дейін келіп, ажалын белгісіз адамдардың қолынан тапқан. Дәл жасақшы қаза болатын жердегі терезеден осы бір қанды оқиғаны анық көрген /өздерінің айтуынша Д.К./ бес өйелдің үшеуі айыпкерлерді айныптай таныды да, қалған екеуі «түрлерін есте сақтау мүмкін емес» деп, бастарын ала қашты.

Мен заңгер де, тергеуші де емеспін, бірақ сот барысында бірнеше негізгі мәселелерге көңіл аударылмады деп ашық айта аламын /мақаланы жазуымның да негізгі себебі сол жағдайларда/.

1. Алғашқыда жасақшыны ұруға қатыстым деп айтуға мөжбүр болған Қ.Рысқұлбеков оны қай жерде соққанды жырқанын көрсете алмады. Бейне таспаға жазу барысында Желтоқсан көшесін бойлай келген жатып... қадір үзіліп қалады да, Қайраттың оқиға болған жерді көрсетіп тұрғанына бір-ақ секіреді. Сот барысында айыпкер: «Мен оны ұруға қатысқаным жоқ. Сондықтан мүлде басқа жерді көрсеткен екенмін. Содан кейін прокуратура қызметкері жетелеп алып жүрді де, «Міне, осы жерді көрсетсең» деді. «Амал жоқ, көрсеттім» — деді. Монтаж арқылы киюластырғаны бадырайып көрініп тұрған бұндай дәлелдемені соттың қабылдауы шешімін сотқа дейін шыққанының тағы бір дәлелі.

2. Жасақшыны соққанды жығып жатырғанын көздерімен көрген куәлар қырғын шайқастың ішінде айыпкерлерді естеріне сақтап қана қоймай, олардың қандай бас киімі, қандай құртқасы, оның ішінде /:/ қандай киімі бар екенін суретке қарағандай етіп айтып берді. Терезенің тротуармен бір деңгейде екенін есімізге алсақ,

олардың бір де бірі айыпкерлердің аяқ киімі мен шалбарларының түсін дәл бас киімдей айтып бермегені кез келген соттың көңіліне күдік ұялатуы керек еді. Ал шыңдығына келгенде, айыпкерлерді суреттері арқылы ғана таниптындары куәлардың өз сөздерінен-ақ дәлелденіп отыр/ суретте кеудеден жоғары ғана көрсетілген/. Қысқасы, «есте сақтау қабілеті мен көру қабілеті жете дамыған» егде тартқан өйелдерге алдын-ала айыпкерлердің суреттері көрсетіліп, дайындалған. Ол ол ма, керек десеңіз, біреуі Т. Төшеновтің мұрты бар болатын деп соқты да, тым асып бара жатқанын біліп, сөзін қайтып алды. Ал шындап келгенде, төгіп сақтау органдары түсіріп алған Түгелбайдың суретінде басын төмен салып тұрғандықтан, мұрнының астындағы көленке мұртқа қатты ұқсайтын. Сот бұл «адасуға» да көңіл бөлмеді.

3. Оқиға болған жердің, радио үйінің карама-қарсы бетіндегі қаланы көгалдандыру мекемесінде істейтін жас келіншек те күе болып, жігіттердің тұр-түсін бұлжытпай айтып берді. Егер оның тұрған бөлмесінің терезесінен оқиға болған жердің арасы 60-70 метр екенін және төрт қатар // ағаш болатынын есімізге алсақ, бірі қашып, бірі қуып, сапырылысып жатқан адамдардың, арасынан төрт адамның көйлегінің түсіне дейін анық көруін тым шектен шыққан «көретендік» деп бағалауымыз керек еді.

4. Соттың құлағына ілмеген тағы бір дерек — автобус жүргізушісінің жауабынан шықты. Оқырмандарға түсінікті болу үшін бұл жерде автобустың қандай қатысы барын айтып өтейін. Сағат 11-ден кеткенде радио үйінің қасындағы аялдамаға автобус келіп тоқтайды. /15-інші немесе 18-інші маршрут болуы керек/ Аланға өте алмаған жастар автобуска жүгіріп, оны шайқалта бастайды. Осы уақытта темір таяқпен қаруланған жасақшылар бұйрыққа сай қимылдап, жастарды қуып, тықсыра бастайды. Желтоқсан көшесімен төмен шегінген жастарды қуып келе жатқан жасақшының бірі Савицкий осы мезгілде қаза болады. Барлық мәселе айыпкерлер 11.30-да Желтоқсан мен Абай көшелерінің қиылысында болды ма, жоқ па деген сұраққа тірелген уақытта автобус жүргізушісі М.Горький атындағы парктен сағат 12.00 — де шыққанын айтып, оның дәлелі ретінде автобустың қай уақытта маршрутты /қозғалысты/ бастағанын белгілеп тұратын реттеуші шақыруды өтінді. Соншама уақыт дайындалған сценарийдің талқаны шығатынын жақсы түсінген сот төрағасы жүргізушінің үнін өшіруге тырысты. Меніңше, бұл оқиға әлі де зерттелуді талап ететін, өте күмәнді мәселе.

Бұл аталған жайттардан басқа да көптеген заңсыздықтардың болғаны сот мәжілісінде көзге түсті. Айтылған мен куәларды бет-

тестіру кезіндегі заңсыздықтар ұнтаспада әлі жазулы тұрған болар.

Не айыпкерлерді мойындадтыра алмаған, не жұртшылықты сендіре алмаған сот мәжілісі 21 күнге созылып, соңғы сөзге де кезек келді. Қайрат өзінің өлеңін оқыды. Екі өлеңнің біріншісі түрмеде тұатын арзан ұйқастан жасалған жолдар да /«Ей, прокурор»... деп басталатыны есімде/, екіншісі — ата-анасымен қоштасуы, Қайрат екінші өлеңін оқи бастағанда, Е.Л.Габарник маған бұрылып: «Аударыңыз» делі. «Бұл — өлең сөз, әкешесімен, туғандарымен қоштасуы, өлеңді нақты аудару мүмкін емес» деп жауап бердім. Сөзден кейін, күзетші офицер арқылы өлеңді сұрап алдым да, көшіріп, інісіне бердім.

Мен бұйрық берушілерден емес, орындаушылардан қорқамын. Сот аяқталған сәтте залдың ішіне алдын ала кіргізілген милиция барлық адамдарды қуып шыға бастады. Айыпкерлердің ата-аналарының жылаған даусы сай-сүйегіне жетеді. Ама! жоқ, айыпкерлерді алып кеткенше сот залында адвокаттар мен қоғамдық айыптаушылар /және мен/ қалды. Сот пен прокурор екінші есіктен шығып кетті.

Мен орындаушылардан қорқамын. Әділетсіз сот, жалған кінә, жазықсыз құрбан болу — соларға сүйеніп қана өмір сүреді. Орындаушылар — жауапсыздықтың негізі. Сол тергеушілер /сотталған 99 жанның жүздеген тергеушісі бар/, сол прокурорлар оның үстінен қарайтын Жоғарғы Сот мүшелері әлі де сол қызметтерінде отыр...

Мен қазақ сәседательдің қасына келіп: «Аға, үкімге неге қол қойдыңыз?» — деп сұрадым. Етженді, қара жігіт төмен қарап: «Қоймаймын» деп отырып алып едім, болмады. Екі сағат бойы қарсыластым. Қоюға тура келді, — деп ақталды. «Сіз қоймасаныз да үкім заңды болып, күшіне енеді, — дедім. — Ал сіздің қолыңыз қанға былғанбайтын еді». Батыр тұлғалы азаматта үн жоқ.

Қайраттың соңғы айтқан сөзі «Апа, мен кінәлі емеспін!» болды. Оны бүгін біз де білеміз. Демек...оны кінәлі етіп көрсетушілердің кінәсі ғой. Ал екі жақ та кінәсіз болса, мен өңгіме етіп отырған Сот ертен тағы да қайталаналы.

«Халық кеңесі» газеті, 1992 жыл

АРЫЛУ

Міне, Желтоқсан оқиғасына да 9 жыл толды. Тағы да алаңға барып.. көңілім бұзылып қайтты. Бар бітіргенім, қыздарым — Гауһар мен Айнаға бүгін алаңға не үшін келгенімізді, 1986 жылдың желтоқсан айында не болғанын жол бойы түсіндірдім. Олар түгіл, сол қырғанның куәсі болған менің жолдастарым да ертесіне: «Қандай жиынға бардым дейсің?... Солай екен ғой... Күйбең тіршілікпен ұмытып та кетіппіз», — деп қоя салды.

Жиын ба? Иә, миллионнан астам халқының 300-ге жуығы жиналған шағын топты айтмамын. Ұмыт болған емей немене? Тағы да мінбенің қасында нық тірестіріп тұрған қаланың әкімшілігі, арнайы жинаған, сөйлеуге белгіленген шешендер. Қолдарын арттарына ұстаған, қаралы жағдайға сай кабактарын сәл түйген маңғаз жандар.

Мінбеден төменгі жерде, жиналған халықтың сыртында Қайрат Рысқұлбековпен бірге сотталған, жанкешті аштықтың арқасында 15 жыл қамаудан зорға құтылған екі жігітті және сол зштықты ұйымдастырушылардың бірі Аманжол Нәлібаевты / «Желтоқсан» ұйымының алғашқы жетекшілерінің бірі/ кездестірдім. Жетім бала сияқты шетте тұрған тағы бірнеше азаматтарды көргенде, осы жиынның мағынасын түсінбей, қатты ыңғайсыздандым.

Шынында да бөрінің ұмыт болғаны ма?

Өрине, қар үстіне тамған қарындастарымыздың қандарын Алматының толассыз жауатын жаңбыры өлкеашан жуып жіберді, алайда жүректегі суретті қалай кетіресің. Әлде соны сақтайтын жүрек... бізде жоқ па екен?

Содан бір күн бұрын, Хельсинки-Алматы адам құқығын қорғау комитетінің басшысы Нинель Фокинаға жолыққаным. Сол үйден Хасен Қожахметке телефон соғып, жиынның болатынын білдік. «Міндетті түрде барамын, — деді алпыстағы өйел сырқаттығына қарамай, — бармауға болмайды!»

«Таудан алыстаған сайын оның биіктігі де, ұлылығы да айқындала түседі, — деген еді менің бір ағайым Желтоқсан оқиғасы туралы. «Бұл оқиға да жыл өткен сайын қыр-сыры ашылып, шындығы шыға бастайды».

«Сол қылмысты өз қолдарымен жасаған жандар тірі жүргенде, шындық ашыла қояр ма екен?» — деп ішімдегі бір шайтан сыбыр ете қалғаны. Сол шайтан — Әулие екен!

Ең сорақысы, бір де бір адам менің сол уақытта істеген ісім қате болған екен деп, халық алдында күнәсінен арылуға ниет қылған жоқ.

Керісінше, біреулері бөріміздің көзімізді бадырайтып қойып, «Алаңға шыққан жастарды мен бастап жүріп едім» — десе, екінші біреуі: «Газеттегі ашық хатқа мен қол қойған жоқпын», — деп редакторды өтірікіші етіп шыға келді.

Осы іске кінәлі жандарды айып орындығына отырғызуды талап етіп отырған жоқпын. Олар жазықсыз жандардың басын жарғандары үшін кінәсін мойындаса, біз сол зобаланды ұмытқанымыздан арылайық. Егер түсіне алмасақ, арыла алмасақ, ертең осы қылмыс тағы да қайталанады. Себебі — сол боздақтарды топ-тобымен соттаған, жазалаған жандар сол орындарда өлі де отыр. Кейбіреулер қызмет саласында өсіп те кетті. Олар менің баламның өсуін, көзқарасы қалыптасып, азамат болуын жөне... алаңға шығуын күтіп отыр.

Тарих өрқашан қайталанып отырады деген қанатты сөз бар. Адамдар өзгермесе, заман қалай өзгермек?

Менің түсінбейтін, миыма қонбайтын бір-ақ мәселе бар: тоғыз адам қаза болып, жүздеген адам сотталып, мыңдаған адам жаракат алғанда, осы сұмдықтың кінәлісі табылмады дегенге кім сенеді?! Екінші бірін мойындадық: егер Желтоқсан оқиғасы нашакорлар мен бұзақылардың көтерілісі болса/, солдат пен милиция тізіліп тұрған алаңға баратын бұзақы көрдіңдер ме?/, оларды түрмеден босатып, ақтап қажеті не? Егер олар ақ болса, оларды соққыға жыққан, итке талатқан, өлім жазасына кескен жандардың кінәлі болғаны ғой... Жазықсыз халыққа қарсы істелген қылмысты орындаушыларының да кінәлі болып табылатынын есімізден шығармалық. Бұл — халықаралық заңның бұлжымас баптарының бірі.

Желтоқсан оқиғасы — көшеде кетіп бара жатқан адамды қуып жетіп, сойылмен соққыға жығып, содан соң ғана бетіне қарап, «Кешір, жерлес, басқа біреумен шатастырып алыппыз» деген жағдайды еске түсіреді. Бір ғана айырмашылығы — кешірім сұрайтын адам көрінбейді.

Өрине, халықты кейде — дана деп атайды, ал кейде — қара тобыр деп, қолды бір сілтейді. Осының бәрі халықтың мұн-мұқтажын қайғы-қасіретін, арман-тілегін, мақсат-мүддесін қорғайтын, жырлайтын зиялыларына байланысты сияқты. Ал біздің зиялы қауым-ұлттық ар-намысымыз — шығыс даналығын бейнелейтін үш маймыл сияқты құлағы мен көзін, аузын басып, үнсіз отыр./ Білмеймін, кімге қалай екенін, өзіме солдаттың сойылынан гөрі «бір топ өнер қайраткерлерінің хаты» қатты батты. Кешегі ескерткіш басынан солардың бірін де көргенім жоқ. Арылу — зиялылардан басталса иті еді...

Желтоқсан оқиғасы туралы мәселе Конституциялық сотқа да

жетті, ... жетті де тоқтап қалды. Кім кімді айыптамақ?

Ең аяғы, парламенттің репрессияға ұшырағандар туралы Заңына да Желтоқсан оқиғасында зардап шеккендер кірмей қалды. Әңгіме мындаған адамға жеңілдік беруде емес, одан үкіметіміз кедейленіп қалмайды, әңгіме сол зұлматты жасағандардың кінәсінің мойындалуында.

Жиынның ең соңында Хасен Қожахмет ортаға шықты. Бірақ спектакль «сценарийінде» бұл көрініс құрастырылмаған болатын, сондықтан ұйымдастырушылар микрофонды өшіріп, жинап та үлгерді. Не деген ұсақтық?

Қайрат Рысқұлбековтың соңғы айқайы: «Апа, мен кінәлі емеспін!» болатын. /Мен сол сотта аудармашы болдым/. Мүмкін, бөрімізге айтқан сөзі шығар.

«Ауыл» газеті, 1995 жыл.

*Сәуір референдумы: — Саясаткер
Назарбаевтың
президент Назарбаевтың билігін
2000-жылға дейін созуға
бағытталған аяласы.*

*Тамыз референдумы: —
Қазақстанның тоқсан проценті
Жаңа Конституцияны оқыған да
жоқ және сол тоқсан процент
қолдап дауыс беруге қатысты!
Өзімізді өзіміз алдаған заман-ай...*

VI тарау

САЙЛАУ САБАҚТАРЫ

КОНСТИТУЦИЯҒА РЕФЕРЕНДУМ КЕРЕК ПЕ?

«Ал, міне, бүгін жарқырап,
Нұрын шашты Алтын Заң.
Заң болғанда қандай Заң?
Көрмеген бұрын ешбір жан!»

Жамбыл атамыздың осы бір тамаша сөзінен кейін тағы қандай теңеу туатынын ешқайсысымыз білген де жоқ шығармыз. Жұрттан асқан асыл ма десек, ол да шаңға көміліп қалды. Әрине, елу жылда ел жана. Жаңа қоғам өзінің денесіне лайық киім киісі келеді.

...«Қағаз бөріне де шыдайды» деген дана сөз бар. Сөз де бөріне шыдайды деп ойлаймын. «Ата Заң!» деп жар салдық /сол сөзді алғаш қолданған жандар Конституцияның мақсаты мен міндетін барлап көрді ме екен?/ Мүмкін, көпшіліктің құлағына жетпеген де болар. Бірақ 1993 жылғы Конституцияның тым асығыс дайындалғанын дәлелдей келе, барлық дерлік саяси ұйымдар шала жасалған, бір қайнауы ішіндегі «Ата заңды» қабылдауға қарсы шықты. Сол кездегі Жоғарғы Кеңес әр бапты жеке талдап, топтiштеп зерттеген де жоқ. Бірден қабылдай салды. Содан бері... екі жарым жыл ғана өтті.

Тағы да Конституция туралы пікірлер айтылып, оның бүгінгі күннің талабына сай келмейтіні айқындалды. Не деген бейшаралық! Менің ойымша, біз өзімізді өзіміз алдай отырып, халықтың болашағын да алдайтын сияқтымыз. Ең қарапайым күнделікті заңдар /енбек ақысын уақытында төлеу, сөз бостандығы, зейнетақыны беру т.б./ аяққа тапталып жатқанына 1993 жылы жарық көрген Конституция кінәлі емес шығар.

Бір сөзбен айтқанда бізге Конституция қажет пе?

Ондаған өркеніетті елдер Конституциясыз да тамаша өмір сүріп жатыр емес пе? Жүзеге аспай жатқан адам құқығын Негізгі Заңға енгізгенде, ертең сол заңды арқа тұтып билік иелерімен табан тіресіп соттаса алатын азаматтар бар ма? Көзі ашық, өзінің міндеттерінен басқа мемлекеттің де міндеті бар екенін түсінетін адамдар өмір сүрген қоғамда ғана Конституция жұмыс істейді.

Екінші жағынан алғанда, екі жарым жылдың ішінде «ескі» Конституцияны «тозығы жетіп, қоғамның екпінді дамуына бөгет болып, аяққа оралғы болды» деп кімді сендіресін. Жақсылап түсініп алайық: Негізгі Заң — адамның негізгі құқығы мен билік түрі; мемлекетпен азаматтың ара қатынасын, т.б. жалпы бағытын көрсетеді. Ол — қоғамның сол өзгергеніне қарап, өзгеріске түсе

бермейді. Осы уақыттың ішінде әлеуметтік, саяси, экономикалық өміріміз құлдырап кетті, демек, Конституцияны сол қайыршылық өмірге сай өзгертуіміз керек пе? Конституцияны мемлекеттің құраны деп түсінсек, екі-үш жылда қасиетін жоятын Құран кімге керек, кімді ұшпаққа жеткізбек?

Сондықтан да еліміздің Негізгі Заңын баланың ойыншығына айналдыру қажет пе деген сұрақ туады.

Өкінішке орай, демократия деген тамаша асыл мағынаны халықты алдау үшін де пайдалануға болады екен. Соңғы уақытта билік иелері өз мақсаттарына жету үшін ең оңай жолды ойлап тапты да, оған «референдум» деген атауды берді. Әрине, халықтың бәрін толғандырып жүрген кейбір жеке мәселелерді референдумға салу — демократияның бір белгісі. Бірақ, біріншіден, «мынау Конституция тым ескіріп, жаңа заманымыздың шаңына ілесе алмай қалды, тезірек жаңа Конституция қабылдау керек» деп жүрген көпшілікті көргеніміз жоқ. Саяси партиялардың өздері әлдеқашан қолдарын бір-ақ сілтеп, ол туралы мәселе көтермейтін болған. Екіншіден, Конституция — барлық адам өз көзқарасын білдіре алатын күнделікті өмірдің өзі тудырған жеке мәселе емес. Ертең референдумға келген жандар сол баптардың ішкі мағынасын толық сезініп, өзінің нақты көзқарасын білдіре ала ма екен? Жоқ. Көңілдеріне келмесін, бірақ заңгерлер мен саясаткерлер, мемлекет қайраткерлері ондаған жыл бойы тек осы жұмыспен шұғылданған жандардың өзі қинала отырып түсінік беретін — мемлекеттің даму, өмір сүру заңын толық меңгеру-көпшіліктің қолынан келмейді.

Әрине, жеке баптарды қарастырғанда, біреулер қолдар, енді біреулер қарсы шығатын болар. Бірақ, Конституция — тұтас дүние деп түсініңдер, мүмкін сонда жана өзімізді өзіміз алдамайық. Референдумға дайын емес екенімізді көреміз.

Қысқасы, Конституцияға референдум керек пе?

Бәрімізге белгілі — референдум да өтеді, әзір аты жоқ жаңа заңға тағы бір асқақ теңеу ойлап табамыз. /Қазақта сөз жетеді. / Бірақ оны бүкіл халық қабылдады деп өзімізді өзіміз алдамайық. Армыздың алдында таза болайық.

«Ауыл» газеті, 1995 жыл

КОНСТИТУЦИЯ МЕН ПРЕЗИДЕНТТІ АЛДАҒАНДАР немесе референдум бақылаушысының даты

Референдум болып өтті... Заң қабылданды. Бірақ ол қалай қабылданды? Тізімге енгізілген республика азаматтарының 90,51 проценті референдумға қатысты деп хабарланды. Осы рас па?

Редакцияға референдум өткеннен кейін де авторлардан хат түсуде. Әлбетте, автор пікірі редакцияның пікірі емес. Оның хатында айтылған фактілердің анық-қанығын автордың ар-ұятына жүктей отырып, демократияға аяқ басып отырғанымызда демократияға қиянат болмасын деген ниетпен төменде референдум бақылаушысының хатын жариялап отырмыз.

Президенттің жүргізіп отырған саясатына қарсы ашық оппозициялық жұмыс жүргізе отырып, өрине, оның үкімі мен өмірін асыра орындаймын деп, көздерін тартс жұмып алып, нұсқаған жакка далақтап шаба жөнелетін жандайшаптардың рөлін ешқашан жоққа шығармайтынмын. Бірақ референдумды өткізу барысында шын мәнінде сұмдық көріністің куәсі болдым. Ең қорқыныштысы — мен үшін сұмдық болған мәселе сол спектакльдің басқа мүшелері үшін «ен абыройлы да қадірлі жұмыс» болып шыққан сияқты.

Ресми түрде бақылаушы болып, куәлігімді көрсетіп, жұмысқа кірген сәттен бастап-ақ сайлау комиссиясының мүшелері мен менің арамда мысық пен иттің арасындағы жағдай орнады. Олардың бар мақсаты — менің көзімді ала беріп, бір қолға екі-үш-төрт бюллетень беріп жіберу де, менің мақсатым — ондай заңсыздыққа жол бермеу болды. Бұл аңдысудың бір ыңғайсыздығы — дауыс беруге келген азаматтарға «бір адам-бір дауыс» деген қағиданы түсіндіре отырып, тек бір бюллетень беру — комиссияның мүшелерінің міндеті екенін түсіндірумен-ақ болдым.

Бірнеше ескертуден соң, желкелерінен төніп тұрған «бөледен» құтыла алмаған қызметкерлер өз міндеттерін орындауға көшіп еді, «сахнаға» пьесаның негізгі кейіпкерлері шықты.

Бірден қорқытып алайын деген болу керек. «Бұл неге столдардың қасында жүреді! Қым құраң етті! Орнынан қозғалмауы керек!» деген сөздермен дауылдатып келген азамат округтік референдум комиссиясының төрағасы екен де, қасындағысы /төрағаның таныстыруы бойынша /аудандық прокурор болып шықты...

Осы уақытта қолында үш бюллетені бар орыс кемпірді мен де тоқтатып ұлгергенмін. Заң өкілі және референдумды өткізетін

мемлекет өкілімен менің арамда төмендегідей өңгіме болды:

— Жаксы келдіңіздер. Көріңіздер ме, комиссия мүшелері бір қолға бірнеше бюллетень беріп, референдум туралы Президенттің шығарған заңын бұзуда.

— Онда сенің шаруаң болмасын. Бақылаушы үндемей отыруы керек.

— Жок. Мен Конституцияның бұзылуына жол бермеймін.

— /Төраға/ Міне, мен бүгін жұмыстамын. Ал әйеліме мен үшін дауыс бер деп кеттім. Әр үйің қожасы сол үйің ішіндегі адамдарға дауыс бергенде ештеңе жоқ қой.

— Бүкіл халық сайлаған Президент бар. Оның референдум туралы үкімін іс жүзінде асыратын сіздің айтып тұрғаныңыз мынау. Сонда Сіз Конституцияны мойындамайсыз ба?

... Осы өңгіме әрі қарай жалғаса берер ме еді, егер учаскелік төраға: «Бір адам басқалары үшін дауыс беруге болады ғой» — деген сұрақ бермесе. «Болады!» — деді округтік референдумның төрағасы.

Мен прокурорға бұрылдым: «Заңды сіз бөрімізден де жаксы білесіз. Төрелігін енді Сіз айтыңыз. Прокурорда үн жоқ. Еңбеше аты-жөніңізді айтыңыз, мен жазып алайын», — дедім. Прокурорым бұрылып алып, кете берді.

Төрағаның сөзінен қуат алған комиссия мүшелері бір қолға бірнеше бюллетенді беріп, маған кекесінді қарап, жетісіп қалды.

«Сіз Президентті ыңғайсыз жағдайға қалдырып отырсыз, осыны түсінесіз бе? — деп едім. «Милиция қайда!» «Бақылаушы орнынан тұрмасын!» — деген айқай шықты. Қысқасы, жұмысымыз милицияның бақылауында тұрып жалғастыруға тура келді.

Алматы қаласындағы 314 учаскесіндегі 2100 адамның 530-ы ғана референдумға дауыс беру үшін учаскеге келді. Сонан соң не болды дейсіздер ғой?

Түстен кейін комиссия мүшелері жәшіктерін арқапал, үй кезіп кетті. Қазақстан халқының жартысынан көбі жарымжан, кәріп екені тек сайлау кезінде ғана көзге түседі екен. /Өзі қозғалып, сайлау учаскесіне бара алмайтын жандарға ғана үйлеріне жөшік алып барып, дауыс беруге жағдай жасайды/.

Меніңше, бұл сұмдық жағдайды менің саяси қарсыласым — Президент білмейтін болуы керек. «Әр ауылдың адырақпайы» өкімдер мен атқару органдарындағы жандайшаптар белгілі процентке жеткізу үшін аттарын қамшылап, далақтап шапқан шақта шашыраған шаң мен батпақ Ата заң мен Президенттің атына айтарлықтай кір келтіріп-ақ кетті...

«Ауыл» газеті, 1995 жыл

САЙЛАУ — ҚЫЗМЕТ БӨЛІСУ ЕМЕС

Токсаныншы жылдарға дейін шын мәнінде парламент болмағаннан кейін бе, сайлау жүйесінің тоталитарлық түрінің қоғамдық өмірге толық сіңіп қалғандығынан ба, әлде қарапайым көзқарастыңымыз ба, өйтеуір «сайлау», «депутат» деген сөздердің мағынасына көңіл бөліп қарамаған секілдіміз. Соңғы өткен сайлаулар мен референдумдардың нәтижесі де сол көзқарастың ескірмегенін көрсетеді. Әрине, қатып қалған сенімді өзгерту оңай жұмыс емес, бұған да уақыт керек, дегенмен, өзімізден ниет болмаса, бейсаясатшылығымыз бен бейжайлығымыз талай ұрпаққа тарайтын сияқты. Мақалада «ар-ұят», «намыс» деген сезімдерге көбірек жүгінеміз.себебі, әр адам өзінің жасаған жұмысына басқа қырынан қарап, өзіне-өзі баға беретін дәрежеге жетпесе, болашақ туралы сөз қозғаудың өзі – бос әуіршілік.

ДЕПУТАТ ДЕГЕНІМІЗ КІМ?

Халық — бала сияқты, сондықтан да билік жүйесіне қандай депутаттар керек болса, парламентке сондай депутаттар керек деген көзқарасты тарата салады екен.

Сонда көпшілік «Міне, депутат деген осындай болуы керек» деп қосыла жөнеледі.

Қайта құруға дейін қандай депутаттардың болғанын суреттеу артық болар /жақсыны асырып, жаманды жасырып үйренген халықпыз ғой.— Д.К./ Ол уақытта «Халық қалаулысы» деген сөз «Халық атактысы» деген ұғыммен толық алмастырылған. Атақты, данқты адамның депутат болуы шарт сияқты көрінді. Қаншама тамаша жандар — малшылар мен сауыншылар, құрылысшылар мен акындар, әскери адамдар мен ғалымдар қайран уақыттарын босқа жіберіп, өздеріне түсініксіз мемлекеттік мәселелерге «бір адамдай» қол көтеріп отырды десеңшісі.

Мүмкін, Отанымызға еңбегі сіңген жандарға, нағыз еңбекшілерге көрсетілген бұл да бір құрмет болар. Астанаға барып, бір демалып, сый-сияпат көріп қайтқанға не жетсін. Бірақ мұның депутат сөзінің іс жүзіндегі мағынасына сай келмейтіні айdan анық.

Дегенмен, осы түсінік бүгінде толық өмір сүріп келе жатыр. Әлі есімде, 1993 жылғы Ақтобе облысындағы депутаттықтан босаған бір орынға Жасарал Қуанышұлы мен Токтар Әубәкіров түсті. «Ау, Токтар кім, Жасарал кім?» дегендерге «Әрине, Токтар

мен Жасаралды салыстыруға болмайды» — деп жауап беруге тура келді; «Токтар ұшқыш, ал Жасарал — саясаткер»... Бейшара жандар көпке шейін осы пікірді қабылдап, ми қыртысына ұялата алмай-ақ қойды.

1994 жылғы сайлауға «Деді ғой Леонид Ильичтің өзі» деген әнді толғана айтатын /қазір тағы басқа ұйқас іздеп жүрген болар. Д.К./ жандардан бастап, «Тамашаның» әртістеріне дейін толық қатысты. Әрине, зиялы қауымның саясатқа белсене араласқанына не жетсін, бірақ олардың «саясаты» сайлаумен ғана шектелген сияқты.

Әр адамның өз орны бар. Халық батырларын жырға қосқан, бірақ билікті айттып, Жарғы жасау мен заң шығарып, төрелік айту билердің еншісіне тиген. Кейде парламентке жұмыс істеуге ниет қылған /депутат болуға ниет еткен деп ойламаңдар. Д.К./ жандарды бір үлкен бөлмеге қамап, «осындай уақыттың ішінде мынадай заң дайындандар» — деп тапсырма берсе, үш күннен кейін: енді көрмегенін парламент болсын» деп, безіп кетер еді деп ойлаймын. Бүгінгі әлеуметтік, экономикалық жағдайды жан-жақты талдай отырып, дүние жүзілік тәжірибені пайдаланып, сан-салалы заңдар дайындау, оны өмірге ендіру, лоббизм мен фракциялық күрес, мемлекеттік бюджеттің қыр-сырын білу; сыртқы саясатты анықтау — тіл немесе астананы көшіру туралы өбден сілікпесі шыққан әңгімені шірене тұрып толғау емес.

Парламентті белгілі бір қалыпқа түсіріп, «ыңғайсыз» жандардан тазарту мақсатында жаңа ұран көтерілген сияқты. Жер-жерде «Парламент кәсіби болу керек, сондықтан заңгерлер мен экономистер депутат болуы қажет» деген сөздер естіле бастады. Бір қарағанда дұрыс та сияқты. Бірақ маманның да маманы бар. Сәкен мен Бейімбеттен бастап кешегі Қайраттарды тергеген, ісін жүргізіп, соттағандар да тамаша заңгерлер емес пе? Экономикасы өлім аузына келген Қазақстанды басқарып отырған Президент пен вице-президенттің экономика ғылымының докторлары екенін де есімізден шығармайық.

Барлық елдерге парламентке мамандар ғана келеді. Бұл— заңгерлер мен экономистердің емес — маман саясаткерлердің орны. Олардың шешкен мәселесін іс жүзінде асырып, өмірге ендіру — басқа мамандардың, заңгерлер мен ғалымдардың шаруашылық басшыларының міндеті.

Бүгінгі кезеңде, өз басым, депутаттың табактай дипломы мен дарлай атағын емес, азаматтығын бірінші орынға қояр едім. Ал, таңдаудың алғашқы шарты есебінде сол адамның халық өміріндегі қиын жағдайда өз орнын таба білгенін және көзқарасын нық ұстай білгенін қалар едім. Компартия таратылып, тәуелсіздік

алғаннан кейін бәріміз де ұлтжанды, демократ бола қалдық. Кандидаттың сол бір тоқсаныншы жылдардағы азаматтығына күй болдың ба әлде ол да өліптің артын бағып, қызметі мен қоныр үстеліне байланып қалды ма? Дауыс берер алдында осыны жақсылап ойлап алыңыздар.

САЙЛАУШЫ БОЛУ МІНДЕТ ПЕ?

Сайлаудың өділ жүргізілуі де, парламенттің дәрежесі мен деңгейі де әр сайлаушының өз міндеті мен құқығын жақсы түсінуіне тікелей байланысты.

Біріншіден, сайлауға қатысу, қатыспасу жөнінде әр адамның толық еркі бар екенін естен шығармайық. Сайлауға қатысу — міндет емес /3-баптың 3-бөлімін қараңыз/. Бір жағынан сайлауға қатысудан бас тарту да сенің көзқарасыңның көрінісі — мүмкін, сенің ойыңнан шығатын жаңа кандидаттар арасында жоқ болар. Немесе сайлау жүйесіне деген, оның нәтижесіне деген сенімсіздік сезімі шығар сені үйде ұстап қалған. Онда ешкімнің де жұмысы жоқ. Қатысқың келмей ме, құдайға шүкір. Конституция да, заң да, президент те сенің жағында екенін ұмытпа.

Әрине, азаматтардың сайлауға қатысқаны бәрімізге де жақсы болар еді. Халықтың көпшілігі қолдау көрсеткен жанның депутат болғанына не жетсін! Бірақ «одан не өзгереді дейсін, ұйтеуір дауыс беру керек болған соң, дауыс бере салдым» деген көңілмен сайлауға қатысып, соның нәтижесінде сайлаған депутаттардан гөрі сайлаушылар дауысы жетіспей, сайлаудың болмай қалғаны жүз есе артық!

Мойындауымыз керек, көбіміз «осыдан түк те өзгермейді» — деп күңкілдей келе... сайлауға қатысамыз. Қатысып қана қоймаймыз, өзімізбен бірге үйдегі адамдардың шақыру қағаздарын ала келеміз. Бұны қалай түсінуге болады? Қалыптасып қалған әдет пе, әлде жасқаншақтық па? Менің қолдауымнан ештеңе өзгермейді дей келе, қолдау білдіруі — нағыз екіжүзділік емес пе? Өзінің алданғанын біле отырып, өзін алдағаннан артық қандай ақымақтық бар екен.

Сайлаудың нәтижесі — әр сайлаушының жеке таңдауынан, еркінен құралады. Сондықтан оны баланың ойыншығына айналдыру — халықтың таңдау құқығына қол сұғумен бірдей. Бір адамның бір үйлі жанның шақыру қағазын алып келіп, бюллетень талап етуі — демократиялық елдер үшін ақылға сыймайтын көрініс. Біреудің біреу үшін дауыс беруі — сайлау

жүйесінің негізін шығару деген сөз. /Демек сайлау өткізіп қажеті не?/ Бұл — заңда да айқын көрсетілген. /5-бап, 1-бөлім/, өкінішке орай, осы бапты бұзғаны үшін азаматтардың қандай жаза тартқаны белгісіз. /АҚШ-та басқа біреу үшін дауыс бергендер 5 жыл бас бостандығынан айырылады және ақшалай айып төлейді/.

Сайлауға қатысар алдында өзіміздің құқығымызды жақсылап түсініп алайық.

САЙЛАУ ӨТКІЗУГЕ ҚАТЫСЫ БАР ЖАНДАР ТУРАЛЫ БІР АУЫЗ СӨЗ

Егер сайлауды жүзеге асыратын қызметкерлер занның әрбір шартын Құран сөзіндей қабылдап, соған сәйкес жұмыс істесе, көптеген мәселенің басы ашылар еді. Демек, сайлау кезінде заңдылықтарды жүзеге асыратын да өзіміз... Учаскедегі сайлау комиссияларында жұмыс істейтін адамдар өз міндеттерін дұрыстап орындай білсе, көптеген мәселелер күн тәртібінен түсіп қалар еді.

... 1937 жылғы алғашқы сайлауда мынадай оқиға болыпты: сайлауға бір күн қалғанда бір кісі қайтыс болып, сайлау комиссиясының бастығы оны тізімнен алып тастауды ұмытып кетіпті. Кейінірек осы қателіктің беті ашылып, тексеріле келе, бастықтың басын жұттып тыныпты. Әрине, ол уақытта барлық сайлаушы бір адамдай дауыс беретіні түсінікті, бірақ занның әрбір өрпін сақтағанға, сайлау процесінің шартын бұзбай отырып мақсатқа жеткені ойландырады.

Сайлауға адамдар аз келгенде, учаскедегі қызметкерлердің көшпелі жөшікті құшақтап, үй кезіп кеткені де өте ыңғайсыз жағдай. /Менің бір жолдасым үйіне жөшік әкеліп, дауыс беруді сұраған жандарға «Егер мен жарымжан болсам, алдын-ала тізімге жазылып, үйден дауыс беремін деп айтар едім. Ал бұл келістерінді түсінбеймін. Әлде мені жарымжан деп қорлағандарың ба? Онда менің ар-намысыма тиетін осы келулерің үшін сендерді сотқа беремін. Өзір аяқ-қолым сау, көріп тұрсындар деп қуып шығыпты/.

Сайлау комиссиясында жұмыс істеу — әскердегі сияқты командирдің бұйрығын сөзсіз орындау емес, өзің берілген құқық пен міндетті түсіне білу, соны жүзеге асыру. Кейбір басшылардың жұмысқы қулығын жүзеге асыратын машина болып, ауылдасын алдағаннан ешкім де пайда таппайды.

«Ауыл» газеті, 1995 жыл.

САЯСИ - ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРДІҢ КЕЙБІР КЕЗЕНДЕРІ

1988 жыл, 18 қыркүйек

Қазақ педагогика институтында (қазіргі АЛМУ) республикадағы ең алғашқы «Ана тілі» қоғамын ұйымдастырады. Жасарал Қуанышалин мен Достын осы бастамасын басқа оқу орындарының студенттері де қолдайды.

1989 жыл, ақпан, наурыз.

Аспирантурада жүрген Дос республика көлемінде «Ана тілі» қоғамын құру үшін Қызылорда, Семей қалаларында болып, студенттермен және оқытушыларымен кездесу өткізіп, қоғамның бөлімшелерін ұйымдастыруға талап қылады.

1989 жыл.

Қазақ телевидениесінде «Ақиқат» пікірталас клубы құрылып, халықтың саяси сауатын ашып, ұлттық-демократиялық бағытта тәрбиеу мақсатында жұмыс істейді. Хабарларды ұйымдастыру және жүргізу жұмысында Дос ерекше көзге түседі.

1990 жыл, 20 ақпан.

Алматы қаласындағы алғашқы саяси жиынды ұйымдастыруға қатысады.

1990 жыл, ақпан, наурыз.

Москвада оқып жүрген қазақ жастарымен кездесіп, Қазақстандағы ұлттық, саяси, әлеуметтік жағдай туралы баяндама жасайды. «Мақас» - тың (Москвадағы қазақстандық аспиранттар мен студенттердің ассоциациясы) негізін салу ісіне көмектеседі.

1990 жыл, 26 мамыр.

Қазақстанда ең алғашқы саяси партияның (Қазақстанның Социал-Демократиялық партиясы) құрылды. Дос партияның төңірегі болып сайланды.

1990 жыл.

ҚСДП Алматы облысы Ұзынағашта болған қазақ-шешен қақтығысын тоқтатып, саяси бағытқа аударуға күш салады. Партияның жіберген өкілдері қамауға алынады.

Партия Павлодар, Ақмола, Кентау, Текелі, Ақтөбе, Петропавловск, Семей, Ақтауда бөлімшелерін ашады.

1991 жыл, қыңтар.

Вильнюстегі оқиғаға байланысты ҚСДП рұқсат етілмеген жиын өткізеді.

1991 жыл, ақпан

Кеңес Одағындағы барлық демократиялық бағыттағы саяси күштер жиналып, Харьков қаласында Демократиялық Конгресс ашады. Орта Азия мен Қазақстаннан ҚСДП-ның төрағалары С.Дуванов пен Дос қатысады. Осы Конгресс үстінде аты танымал саясаткерлермен бірге жұмыс істейді (В.Н.Лысенко, Н.И.Травкин, В.В.Жириновский т.б.)

1991 жыл, наурыз.

Одақты сақтап қалуға арналған референдумға байланысты жүргізілген дөңгелек үстелде Қазақстанның 30-дан астам қоғамдық күштерінің ішінде тек ҚСДП ғана қарсы болып, тәуелсіздік жолынан танбады.

1991 жыл.

Демократиялық Конгрестің Қазақстандағы төрағасы ретінде Киев, Москва, Рига, Минск т.б. қалалардағы конференцияларға қатысып, республикадағы саяси жағдай туралы баяндамалар жасады.

1991 жыл, мамыр

Душанбе, Бішкек қалаларында Орта Азия мен Қазақстанның Демократиялық Конгресі ұйымдастырылады. Дос оны құруға ат салысады, құжаттарын дайындайды. Өзбекстанның «Бірлік» қозғалысының басшыларының бірі А.Пулатовпен, Тәжікстан Демократиялық партиясының төрағасы Юсуф Шадмонмен, Түркіменстан Демократиялық партиясының төрағасы Дүрдімұратпен, Қырғыз Демократиялық Қозғалысының басшылары Толғыбек Тұрғыналиев, Жыпар Жекшеевтермен бірге жұмыс істейді.

1991 жыл, тамыз.

Москвадағы тамыз төңкерісі (19.VIII. 91) кезінде ең бірінші болып ҚСДП үн көтеріп, батыл қарсылық жасады. Алматы қаласына төтенше жағдай енгізу туралы құжат дайындаған В.Храпуновтың (Алматы қалалық атқару комитетінің төрағасының орынбасары. Қазір-министр) ісін тексеруге қатысады.

1991 жыл, тамыз, қыркүйек, қазан.

Алматы облысындағы Есік қаласындағы түріктер мен қазақтардың қақтығысын болдырмауға араласады.

1991 жыл, 8 қыркүйек.

Дем Конгрестің Бішкектегі конференциясы. Бішкектің орталық алаңында өткен жиында Дос қазақстандықтардың атынан Қырғыз халқының тәуелсіздік жариялауымен бірінші болып құттықтайды.

1991 жыл, 10 қыркүйек.

Астанада ҚСДП рұқсат етілмеген жиын өткізеді. Сол жиынның ұйымдастырушысы және жүргізушісі үстінен іс қозғалады. Социал-

демократтардың осындай жиыны Павлодар, Ақмола, Степногорск т.б. қалаларда өтті.

1991 жыл, қызыл.

Қазақстанның Азаматтық «Азат» қозғалысының төрағасының орынбасары болып сайланады.

1992 жыл, қаңтар.

Саяси күштерді біріктіретін «Әлеуметтік қорғау» тобының президентпен кездесуінде «Азат» қозғалысы атынан сөз сөйлейді.

1992 жыл, мамыр.

Қазақстан Социал — Демократиялық партиясының төрағасы болып қайта сайланады.

1992 жыл, маусым.

Жеті күнге созылған бейбіт қарсылық акциясын ұйымдастырып, жиынның жүргізушісі болады. 15 облыстан келген «Азаттың» өкілдері үкіметті кетіру талабын қояды. Акциядан соң, жетекшілердің бірі ретінде үстінен іс қозғалады.

1992 жыл, шілде.

Германия Социал — Демократиялық партиясының бұрынғы төрағасы, Социалистік Интернационал (Социнтерн) төрағасының орынбасары И.Фогельмен кездесу. ҚСДП Социнтернге кіруге арыз береді. Қыркүйек айында Берлин қаласында өткен XIX Конгресте Қазақстанның Социал-Демократиялық партиясы Социалистік Интернационалға қабылданады.

1993 жыл, сәуір-мамыр.

ҚСДП Алматыда «Ұлтаралық қатынастарды реттеудің жолдары» деген тақырыпта халықаралық конференция өткізеді. Конференцияға 13 елден делегаттар келеді. Конференцияның ұйымдастыру комитетін Дос басқарады және Қазақстан жағынан Олжас Сүлейменовпен екеуі баяндама жасайды.

Конференция аяқталған соң Германия социал-демократтары Арал қаласындағы аурухананың балалар бөліміне гуманитарлық көмек (дәрі-дәрмек, киім, т.б.) алып барып тапсырады.

1993 жыл.

ҚСДП-ның бастамасымен түрлі партиялар мен қозғалыстар бірігіп «Дөңгелек стол» құрады, «Сайлау туралы», «Жоғарғы Кеңес туралы», «Саяси партиялар туралы» салыстырмалы заңдар жасалынады.

1993 жыл, 5 қараша.

Оппозиция жетекшілерін парламент төрағасы С.Әбділдин қабылдайды. Әңгіме үстінде Жоғарғы Кеңестің өз мерзімі аяқталғанша жұмыс істейтіні айтылып, «Сайлау туралы заңның» тек жазға таман дайын болатыны хабарланады, оны дайындап жатқан комиссияға «Дөңгелек столдың»

өкілдерін кіргізеді де... бір ай өтпей жатып, заң қабылданып, Жоғарғы Кеңес таратылып, сайлау күні белгіленеді.

1994 жыл, ақпан.

ҚСДП-ның сайлауға түсуге бел байлаған 20 мүшесінің тек үшеуі ғана тіркеуден өтеді. Қалғандары түрлі себептермен, түрлі тосқауылдармен өткізілмей қалады. Дос Қызылорда қаласы бойынша Жоғарғы Кеңестің депутаттығына сайлауға түсіп, жеңіліс табады. Оны Қызылорда облысының «Азат» қозғалысы бөлімшесі қолдап, жұмыс істейді.

1994 жыл, қазан, қараша.

Америка Құрама Штаттарының Қазақстандағы Елшісінің шақыруы бойынша АҚШ-тың сайлау жүйесімен танысу мақсатында сапар шегеді. Қазақстандағы саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдай жөнінде баяндамалар жасайды, саяси қайраткерлермен кездеседі. Демократияға сінген еңбегі үшін «Техас штатының құрметті азаматы» атағы беріледі.

1995 жыл.

Тіркелмеген партиялар (КСДП «Қоғамдық бірлестіктер туралы заңның» көптеген баптарын демократиялық емес деп тауып, 1991 жылы тіркелуден бас тартқан) жөніндегі заңға сөйкес ҚСДП өз жұмысын уақытша тоқтатып, саяси-ағарту саласына бет бұрады. Осыны жүзеге асыру мақсатында Дос «Демократияны қазақ тілінде оқыту және тарату» орталығын құрады.

Д. Көшімов «Токсаныншы жылдардың кара сөздері» мақалалар
жинағы.

Редакторы
Тех. редакторы
Беттеген

С. ЖҮМЕКЕНҚЫЗЫ
Л. АЙТЖАНОВА
Г. ТОКМЕТОВА

Теруге берілген күні 17.06. 96. Басуға қол қойылған күні 19.08.96.
Форматы 84х108 1/16. Шартты баспа табағы 11, 5. Таралымы 2000, бағасы
келісімді. Тапсырыс №142.

«Өлке» баспасының өз баспаханасында басылды: Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 7.

Сіздің тілегіңіз бойынша төмендегідей баспа өнімдерін түрлі түсті бояумен немесе екі түспен сапалы да жоғары дәрежеде шығарып беруге әрдайым дайын:

*кітаптар, плакаттар,
проспектілер, буклеттер,
бланкілер, этикеткалар,
күнпарақтар, күнтізбелер,
құттықтау бланкілері,
шақыру билеттері,
телефон анықтамалары*

Сондай-ақ
өлеби-көркем
шығармаларды,
жарнамалық альбомдарды
құрастыруға, безендіруге, қазақ, орыс,
ағылшын тілдеріне аударуға, редакциялауға әзірміз

Мекен жайымыз: Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 7-үй, 2 қабат.
Телефон: 332221, 260913